E. VÄÄRI

EESTI KEELE ÕPIK

KESKKOOLILE

A-29223

E. VÄÄRI

EESTI KEELE ÕPIK

KESKKOOLILE

KIRJASTUS „VALGUS" · TALLINN 1968

4E
V97

Kunstiliselt kujundanud T. Aru.

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

2.
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
72691

EESSÕNA.

Õpik on mõeldud eeskätt keskkooli õpilastele nii olemasolevate teadmiste kontrollimiseks ja süstematiseerimiseks kui ka süvendamiseks ja uute pakkumiseks. Õpikut saavad kasutada ka õhtukoolide ja kaugõppekeskkoolide õpilased ning iseõppijad. Kaheksaklassilises koolis omandatud teadmiste tasemest lähtudes esitatakse siin ainestik erineva põhjalikkusega, kuigi enam-vähem süstemaatiliselt.

Et häälikuõpetust ning seoses sellega ka ortograafiat on nooremais klassides korduvalt käsitletud, esitatakse see peatükk õpikus kokkusurutult ning kordavalt mõningate täiendustega välte ja astmevahelduse määramise ning vene ja võõrpärisnimede kirjutamise osas.

Morfoloogiat on kaheksaklassilises koolis õpitud samuti mitu korda, kuid ühtse süsteemita, mistõttu siin esitatakse sõnade käändkondadesse ja pöördkondadesse liigitamise alused, käändkonnad ja pöördkonnad ning sõnade muutmise süvendav käsitlus.

Süntaksi käsitlus on kaheksaklassilises koolis põgus, mistõttu see osa on õpikus esitatud suhteliselt põhjalikumalt. Täielikus süsteemis vaadeldakse lauseliikmeid, liht- ja liitlause koostist, kirjavahemärke ja lausestamisvõtteid tervikuna.

Tuletusõpetusest on nooremas astmes käsitletud üksnes mõningaid elemente; selles õpikus vaadeldakse keele sõnavara koostist, sõnavara rikastamise võimalusi ning jälgitakse eriti tuletamist liidete abil ja liitsõnade moodustamist. Kõige sellega ühenduses käsitletakse kokku- ja lahkukirjutamist ning sõnastusõpetuse elemente.

Tähendusõpetus hõlmab sõnade mono- ja polüseemilisust, homonüüme, sünonüüme, antonüüme, sõnade tähenduse muutumist, fraseoloogilisi üksusi ja idioome.

Sõnastusõpetuses võetakse kokku tähtsaimad hea stiili elemendid ning jälgitakse sõnastuslaadi osa kirjanduses ja kõnes.

Õpiku materjal esitatakse kahes tasandis: esiteks jooksva tekstina, milles leiduvad reeglid, näited ja hädatarvilikud selgitused reeglite mõistmiseks ja rakendamiseks; teiseks märkustena, mis sisaldavad erandsõnade ja -vormide tarvitamist, paralleelkeelendeid, vaieldavaid norme, stiililisi ja sõnastuslikke selgitusi.

Õpiku juurde kuuluvad töövihikud nii IX kui ka X klassis.

HÄÄLIKUÕPETUS.

§ 1. Häälik, täht, tähestik.

Keele kui suhtlemisvahendi kõige väiksemaks osaks on h ä ä l i k. Kõik häälikud kokku moodustavad keele häälikulise süsteemi, mis on kujunenud pikaajalises ajaloolises arenemises.

Häälikud esinevad kõnes, neid võib kuulda. Üksikhäälikud on tähenduseta, välja arvatud juhtumid, kus nad moodustavad sõna (näit. *öö*).

Häälikute märkimiseks kirjas tarvitatakse t ä h t i. Eesti keeles on 33 tähte, mis kokkulepitud järjestuses moodustavad **tähestiku** e. a l f a b e e d i. See on järgmine:

a, b, c, č, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, š, z, ž, t, u, v, w, õ, ä, ö, ü, x, y.

Tavaliselt märgib iga täht üht häälikut (näit. sõnades *elu, tuli, võit*), erandjuhtudel aga mitu tähte üht häälikut (näit. sõnades *maa, puu, all, iil* on kolm tähte, kuid kaks häälikut) või üks täht mitut häälikut (näit. nimedes *Marx, Sixtus* märgib *x* kaht häälikut).

Häälikud võivad kirjas jääda ka märkimata, näit. sõnades *majja, ojja*, milles *i* küll hääldatakse, kuid kirjas ei tähistata.

Keeles kujunenud häälikute märkimise viisi nimetatakse **õigekirjutuseks** e. o r t o g r a a f i a k s. Eesti keele ortograafia on enam-vähem foneetiline, s. t. iga hääliku märkimiseks on eri täht; kirjutatakse nii, nagu hääldatakse. Sellest on järgmised kõrvalekaldumised:

1) pikki ja ülipikki häälikuid märgitakse samal viisil: *tammed — tammede, keelama — keelata*;

2) peenendatud e. palataliseeritud ja peenendamata e. palataliseerimata häälikuid märgitakse samal viisil: *palk (palgi) — palk (palga), tulp (tulbi) — tulp (tulba)*;

3) ei eristata *n-* ja ŋ-häälikut: *link — lint, pank — pant*;

4) alati ei eristata *i-* ja *j*-häälikut: *maia — majja, käia — käija*;

5) *üü* abil märgitakse *üi*-diftongi: *müüa, süüa*.

§ 2. Häälikute moodustamine ja liigid.

Mõtete üksteisele edasiandmine toimub kõneorganite abil, milleks on hingamis- ja hääldamiselundid.

Kõik eesti keele häälikud moodustatakse väljahingamisel. Kopsust tulev õhuvool läbib kõri ja suu- või ninaõõne. Kui häälik on heliline, tõmbuvad häälekurrud pingule, häälepilu aheneb ja toimub võnkumine, mis põhjustabki helilisuse. Helitute häälikute moodustamisel on häälekurrud puhkeasendis, õhk pääseb häälepilust takistamatult läbi, mistõttu ei teki võnkumist ega heli.

Eesti keele häälikuid liigitatakse rühmadesse mitmetel alustel.

1. Vokaalid ja konsonandid.

Vokaalide e. täishäälikute moodustamisel pääseb kopsust tulev õhuvool takistuseta läbi. Vokaalid on ***a***, ***e***, ***i***, ***o***, ***u***, ***õ***, ***ä***, ***ö***, ***ü***.

Keeleselja tagaosa tõusuga pehme suulae suunas moodustatakse tagavokaalid ***a***, ***o***, ***u***; eesosa tõusuga kõva suulae suunas eesvokaalid ***e***, ***i***, ***ä***, ***ö***, ***ü***. Keskvokaal ***õ*** moodustatakse keeleselja keskosa tõusuga pehme ja kõva suulae vahekoha suunas. Eesti keeles võivad esimeses silbis esineda kõik täishäälikud, järgsilpides aga üksnes ***a***, ***e***, ***i***, ***u***, nimedes ja võõrsõnades aga ka teised täishäälikud.

Konsonantide e. kaashäälikute moodustamisel tekib kas täielik takistus e. sulg või osaline takistus e. ahtus.

Suluga moodustatakse klusiilid e. sulghäälikud. Huulte abil moodustatakse ***b***, ***p***; keeletipu ja ülahammastega ***d***, ***t***; keeleselja tagaosa ja pehme suulae suluga ***g***, ***k***.

Eesti keeles on *b*, *d*, *g* helitud konsonandid (vene, saksa, inglise, prantsuse jt. keeltes on nad helilised): neid hääldatakse pisut nõrgemini kui ***k***-, ***p***-, ***t***-häälikut. Sõna algul esinevad *b*, *d*, *g* üksnes võõrsõnades ja -nimedes:

b: *bioloogia, brigadir, bülletään, Brasiilia, Buhhaara, Byron*;
d: *direktor, draama, džungel, Donbass, Davõdov*;
g: *geoloogia, gloobus, graafika, Gaana, Gorki, Goethe.*

Ahtuse tekkimisel nina- või suuõõnes moodustuvad spirandid e. ahtushäälikud.

Kui õhk väljub ninaõõne kaudu, tekivad nasaalid e. ninahäälikud ***m***, ***n*** ja *ng-* ~ *nk*-ühendis leiduv häälik (*ŋ*). Nende hääldusкohad vastavad klusiilidele *p*(*b*), *t*(*d*), *k*(*g*).

Kui õhk väljub suuõõne kaudu, tekivad oraalid e. suuhäälikud. Need on ***f***, ***h***, ***j***, ***l***, ***r***, ***s***, ***š***, ***z***, ***ž***, ***v***.

Eesti kirjakeeles on soovitatav sõnaalgulist *h*-d hääldada, sest see aitab sõnu õigesti kirjutada. Paljude sõnade tähendus

selgub sõnaalgulisest *h*-st (*hall — all, hale — ale, hallikas — allikas, harv — arv, hind — ind, hõng — õng*).

Spirandid ***f, š, z*** ja ***ž*** leiduvad üksnes võõrsõnades ja -nimedes, mistõttu neid nimetatakse võõrhäälikuiks.

f: *fakt, flööt, fosfor, Filipiinid, Frunze*;
š: *šaht, šašlõkk, finiš, Krementšug, Šotimaa*;
z: *zoopark, zooloogia, Zagreb, Zaporožje, Zemgale*;
ž: *žanr, žilett, žürii, Ždanov, Užgorod.*

2. Helitud ja helilised häälikud.

Helitud häälikud on ***b, d, g, p, t, k, s, h, f*** ja ***š***, **helilised** aga kõik vokaalid ja ülejäänud konsonandid (*a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü, j, l, m, n, r, z, ž, v*).

Märkus. Võõrsõnade muutumisel laensõnadeks asenduvad võõrhäälikud *f* ja *š* (***kohv***, ***kohver***, ***sohva***, ***marssal***, ***sarm***, ***snepper***) ning sõnaalguline *b, d, g* (***pagas***, ***topelt***, ***kumm***).

3. Palataliseerimata ja palataliseeritud häälikud.

Harilikult on häälikud palataliseerimata e. peenendamata. Teatud sõnades võivad aga eesti keeles ***d, t, l, n*** ja ***s*** esineda palataliseeritult e. peenendatult, millega kaasneb sõna tähenduse muutumine. Palatalisatsioon on enamasti tingitud järgnevast (või järgnenud) *i*-häälikust.

Palataliseerimata	Palataliseeritud
hall — halla	*hall — halli*
palk — palga	*palk — palgi*
kann — kannu	*kann — kanni*
toss — tossu	*toss — tossi*
kott — kota	*kott — koti*

§ 3. Võõrtähed.

Teistest keeltest pärinevate võõrnimede märkimiseks tarvitatakse võõrtähti ***c, č, q, z, w, x, y***. Eesti keele ortograafias valitseb põhimõte kirjutada ladina tähestikuga keeltest pärinevaid isiku- ja kohanimesid muutmatul kujul (erandiks on üldtuntud kohanimed), mistõttu võõrtähed ongi vajalikud. Üksikutel juhtudel kasutatakse ka võõrkeelseid kõnekäände, ütlusi ja termineid, mis sisaldavad võõrtähti.

c [*tsee*]: ***C**icero* (*l.* tsiitsero), ***C**atilina* (*l. katili'na*), ***C**ervantes* (*l.* servantes), ***C**harles* (*ingl.* tšaalz, *prants.* šarl); ***c**apriccioso* (*l.* kapritšo'so), ***c**omme il faut* (*l.* kom il fo'), ***c**irca* (*l.* tsirka) jt.

č [*tšee*]: ***Č**apek* (*l.* tšapek), ***Č**iurlionis* (*l.* tšurljoonis), *Fu**č**ik* (*l.* futšik), *La**č**plēsis* (*l.* laatšpleesis), *Strenči* (*l.* strentši) jt.

q [*kuu*]: *Montes**q**uieu* (*l.* monteskjö'), ***Q**uasimodo* (*l.* kvasimo'do), *don **Q**uijote* (*l.* don kihho'te); ***q**uo vadis* (*l.* kvo vadis) jt.

z [1) *zee*; 2) *tsee*]: 1) *R**z**ekne* (*l.* reezekne), ***Z**emgale* (*l.* zemgale), ***Z**sirai* (*l.* zs-ühendile järgneva i tõttu žirai), ***Z**ola* (*l.* zola'), *R**z**ecki* (*l.* žetski); 2) *Lei**z**ig* (*l.* leiptsig), *Schwarzwald* (*l.* švartsvald), ***Z**ürich* (*l.* tsürih), *Donizetti* (*l.* donidze'ti) jt.

w [*kaksis-v*]: *Ne**w**ton* (*l.* njuuton), ***W**aterloo* (*l.* vaterloo), ***W**ashington* (*l.* uošington), ***W**indsor* (*l.* uinzor) jt.

x [*iks*]: *Mar**x*** (*l.* marks), *Bordeau**x*** (*l.* bordoo), ***Ox**ford* (*l.* oksford), ***X**ingu* (*l.* šingu); ***ex**clusive* (*l.* eksklusi've) jt.

y [*üpsilon*]: ***Y**ron* (*l.* bairon), *Jyväskylä* (*l. jüväskülä*), ***Ly**on* (*l.* lio'n), *New **Y**ork* (*l.* njuu jork) jt.

Isiku- ja kohanimedest tuletatud üldnimedes ning omadussõnades võõrtähti ei tarvitata.

Isiku- või kohanimi	Üldnimi või omadussõna
*Mar**x***	*marksism, marksistlik*
*Ne**w**ton*	*njuuton*
*Boy**c**ott*	*boikott, boikoteerima*
*Bordeau**x***	*bordoo* (vedelik, vein)
***C**olorado*	*koloraado* (mardikas)

§ 4. Vene pärisnimede kirjutamine eesti keeles.

Vene pärisnimede kirjutamisel eesti keeles asendatakse vene tähed vastavate ladina tähtedega. Kui vene tähtedele vastavad ladina tähed puuduvad või vene hääliku hääldamine ei vasta eesti keele vastava hääliku hääldamisele, toimub asendamine järgmiselt.

Vene tähe vasted	Asend	Näiteid
ц** = **ts		*Цыбуленко = **Ts**õbulenko,* *Мацеста = Mat**s**esta,* *Петродворец = Petrodvore**ts***

Vene tähe vasted	Asend	Näiteid
ч = tš		Чичиков = Tšitšikov, Иванович = Ivanovitš
щ = štš		Щедрин = Štšedrin, Верещагин = Vereštšagin, Лещ = Leštš
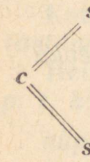	Sõna algul, konsonantühendis ja sõna lõpus rõhutu silbi puhul. Vokaalide vahel ja sõna lõpus rõhulise silbi vokaali järel.	Сергей = Sergei, Омск = Omsk, Котлас = Kotlas Некрасов = Nekrassov, Тарас = Tarass
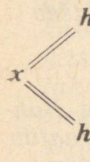	Sõna algul ja konsonantühendis. Vokaalide vahel ja sõna lõpus rõhulise silbi vokaali järel.	Хабаровск = Habarovsk, Тихвин = Tihvin Ухов = Uhhov, Мономах = Monomahh
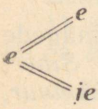	Sõna keskel (v. a. vokaali või ъ järel). Sõna algul, vokaali või ъ järel.	Ленинград = Leningrad, Павел = Pavel Есенин = Jessenin, Андреев = Andrejev, Подъездов = Podjezdov
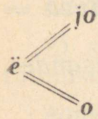	Välja arvatud ж, ч, ш, щ järel. ж, ч, ш ja щ järel.	Ёж = Jož, Орёл = Orjol, Дёмин = Djomin Жёлтый = Žoltõi, Грибачёв = Gribatšov, Ершёв = Jeršov, Хлещёв = Hleštšov
ю = ju		Юрьевич — Jurjevitš, Рюрик = Rjurik
	Sõna lõpus i järel	Якутинск = Jakutinsk, Брянск = Brjansk Феодосия = Feodossia, Евгения = Jevgenia
	Välja arvatud sõna algul vokaali ees. Sõna algul vokaali ees.	Иваново = Ivanovo, Минск = Minsk, Толстой = Tolstoi Йовлев = Jovlev, Йошкар-Ола = Joškar-Ola

Vene tähe vasted	Asend	Näiteid
ий = ii	Sõna keskel ja ühesilbiliste sõnade lõpus.	*Новороссийск = Novorossiisk*, *Бийск = Biisk*, *Вий = Vii*
ий = i	Mitmesilbilise sõna lõpus.	*Достоевский = Dostojevski*
ь = j	Sõna keskel vokaalide (v. a. *ё*, *я*, *ю*) ees.	*Ильич = Iljitš*, *Марьевка = Marjevka*
ь = —		*Львов = Lvov*, *Гоголь = Gogol*, *Демьян = Demjan*
ъ = —		*Подъячев = Podjatšev*

Esitatud reeglitest moodustavad erandi:

a) *mõnede tuntumate linnade nimed*: *Astrahan*, *Bakuu*, *Buhhaara*, *Hiiva*, *Kaasan*, *Kaluuga*, *Kiiev*, *Pensa*, *Poltaava*, *Saraatov*, *Sevastoopol*, *Simferoopol*, *Tšitaa*, *Tuula*, *Ufaa*;

b) suuremate maa-alade, merede, jõgede, järvede, mägede nimed: *Abhaasia*, *Baškiiria*, *Krimm*, *Koola*, *Kaukaasia*, *Siber*; *Aasovi* (meri), *Araali* (meri), *Laadoga*, *Ohhoota* (meri); *Amuur*, *Kaama*, *Leena*, *Neeva*, *Okaa*; *Sajaanid*, *Uurali* (mäed);

c) mõned eesnimed: *Вера = Veera*, *Нина = Niina*, *Лиза = Liisa*, *Лена = Leena*, *Тит = Tiit*, *Лидия = Liidia*;

d) mõned ajaloolised ja kirjanduslikud nimed: *Aleksander*, *Katariina*, *Paul*, *Peeter*; *Lukaa*, *Mitiu*.

Märkus. Vene omadussõnaliste kohanimede edasiandmisel lähtutakse nende nimisõnalisest kujust (*Орловская область = Orjoli oblast*, *Ярославская область = Jaroslavli oblast*, *Ивановская область = Ivanovo oblast*, *Калининский район = Kalinini rajoon*, *Кемеровская область = Kemerovo oblast*), *Перекопский перешеек = Perekopi maakitsus*, *Кольский полуостров = Koola poolsaar*, *Чукотское море = Tšuktši meri*, *Охотское море = Ohhoota meri*, *Кулундинское озеро — Kulunda järv* jt.

Märkus. Vene nimedes säilitatakse sootunnused (*Zoja Kosmodemjanskaja*, *Ivan Petuhhov*, *Anna Ivanovna Ahmatova*, *Boriss Vassiljevitš Lapin*). Nais- ja meessoost isikuist kõneldes kasutatakse meessoolõpulist perekonnanime (*Anna ja Stepan Grigorjev*, *Olga*, *Maria ja Oleg Ivanov*).

§ 5. Häälikuühendid ja nende õigekirjutus.

Häälikuühendid jagunevad vokaalühendeiks ja konsonantühendeiks.

Vokaalühendi täishäälikud kuuluvad kas eri silpidesse (*a-uul*, *po-eet*, *re-organiseerima*) või ühte silpi (*aus*, *heinal*, *võitlema*). Kui vokaalid kuuluvad ühte silpi, nimetatakse vokaalühendit **diftongiks** e. kaksikvokaaliks. Diftongis kirjutatakse mõlemad vokaalid alati ühe tähega.

Konsonantühendi moodustavad kaks või rohkem kaashäälikut (*astuma*, *eestlane*, *korstnad*, *vintsklema*).

Helitute häälikute *p*, *t*, *k*, *s*, *h*, *f*, *š* kõrval võib esineda ainult *p*, *t*, *k*; heliliste *z*, *ž* kõrval *g*, *d*.

küpseb	*lahti*	*kütkestama*	*džäss*
haspel	*puhkama*	*katki*	*džungel*
keskel	*liftis*	*kaktus*	*büdžett*
kitsi	*baškiir*	*faktid*	*dzott*
tuksub	*matš*	*koopteerima*	
viskab	*tšekk*	*laktatsioon*	

Eelnevast põhireeglist on järgmised erandid:

1) sõna tüves esinev *b*, *d*, *g* säilib *k* ees käskivas kõneviisis, *ki-* ja *kond*-liite ees:

andku, *kandkem*, *murdku*, *nõudkem*,
saagki, *võibki*, *lindki*, *leibki*,
kildkond, *leibkond*, *ringkond*;

2) sõna tüves esinev *b*, *d*, *g* säilib *s*-hääliku ees siis, kui *s* on tunnuses või liites:

kandma — *kandsin*, *kuldne* — *kuldsed*;
jalg — *jalgsi* (ka sõnas *kärbes* — *kärbsed*);

3) liitsõnades säilivad liitunud sõnad muutumatult: *raudtee*, *tiibklaver*, *naisduett*, *algkõrgus*;

4) võõrsõnades esineb igasuguseid konsonantühendeid: *anekdoot*, *substantiiv*, *abstraktne*, *asbest*, *sünekdohh*, *röntgen*.

Konsonantühendi põhireegliga on seotud ka *ki-* ja *gi*-liite tarvitamise reegel:

k*, *p*, *t*, *g*, *b*, *d*, *f ja ***š*** järel kirjutatakse ***-ki***, muude tähtede järel ***-gi***.

-ki	*-gi*
kokkki, *kappki*, *piltki*, *saagki*, *toobki*, *laudki*, *šeffki*, *tušški*	*kaevgi*, *puugi*, *lillgi*, *töögi*, *malmgi*, *beežgi*, *järvgi*, *garaažgi*

§ 6. Rõhk.

Sõnarõhk on mõne sõnaosa pingsam hääldamine. Pingsamalt hääldatud silpi nimetatakse rõhuliseks, vähema pingusega hääldatud silpi rõhutuks.

Eesti keeles on rõhk sõna esimesel silbil, mida nimetatakse pearõhuliseks (′): *vána, túleb, túline.*

Pikemates sõnades langeb rõhk ka kolmandale silbile ning seda nimetatakse kaasrõhuliseks (ˋ): *kůlalìne, vénelàne, kirjutùsi.*

Võõrsõnades võib pearõhuline silp olla ka sõna keskel või lõpus: *poéetiline, marksístlik, proletariáat, žürii.*

Liitsõnades on rõhk täiendsõna esimesel silbil: *élulugu, viisnurk, õhtutaevas, ůliõpilane.*

Lauserõhk on mõne sõna pingsam hääldamine lauses. Kõnes langeb lauserõhk sõnale, mida tahetakse esile tõsta *(Teie kool esines* ***hästi****. Teie kool* ***esines*** *hästi. Teie* ***kool*** *esines hästi.* ***Teie*** *kool esines hästi.*).

§ 7. Silbitamine ja poolitamine.

Silp on häälik või häälikute rühm, mida hääldatakse ühe hingamistõukega.

Igas silbis on vähemalt üks vokaal; esimesele silbile järgnevaid silpe nimetatakse järgsilpideks.

Silbitamisreeglid.

1. **Diftong ja pikk vokaal kuuluvad ühte silpi** (*lae-vad, mei-le, oo-tab, too-de*).
2. **Vokaalidevaheline üksikkonsonant kuulub järgmisse silpi** (*e-si-me-ne, ha-ju-ta-ma, köi-dab, muu-tu-nud*).
3. **Vokaalidevahelistest konsonantidest kuulub üksnes viimane järgmisse silpi** (*kolks-ti, tant-si-ma, vars-ti, üld-se*, samuti ka *hak-kas, lip-pu, ket-tad*).
4. **Liitsõnade liitumiskoht on ka silbi piir** (*aed-oad, ees-uks, supel-asula*).
5. **Võõrsõnu silbitatakse nagu eesti oma sõnu** (*bar-ri-kaad, džun-gel, re-vo-lut-si-oon*). Eesliidetega sõnu võib silbitada nii üldreegli kohaselt kui ka liite liitumiskohalt *(an-tarktiline* e. *ant-arktiline, ent-süklopeedia* e. *en-tsüklopeedia, fotog-raaf* e. *foto-graaf, prog-ressiivne* e. *pro-gressiivne, teleg-ramm* e. *tele-gramm*). Soovitatav on eriti paljukonsonandilistes võõrsõnades eraldada tüvele eelnevat osa (liidet) eraldi silpi (*des-orienteerima, de-skriptiivne, eks-pluateerima*).

6. **Vene pärisnimesid silbitatakse nii üldreegli kohaselt kui ka *tš, štš, ts, lj, mj* üleviimisega järgmisse silpi** (*Arakt-šejev* e. *Arak-tšejev, Verešt-šagin* e. *Vere-štšagin, Kazant-sev* e. *Kazan-tsev, Dobrol-jubov* e. *Dobro-ljubov, Merzl-jakov* e. *Merz-ljakov, Razm-jotnov* e. *Raz-mjotnov*).

Poolitamisreeglid.

Sõnade poolitamiseks nimetatakse sõnaosa üleviimist järgnevale reale. Selle aluseks on silbitamine.

1. **Sõnu poolitatakse tavaliselt silpide vahekohast** (*ha-ju-ma, klop-pi-nud, re-or-ga-ni-see-ri-tud*).

2. **Ühetähelist silpi ei jäeta üksikult rea lõppu ega viida üle järgmisele reale** (*ela-ma, kaua, siia, viia*). Ühetäheline silp sõna keskel jääb eelmisele reale (*laua-le, riiu-lil, raiu-ma*).

3. **Võõrpärisnimesid poolitatakse üldreeglite kohaselt;** kui hääldamine erineb kirjapildist, võetakse nii silbitamisel kui ka poolitamisel aluseks hääldamine (*Lon-don, Mad-riid, Pa-riis, By-ron, Mon-tes-quieu, Mün-chen*). Liitvõõrpärisnimesid poolitatakse nende liitumiskohalt (*Inns-bruck, Jugo-slaavia, Lenin-grad, Neu-stadt, Saar-brücken, Tšehho-slovakkia*).

Märkus. Üldise tava kohaselt ei poolitata isikunimesid ega jäeta eesnimetähti eraldi reale.

§ 8. Hääliku välted ja nende märkimine.

Hääliku vältuseks e. pikkuseks nimetatakse aega, mis kulub hääliku moodustamiseks.

Hääliku erinevat vältus- e. pikkusjärku nimetatakse **hääliku välteks.** Eesti keele häälikuil on mitmesuguseid pikkusi, neist tähendusliku sisuga kolm, nimelt I (lühike), II (pikk) ja III (ülipikk) välde.

A. Üksikhäälikute välted ja nende märkimine.

1. Kõigil vokaalidel ja enamikul konsonantidel on kolm väldet.

	I-välteline häälik	II-välteline häälik	III-välteline häälik
a	*kala*	*kaalu*	*kaaluma*
e	*tema*	*teene*	*teenida*
i	*visa*	*viisil*	*viise*
o	*koli*	*koolil*	*koolide*

	I-välteline häälik	II-välteline häälik	III-välteline häälik
u	*tuli*	*tuuled*	*tuuli*
õ	*võra*	*võõras*	*võõrad*
ä	*käru*	*käärud*	*käärude*
ö	*köha*	*ööbik*	*ööbima*
ü	*müra*	*müürin*	*müürima*
l	*kali*	*kallata*	*kallan*
m	*kamin*	*kammib*	*kammida*
n	*vina*	*vinnata*	*vinnab*
r	*vurin*	*vurriga*	*vurride*
s	*osi*	*lossis*	*losse*
h	*koha*	*tšehhid*	*tšehhe*
p (b)	*kabi*	*kapis*	*kappe*
t (d)	*kodu*	*kotis*	*kotte*
k (g)	*lugu*	*lukud*	*lukku*
f	—	*šefi*	*šeffide*
š	—	*duši*	*dušše*
v	*kava*	—	*kavva*
j	*maja*	—	*majja*

Konsonandid *p*, *t*, *k*, *f*, *š* on üksnes II ja III vältes, kusjuures *p*, *t*, *k* I välteks on ***b***, ***d***, ***g***. Helilised konsonandid *v* ja *j* on I ja III vältes, *z* ja *ž* aga ei allu üldse vältevaheldusele.

1. **Esmavältelised vokaalid ja konsonandid *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *h*, *v*, *j*, *b*, *d*, *g* kirjutatakse ühekordse tähega**, näit.

talv, *kena*, *isa*, *kolib*, *lumi*, *mõla*, *täna*, *köha*, *süsi*, *sama*, *lina*, *vara*, *võsa*, *raha*, *suvi*, *tuju*, *luba*, *sada*, *lugema*.

Märkus. Ka sõnades *oranž*, *žanr*, *trafaretne* on pearõhulise silbi vokaal I vältes ning kirjutatakse ühekordse tähega.

2. **Teisevältelised vokaalid ja konsonandid *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *h* kirjutatakse kahekordse tähega, konsonandid *p*, *t*, *k*, *f* ja *š* ühekordse tähega**, näit.

saade, *teema*, *viisik*, *koolilt*, *suunata*, *mõõnata*, *ääred*, *löögid*, *küülik*, *tallata*, *sammud*, *kõnnib*, *varras*, *kassid*, *tsehhid*, *lõpul*, *kütab*, *lakata*, *šefid*, *tušid*.

Märkus. Vene isiku- ja kohanimedes kirjutatakse teisevälteline vokaal ühekordse tähega (*Lenin*, *Kalinin*, *Kutuzov*, *Mitšurin*, *Suvorov*, *Habarovsk*, *Leningrad*, *Staraja Russa*).

Märkus. *t* on II vältes ***mata***-vormis, ***tu***-liites ja sellest tuletatud nimisõnaliites ***-tus***; *k* on teises vältes liites ***-stikune***.

saamata	*saamatu*	*saamatus*	*kärestikune*
parandamata	*parandamatu*	*parandamatus*	*vastastikune*
vilumata	*vilumatu*	*vilumatus*	*ülestikune*
ületamata	*ületamatu*	*ületamatus*	*järjestikune*

Märkus. Mõnede sõnade hääldamisel on kõikumisi I ja II välte puhul. Õige välde on järgnevas tabelis.

I-välteline konsonant		II-välteline konsonant	
l:	*galerii, galeer, baleriin, palett, talutama, talitama*	*ll*:	*alliteratsioon, paralleelne, ballett, ballaad, elliptiline, kolleeg, tallutama, telliskivi*
m:	*amet, samet, samuti, koma, komet, ometi, komandant, komandeerima, komisjon, komitee, komissar, sumadan, semafor, ümarik, ümardama*	*mm*:	*kommuun, kommunism, kommenteerima, kommunikatsioon, grammofon, kummardama, ümmargune, ümmardama*
n:	*seni, kuni, vanik, tänitama*	*nn*:	*hunnik, kannikas, annulleerima*
r:	*varustama, pareerima, koridor, erutama, karikatuur, arest*	*rr*:	*varrukas, barrikaad, korrutama, ärritama, korrektne, korrektor*
h:	*abstraheerima, kontraheerima, boheemlane*	*hh*:	*ahhaat, arahhis, baldahhiin, psühhoos, sahhariin, trahhee, trihhün*

3. **Kolmandavältelised vokaalid ja konsonandid kirjutatakse kahekordse tähega**, näit.

saabuma, seeni, viibin, loobusin, kuulma, rõõmsad, jääma, sööma, üürisin, tallama, sammuda, vinnab, vurre, kasse, tsehhe, leppima, ette, kukkuda, šeffe, tušše, kavva, ojja.

Märkus. Ühekordse tähega kirjutatakse III-välteline häälik mõnedes ase-, hüüd-, määr- ja tegusõna vormides:

ma, sa, ta, me, te, nad; ja, ju, ka;
mul, sul, tal, kel, sel, tol, mil;
mus, sus, tas, ses; kes, mis, kus, kas; las, on;
jah, noh, säh, aitäh, ah, ohoh, oh, kah.

Märkus. Kahekordse tähega kirjutatakse III-välteline *k* määrsõnaliites *-stikku* ja nimisõnaliites *-likkus*. Neid tuleb lahus hoida omadussõnaliitest *-stikune*.

-stikku	*-likkus*	*-stikune*
järjestikku	*põhjalikkus*	*järjestikune*
kohastikku	*seltsimehelikkus*	*kohastikune*
reastikku	*sõbralikkus*	*reastikune*
vastastikku	*tegelikkus*	*vastastikune*
ülestikku	*tänulikkus*	*ülestikune*

Märkus. Võõr- ja rahvusvahelistes sõnades kehtivad samad reeglid. Jälgida pika ja lühikese vokaali märkimist järgsilpides.

Pikk vokaal helitu konsonandi ees	Pikk vokaal helilise konsonandi ees	Lühike vokaal helilise konsonandi ees
mikroskoop	*hüperbool*	*komsomol*
teleskoop	*integraal*	*materjal*
aparaat	*agronoom*	*följeton*
automaat	*pseudonüüm*	*leksikon*
dekaad	*distsipliin*	*telefon*
šokolaad	*revolutsioon*	*tärpentin*
apteek	*angaar*	*brigadir*
kataloog	*adjektiiv*	*seminar*
geograaf	*genitiiv*	*skorpion*
telegraaf	*sanitaarauto*	*sanitar*
virtuoos	*montaaž*	*veteran*

4. **Pika vokaali ja diftongi järel kirjutatakse III-välteline *p*, *t*, *k* ja *f* ühekordse tähega**, näit.

luup, *laip*, *koot*, *koit*, *leek*, *lõik*, *seif*.

Märkus. Pika vokaali või diftongi järel kirjutatakse *p*, *t*, *k* kahekordse tähega:

1) liitsõnades (*tüüpprojekt*, *traattõke*, *lookkõver*);
2) *ki*-liitega sõnades (*söökki*, *luikki*, *apteekki*).

B. Diftongide ja konsonantühendite välted ning nende märkimine.

Diftongid ja konsonantühendid on II või III vältes ja neis kirjutatakse iga häälik ühekordse tähega.

1. **Diftong ja konsonantühend on II vältes, kui kõik osad neis on ühepikkused**, näit. *taimed*, *laevad*, *laulab*, *heinal*, *uisutab*; *armas*, *arvet*, *hulgad*, *kestab*, *kirves*, *kärmas*, *mulje*, *kolksutab*, *mürtsub*.

2. **Diftong ja konsonantühend on III vältes, kui mõnd osa ühendis hääldatakse pikemalt**, näit. *taimi*, *laevu*, *laule*, *heinu*, *uinuma*; *hetkede*, *hirvi*, *kangelane*, *sulgi*, *julgema*, *rähklema*, *vestlema*, *õmbleb*, *ekstra*; *vimpel*, *vinkel*, *värten*, *lonkama*, *tilkuma*, *vilkuma*; *kolksuma*, *kolksti*, *mürtsuma*, *mürtsti*, *kunst*, *kunstnik*, *tants*, *vantsima*.

Märkus. Kui kõrvuti asetsevad vokaalid kuuluvad eri silpi, ei moodustu diftongi. Tekkinud vokaalühendis kirjutatakse pikk ja ülipikk häälik kahekordse tähega: 1) *hüü-an*, *po-eetika*, *rii-ul*, *ka-ootiline* (II välde); 2) *di-ees*, *di-eet*, *po-eesia*, *a-uul* (III välde).

Märkus. Erandlikult kirjutatakse ülipikk ***s*** kahekordse tähega ***l***, ***m***, ***n***, ***r*** järel (*pulss*, *relss*, *valss*, *simss*, *renessanss*, *reveranss*, *seanss*, *šanss*, *hirss*, *kurss*, *marssima*, *marss*, *ressurss*, *varss*, *Varssavi*).

§ 9. Sõna sisehäälikud.

Eesti keeles on pearõhk harilikult esimesel silbil, üksnes võõr- ja rahvusvahelistes sõnades võib rõhk olla ka järgsilbidel. Hääliku- ja vormiõpetuse seisukohalt on oluline pearõhuline silp, mis tuleb aluseks võtta ka sõna sisehäälikute määramisel. **Sõna sisehäälikuiks on häälikud alates pearõhulise silbi vokaalist kuni järgmise silbi vokaalini** (viimane kaasa arvamata). Näit.

a) /***ab***/*istama*, *h*/***ool***/*itsus*, /***il***/*u*, *s*/***õpr***/*us*, *t*/***een***/*indama*, *t*/***oo-d***/*ang*, *tr*/***ei***/*al*;

b) *arm*/***ee***/, *id*/***eel***/*ine*, *kolh*/***oos***/, *kommun*/***ism***/, *ovatsi*/***oon***/, *pres*/***iid***/*ium*, *vat*/***eer***/*ima*;

c) /***ab***/*iv*/***äg***/*i*, *h*/***ool***/*ek*/***ann***/*e*, /***il***/*um*/***eel***/, *s*/***õpr***/*usm*/***äng***/, *t*/***een***/*indamisr*/***ühm***/, *t*/***ood***/*anguv*/***õim***/*e*, *tr*/***ei***/*alik*/***uts***/*e*;

d) *maast*/***ik***/, *sotsialistl*/***ik***/, *lugem*/***ik***/, *elan*/***ik***/, *ühisk*/***ond***/, *kompv*/***ek***/, *kabin*/***et***/, *kosmon*/***aut***/;

e) *p*/***uu***/*de*, *v*/***õt***/*sin*, *s*/***aa***/*ks*, *t*/***oo***/*ma*, *l*/***oe***/*b*, *v*/***ee***/*ks*, *f*/***ilm***/*gi*, *pints*/***ett***/*ki*, *t*/***eh***/*ti*, *k*/***äi***/*di*, *v*/***ii***/*a*, *t*/***ull***/*a*.

Liitsõnade osades määratakse sisehäälikud eraldi.

Astmevahelduslikes ***ik-*** (*stik-*, *lik-*, *mik-*, *nik-*) ja ***kond***-lõpulistes ning klusiiliga lõppevais võõrsõnades määratakse sisehäälikud sõna lõpust (*tabur/et/*).

Sisehäälikute hulka ei kuulu tunnuste (mitmuse tunnus *-d*, *-de*, *-te*, lihtmineviku tunnus *-si*, tingiva kõneviisi tunnus *-ksi*, oleviku tunnus *-b*, *ma-* ja *da*-tegevusnime tunnused, umbisikulise tegumoe tunnus *-t*, *-d*), käände- ja pöördelõppude ning *ki-* ja *gi*-liite häälikud.

§ 10. Sõnavälde.

Selleks et sõnu õigesti muuta, on tarvis tunda sõna või sõnaosa väldet, mis oleneb sisehäälikute vältest.

1. **Sõna on I vältes, kui tema sisehäälikuiks on lühike vokaal ja sellele järgnev lühike konsonant** (*olema*, *reha*, *sahisema*, *võlu*, *ülev*).

2. **Sõna on II vältes, kui sisehäälikute hulgas on mõni teisevälteline häälik, diftong või konsonantühend, kuid ükski pole III vältes** (*lipu*, *dzoti*, *kompveki*, *šefi*, *tšuvaši*, *saadik*, *suue*, *toodang*, *viimane*, *võõras*, *aiand*, *reibas*, *võimas*, *aste*, *hulgas*, *kärmas*, *sõbrad*, *viljakas*).

3. **Sõna on III vältes, kui sisehäälikuist vähemalt üks on ülipikk või kui sõna on ühesilbiline** (*lippe*, *dzotte*, *kompvekke*, *šeffe*, *tšuvašše*, *saama*, *suudmed*, *tootma*, *viima*, *võõrad*, *aedu*, *reipad*, *võimsad*, *astuma*, *hulka; kärmad*, *sõpru*, *vilju*; *maa*, *küll*, *on*, *see*, *ta*, *vist*).

Märkus. Suuremaid raskusi valmistab II ja III välte eristamine. Lihtsaimaks mooduseks on hääldada kõrvuti mitmeid samade sisehäälikutega sõnu. Kui mõnd sisehäälikut saab pikemalt hääldada, ilma et sõna moonduks, on ta III vältes, näit.

*l/**inn**/ast*, *l/**inn**/ani*, *l/**inn**/aga* (II v.) — (läks) *l/**inn**/a* (III v.);

*m/**ets**/ast*, *m/**ets**/ani*, *m/**ets**/aks* (II v.) — (sõitis) *m/**ets**/a* (III v.);

*t/**ants**/ib*, *t/**ants**/iti*, *t/**ants**/itakse* (II v.) — *t/**ants**/ima* (III v.).

Märkus. Murrete mõjul hääldatakse mõningaid sõnu vääras vältes. Jälgige tabelis leiduvate sõnade väldet.

II välde	III välde
auto, aula, palju, polka	*tasku, voodi, vahva, neitsi, väeti*
meetod, matemaatika, poliitiline, poeetika, (kümmē) *päevak*	*mõttetu, kattetu, andetu*
rätsep, narodnik	*korsten, vanker, mantel, köömen, suhkur, kindel, kange, kangelane, julge*
seitse	*gloobus, atlas, lummus, loodus, käitis*
annus, loomus, otsus, ollus, vastus	*endine, lõhkine, lahtine, praegune, kinnine*
ammune, talvine	*väike, äike, päike*
naine, teine	*söene, jäine, paene, luune*
hilja, eile, kaua, ammu, ainult, hiljaks	*mulle, sulle, talle, meile, teile, neile*
kiire, terve	*siia, sinna, tänna, homme, kinni, jälle, poole*
tulnud, olnud, teinud	*kiiresti, tervelt*
	tulla, olla, surra, minna, pesta, siia, süüa, juua, tuua, lüüa

§ 11. Astmevaheldus.

Sisehäälikute muutumist käänamisel või pööramisel nimetatakse astmevaheldus eks.

Astmevaheldus jaguneb v ä l t e - ja l a a d i v a h e l d u s e k s.

Vältevahelduseks nimetatakse sisehäälikute pikenemist või lühenemist sama sõna eri vormides (*kapp — kapi, hoolida — hoolin, mets — metsal*). Vältevahelduse le alluvad pikad konsonandid, konsonantühendid, pikad vokaalid ja diftongid.

p, t, k, f ja ***š*** kirjutatakse l ü h i k e s e v o k a a l i järel tugevas astmes kahe (*vappi, tõttama, tšuvašši, žiraffi*), nõrgas astmes ühe tähega (*vapi, tõtata, paki, tšuvaši, žirafi*), p i k a v o k a a l i või d i f t o n g i järel aga tugevas astmes ühe tähega (*taipama, toita, leeki*), nõrgas astmes *b, d, g*-ga (*taibata, toidan, leegi*).

Konsonantühendeis kirjutatakse tugevaastmeline sulghäälik ühe tähega (*lupjan, patja, ärkan*), nõrgaastmeline helilise konsonandi kõrval ***b, d, g***-ga (*lubjata, kimbu, padja, kedrata, ärgata*), helitu konsonandi ees ***p, t, k***-ga (*lapsed, katsun, kitkun, praksub*).

Pika vokaali või diftongi järel, samuti konsonantühendis asetsev ***f*** ja ***š*** kirjutatakse nii n õ r g a s kui ka t u g e v a s astmes

ühe tähega (*stroof — stroofi, seif — seifi, harf — harfi, plüüš — plüüši, borš — borši*).

Ülejäänud sulghäälikuteta konsonantühendid ja diftongid kirjutatakse ühe tähega nii tugevas kui ka nõrgas astmes. Erandiks on siiski *s l, m, n, r* järel, mis tugevas astmes kirjutatakse kahekordselt (*valss, simss, avanss, värss*).

Märkus. Rahvusvahelistes sõnades võib esineda üksnes vältevaheldus (*tsehh — tsehhid, grupp — grupil, revolutsioon — revolutsiooniga, kotlet — kotletid, apteek — apteegi, skeem — skeemid*).

Laadivahelduseks nimetatakse sisehäälikute kadu või teisenemist sama sõna eri vormides (*luba — loa, tiib — tiiva, vedada — vean, leht — lehe, vagu — vao, ihkan — ihata, viskan — visata*). Laadivaheldusele alluvad sulghäälikud *b, d, g*, mis nõrgas astmes kaovad või vahelduvad mõne teise häälikuga (*uba — oa, sadu — saju*). Laadivahelduslikud on ka mitmed sulghäälikuid sisaldavad konsonantühendid (*lb — lv, rb — rv, mb — mm, ld — ll, rd — rr, nd — nn*). Erijuhtumeiks on *s*(*t*) ja *rs* (*viis — viie — viit, vars — varre — vart*) laadivaheldus.

Astmevahelduse määramisel tuleb silmas pidada, et 1) laadi- ja vältevaheldus võivad esineda üksnes käänd- ja pöördsõnades, mille tüves (pearõhust alates) on **2 silpi**, samuti *ik-, kond-* ja *elm*-liitelistes sõnades või lühenenud nimetavaga vormides (*kask — kase, sepp — sepa*), 2) astmevaheldus selgub, kui võrrelda nimetavat, omastavat ja osastavat käänet või *da*-tegevusnime ja kindla kõneviisi olevikku. Astmevahelduslikes käändsõnades on nimetav ja osastav kääne omastavale vastupidises astmes, pöördsõnades on *da*-tegevusnimi ja kindla kõneviisi olevik erinevas astmes. Eelnevat arvestades on sõnad *sõber — sõpra, padi — patja, kompvek — kompvekki, ümbrik — ümbrikku, kabinet — kabinetti, nägema — näha, tegema — teha* **tugevas** astmes, *sõbra, padja, kompveki, ümbriku, kabineti, näen, teen* **nõrgas** astmes.

Astmevahelduseks ei peeta juhuslikku laadi häälikumuutusi:

1) konsonandi kahendumist (gemineerumist) ainsuse sisseütlevas käändes (*majja, pessa, sülle*) ja *da*-tegevusnimes (*tulla, olla, panna*, samuti pikenemist sõnas *pesta*);

2) *d*-lõpulist ainsuse osastavat (*tuld, merd, verd, und, mõnd*);

3) täishääliku väljalangemist *number*-tüüpi sõnades (*number — numbri, vanker — vankri, kindel — kindla*);

4) *-ne* ja *-se* vaheldumist käändsõnades (*naine — naise, kuldne — kuldse*);

5) välte vaheldumist *puu*-tüüpi sõnade mitmuse vormides (*puud* (III v.) — *puude* (II või III v.), *maad — maade*);

6) häälikulisi vaheldumisi asesõnades (*sina — sind — sulle,*

too — tolle — toda, need — nende — neid, ise — enese — enda);

7) täishääliku muutumist pöördsõnades (*looma — luua — lõin, sööma — sõin*).

Vältevaheldus		Laadivaheldus	
Tugev aste	Nõrk aste	Tugev aste	Nõrk aste
Vokaal			
		b	
aa, ***ee*** jt. (III v.): *kool, viilima, võõra, müür*	***aa***, ***ee*** jt. (II v.): *koolid, viilin, võõras, müürid*	***b***: *tuba,* ***b***: *haab, kaeban*	***ø***: *toa* ***v***: *haava, kaevata*
		lb, ***rb***: *helbe, varba*	***lv***, ***rv***: *helves, varvas*
		mb: *sambad*	***mm***: *sammaste*
Diftong			
		d (***t***, ***s***)	
ai, ***ei*** jt. (III v.): *pais, reisima koer, laulma*	***ai***, ***ei*** jt. (II v.): *paisul, reisib koerad, laulab*	***d***: *kaduma*	***ø***: *kaob*
		d: *pada, sadama*	***j***: *paja, sajab*
Konsonant		***ld***, ***nd***, ***rd***: *kuld, pind, kord*	***ll***, ***nn***, ***rr***: *kulla, pinna, korra*
pp, ***tt***, ***kk***, ***ff***, ***šš***: *lipp, sattuma, lukk, šeff, dušš*	**p**, ***t***, ***k***, ***f***, ***š***: *lipu, satub, luku, šefi, duši*	***ld***, ***nd***, ***rd***: *keeld, suund, keerd*	***l***, ***n***, ***r***: *keelu, suuna, keeru*
p, ***t***, ***k***: *vaip, võit, kõik*	***b***, ***d***, ***g***: *vaiba, võidu, kõige*	***ht***: *leht, tohtima*	***h***: *lehe, tohin*
		s (***t***):	
f, ***š*** (III v.): *seif, plüüš*	***f***, ***š*** (II v.): *seifid, plüüšil*	*kuus — kuut*	***ø***: *kuue,*
		käsi — kätt	*käe*
hh, ***ll***, ***mm***, ***nn***, ***rr***, ***ss*** (III v.): *tsehh, pall, kamm, konn, vurr, mass*	***hh***, ***ll***, ***mm***, ***nn***, ***rr***, ***ss*** (II v.): *tsehhid, pallil, kammil, konnad, vurril, massil*	***rs*** (***rt***): *vars — vart*	***rr***: *varre*
		g (***k***)	
		g: *lugu, lugema*	***ø***: *loo, loeb*
		lg, ***rg***: *selg, särg*	***lj***, ***rj***: *selja, särje*
ss: *kauss, poiss*	***s***: *kausi, poisi*	***lg***, ***rg***: *sulg, arg*	***l***, ***r***: *sule, ara*
		hk, ***sk***: *vihkama, oskama*	***h***, ***s***: *vihata, osata*
Konsonantühend			
ps, ***ts***, ***lm***, ***rj***, ***rv*** jt. (III v.): *kapsa, luts, silm, varjama, arvama, vorm, ling,*	***ps***, ***ts***, ***lm***, ***rm***, ***rv*** jt. (II v.): *kapsas, lutsul, silmad, varjata, arvata, vormid, lingul,*		
pr, ***tv***: *sõpra, ritva*	***br***, ***dv***: *sõbra, ridva*		

VORMIÕPETUS.

Grammatika osa, mis käsitleb sõnade muutmist, on vormiõpetus e. morfoloogia.

Kõnes on sõnad grammatilistes vormides. Olenevalt sõnaliigist saab sõnu muuta: k ä ä n a t a, p ö ö r a t a või v õ r r e l d a.

§ 12. Sõnaliigid.

Sõnu võib liigitada muutumisviisi, sisu ja funktsiooni (ülesande) järgi. M u u t u m i s v i i s i l t jagunevad sõnad käänd-, pöörd- ja muutumatuteks sõnadeks; s i s u l i s e liigituse põhjal kuuluvad eesti keele sõnad üheksasse sõnaliiki; f u n k t s i o o n i järgi võib kõnelda iseseisvatest ja abisõnadest. I s e s e i s v a d s õ n a d vastavad küsimustele ja on lauseliikmeiks, a b i s õ n a d kuuluvad mõne sõna juurde ning neil pole üksikuna sisulist tähendust.

A. **Käändsõnad** e. n o o m e n i d käänduvad kõigis käändeis, jagunedes nimi-, omadus-, arv- ja asesõnadeks. Omadussõnadest saab moodustada ka võrdeid.

1. **Nimisõnad** e. s u b s t a n t i i v i d märgivad olendite, esemete, nähtuste n i m e t u s i ning vastavad küsimusele *kes? mis?* (*inimkond, kommunism, rahu, revolutsioon, töö, vabastaja, õpilane*).

Nimisõnad jagunevad üld- ja pärisnimedeks. **Üldnimed** märgivad olendeid, esemeid, nähtusi üldistatult ehk liigi järgi (*inimene, klass, mees, olend, puu, töö* jt.), **pärisnimed** on aga üheainsa olendi, eseme või nähtuse erilised nimed (*Kalevipoeg, Mihhail Lermontov, Moskva, Kohtla-Järve, «Tasuja», Teine maailmasõda* jt.).

2. **Omadussõnad** e. a d j e k t i i v i d märgivad olendite, esemete, nähtuste o m a d u s i ning vastavad küsimusele *missugune?* (*eesrindlik, nõukogude* = nõukogulik, *punane, sõbralik, tubli, vaba, vene* /keel, kirjandus/).

3. **Arvsõnad** e. n u m e r a a l i d märgivad a r v u või j ä r j e k o r d a ning vastavad küsimusele *mitu? kui palju? mitmes?* (*seitse, kakskümmend viis, paar, pool, mõni, veerand, kaks viiendikku, kümnes, tuhandes*).

4. **Asesõnad** e. pronoomenid asendavad olendite, esemete, nähtuste, nende omaduste või arvu nimetust. Asesõnad esinevad:

a) nimisõnade asemel, vastates nimisõna küsimusele *kes? mis?* (*mina* ~ *ma*, *nemad* ~ *nad*, *see*, *mis*, *igaüks*, (*ise-*) *enese*);

b) omadussõnade asemel, vastates omadussõna küsimusele *missugune?* (*see* /kool/, *too* /maja/, *missugune* /eriala/, *oma* /seisukoht/, *iga* /inimene/);

c) arvsõnade asemel, vastates arvsõna küsimustele *mitu? kui palju?* (*mõlemad*, *mitu*, *palju*, *üks* /inimene/, *kõik*, *kogu*, *embkumb*, *ükski*).

Vastavalt sellele, mis liiki sõnu pronoomenid asendavad, nimetatakse neid nimi-, omadus- või arvsõnalisteks asesõnadeks.

B. **Pöördsõnad** e. verbid pöörduvad aegades, tegumoodides, kõneviisides jne. Sisuliselt moodustavad pöördsõnad ühe rühma, kandes sõnaliikide süsteemis nimetust *tegusõnad*.

5. **Tegusõnad** e. verbid märgivad tegevust või olemist ning vastavad küsimusele *mida tegema?* (*avastama*, *eksisteerima*, *olema*, *tootma*, *töötama*, *viljelema*, *õppima*).

C. **Muutumatud sõnad** ei käändu ega pöördu (ainult mõned määr- ja kaassõnad võivad esineda kolmes kohakäändes). Muutumatud sõnad jagunevad määr-, kaas-, side- ja hüüdsõnadeks.

6. **Määrsõnad** e. adverbid märgivad aega, kohta, viisi, hulka, mõõtu, määra jne. või annavad mõnele sõnale lauses või kogu lausele eri tähendusvarjundi.

Määrsõnad jagunevad iseseisvateks, abi- ja rõhumäärsõnadeks.

Iseseisvad määrsõnad vastavad mingile aega, kohta, viisi, hulka, mõõtu, määra vm. märkivale küsimusele, näit. *millal?* (täna), *kus?* (siin), *kuidas?* (hästi), *kui palju?* (väga palju).

Abimäärsõnad ei vasta mingile küsimusele, kuuludes tegusõna juurde ühendtegusõna osana. Abimäärsõnad annavad lihttegusõnale uue tähenduse (*võtma* — ***ette*** *võtma*; *jääma* — ***järele*** *jääma*; *saatma* — ***ära*** *saatma*; *tulema* — ***juurde*** *tulema*; *ujuma* — ***üle*** *ujuma*; *kukkuma* — ***maha*** *kukkuma*).

Tähtsaimad abimäärsõnad on *all*, *alla*, *alt*, *ees*, *eest*, *ette*, *järel*, *järele*, *järelt*, *juurde*, *juures*, *juurest*, *kinni*, *kõrval*, *kõrvale*, *kõrvalt*, *lahti*, *maha*, *sees*, *seest*, *sisse*, *taga*, *tagant*, *taha*, *tähele*, *vastu*, *ära*, *üle* jt.

Rõhumäärsõnad rõhutavad mõnd sõna lauses või annavad kogu lausele eri tähendusvarjundi. Näiteid rõhumäärsõnadest: *ka*, *isegi*, *küll*, *küllap*, *kas*, *eks*, *muidugi*, *kindlasti*, *ometi*, *tõesti*, *siiski*, *vist*, *nähtavasti*.

7. **Kaassõnad** kuuluvad nimisõna või nimisõnalise asesõna juurde. Nad väljendavad suhet olendi, eseme või nähtusega, vastates koos põhisõnaga mingile küsimusele. Olenevalt kaassõna asendist põhisõna suhtes liigitatakse nad:

1) eessõnadeks e. prepositsioonideks (*enne* /lõunat/, *ilma* /lõunata/, *keset* /jõge/, *koos* /sinuga/, *ligi* /maad/, *piki* /teed/, *vastu* /puud/, *üle* /silla/ jt.);

2) tagasõnadeks e. postpositsioonideks (/laua/ *all*, *alla*, *alt*; /maja/ *juures*, *kohal*, *lähedal*; /riiuli/ *peal*, *peale*, *pealt*; /tema/ *pärast*; /hoone/ *sees*; /ukse/ *taga*; /selle/ *tõttu* jt.).

8. **Sidesõnad** e. konjunktsioonid ühendavad lauses sõnu, lauseosi ja lauseid (*ja*, *ning*, *ehk*, *või*, *ega*, *kuid*, *ent*, *vaid*, *ainult*, *sest et*, *sellepärast et*, *kui ka*, *kas või*, *olgugi et* jt.).

9. **Hüüdsõnad** e. interjektsioonid väljendavad hüüdeid ja häälitsusi. Nad on seotud tundmuste, soovide ja loodushäältega (*ai! oi! ohoo! halloo! hurraa! tprrr! aitäh! kutsukutsu! tip-tipp! põmdi! kolksti! pimm-pomm! till-till!*).

Piirid sõnaliikide vahel pole kuigi kindlad, mistõttu seesama sõna võib olla eri sõnaliigiks.

1. Nimisõna ja omadussõna, näit. ***Sooja*** *on 20°. Täna on* ***soe*** *ilm. Kõike tahab* ***võõras*** *oma silmadega näha.* ***Võõras*** *mees peatus ja küsis teed.*

Nimisõnad *koer*, *räbal*, *maru*, *rüblik*, *sant*, *selts*, *torm*, *kulla*, *pagana* jt. võivad esineda omadussõna tähenduses, samuti aga võivad omadussõnad *armas*, *halb*, *hea*, *haige*, *külm*, *kallis*, *punane*, *valge*, *must*, *tark*, *narr* jt. olla nimisõna tähenduses.

Pärisnimedest tuletatud omadussõnad ei käändu (***eesti*** *keelt*, ***hiina*** *vaipu*, ***inglise*** *luuletajatest*, ***šoti*** *nalju*, ***türgi*** *diivaneil*).

2. Määrsõna ja kaassõna, näit. *Külalisi võeti hästi* ***vastu.*** ***Vastu*** *kevadet hakati valmistuma ekskursiooniks. Klassiõhtust ei tahtnud keegi* ***kõrvale*** *jääda. Laua* ***kõrvale*** *olid pandud toolid.* ***Ees*** *laiuvad ääretud stepid. Maja* ***ees*** *oli ilupuid ja -põõsaid.*

Nii iseseisvad määrsõnad (*ees*, *kaugel*, *hästi*, *meeldivalt*, *homme* jt.) kui ka abimäärsõnad (*vastu*, *kõrvale*, *juurde*, *juures*, *ära*, *ette* jt.) kuuluvad tegusõna juurde, kaassõnad asuvad aga nimisõna ees või järel (on ees- või tagasõnadeks).

3. Määrsõna ja omadussõna, näit. *Vaenlasele tuleb* ***julgelt*** *vastu minna.* ***Julgelt*** *meresõitjalt saabus telegramm. Tasuja võitles* ***vapralt*** *Tallinna all.* ***Vapralt*** *Tasujalt on palju õppida.*

Kõrvutada saab *lt*-lõpulisi viisimäärsõnu ja omadussõnade alaltütleva käände vorme.

4. Määrsõna ja sidesõna, näit. ***Kui*** *kaua kestab töö?* ***Kui*** *kell helises, lahkusid õpilased klassist. Vaatlused ei kulutanud kevadel* ***kuigi*** *palju aega.* ***Kuigi*** *pingutasin, ei jõudnud*

ma enne pimedat kohale. ***Vaid*** *vabaduseiha sunnib Aafrika rahvaid võitlema. Mitte õpetaja,* ***vaid*** *õpilased peavad olema kirjandusringi hingeks.*

Sõnad *kui*, *kuigi* ja *vaid* on nii määrsõnadeks kui ka sidesõnadeks.

KÄÄNDSÕNAD.

NIMISÕNAD.

§ 13. Arv.

Eesti keeles on enamikul käändsõnadel kaks arvu: ainsus ja mitmus.

Üksnes ainsuses esinevad abstraktsed mõisted (*armastus*, *armukadedus*, *haridus*, *ilu*, *loodus*, *rahu*, *sõprus*, *usk* jt.), kogu ja rühma (*noorsugu*, *rahvas*, *õpilaskond*), keemilisi elemente (*hapnik*, *koobalt*, *lämmastik*, *süsinik* jt.) ja erialaseid mõisteid (*kootangens*, *kilovatt*, *oom*, *džaul* jt.) väljendavad nimisõnad. Ainsuses on ka koha- ja isikunimed (*London*, *William Shakespeare*, *Neeme Alumaa* jt.).

Mitmuslikud on sõnad *mõningad*, *mõlemad*, *juuksed*, kahest sümmeetrilisest osast koosnevate esemete nimetused (*käärid*, *pihid*, *prillid*, *püksid*, *tangid*, *traksid*), mõned haigusi (*leetrid*, *rõuged*, *sarlakid*), kokkutulekuid (*peied*, *pulmad*, *talgud*) ja sugulust väljendavad sõnad (*omaksed*, *vennaksed*, *õeksed*).

Märkus. Mitmuses on ka mõned kohanimed (*Karpaadid*, *Alpid*, *Püreneed*, *Ardennid*, *Assoorid*, *Aleuudid*, *Argonnid* jt.), mis tähistavad maastikke või saarestikke.

Ainsusel ei ole eesti keeles tunnust (*mehhaanik*, *mehhaanikule*, *mehhaanikuks*) — seega väljendab tunnuse puudumine käändsõna ainsust.

Mitmuse tunnuseks on nimetavas käändes alati ***-d*** (*sõbra**d***, *vahendi**d***, *hoolsa**d***, *ühe**d***), omastavas ja sellest tuletatud käändeis ***-de*** või ***-te*** (*auto**de***, *hetke**del***, *metsa**des***, *tamme**dega***, *juuste**st***, *numbrite**ga***, *mõisa**tes***, *õhtu**stel***).

d-, *de-* ja *te*-tunnuselist mitmust nimetatakse ***de***-mitmuseks ning seda saab tuletada kõigist sõnadest, millel on mitmus olemas. *de*-mitmus moodustatakse mitmuse omastavast käändest, millele lisatakse vastava käände lõpud.

Osast sõnadest saab moodustada ka *i*-mitmust, mille tunnuseks on *i*, *e* või *u* (*ilusaist*, *kommunistlikest*, *jalul*). *i*-mitmuse moodustamise aluseks on mitmuse osastav kääne.

Tuleb aga meeles pidada, et

1) *i*-mitmust ei saa moodustada sõnadest, mille mitmuse osastava lõpus on ***-sid*** (*autosid*, *paljusid*, *tublisid*);

2) *i/d*-kujulise mitmuse osastava puhul tuleb ära jätta *-d* ja lisada *i*-mitmuse saamiseks käändelõpp (*ilusai/d — ilusaist, ilusail, ilusaiks*; *mõttei/d — mõtteis, mõtteist, mõtteil*; *õnnetui/d — õnnetuil, õnnetuile, õnnetuiks*);

3) vokaallõpulise mitmuse osastavaga sõnadele lisatakse käändelõpp (*pesi — pesisse, pesis*; *vanu — vanul, vanult*; *muuseume — muuseumesse, muuseumes*).

Astmevahelduslike vokaallõpulise mitmuse osastavaga sõnade *i*-mitmus on nõrgas astmes — seega tuleb võtta aste ainsuse omastavast, *i*-mitmuse vokaal mitmuse osastavast ja liita käändelõpp.

Ains. omast.	Mitm. osast.	*i*-mitm. sisseütl.
*kommunistli**ku***	*kommunistlik**ke***	*kommunistlik**esse***
*eesrindli**ku***	*eesrindlik**ke***	*eesrindlik**esse***
*ja**la***	*jal**gu***	*ja**lusse***
*le**he***	*leh**ti***	*le**hisse***

Erandiks on laadivahelduslikud *s*-konsonandiga sõnad, mille *i*-mitmuses jääb *s* püsima (kuigi puudub ainsuse omastavas), näit. *käsist, parsile, varsist*;

4) *i*-mitmust ei tarvitata nendest vokaallõpulise mitmuse osastavaga sõnadest, mille oletatav *i*-mitmus langeb kokku sama sõna ainsuse või mõne teise sõna vormidega (*saag — sael, vähk — vähel, kann — kannel, sild — sillul*);

5) *i*-mitmust ei tarvitata tavaliselt neljas viimases käändes (rajavas, olevas, ilma- ja kaasaütlevas).

§ 14. Käänded.

Tänapäeval on eesti keeles **14 käänet**: nimetav, omastav, osastav, sisseütlev, seesütlev, seestütlev, alaleütlev, alalütlev, alaltütlev, saav, olev, rajav, ilmaütlev ja kaasaütlev.

Sisse-, sees- ja seestütlevat nimetatakse sisekohakääneteks, alale-, alal- ja alaltütlevat väliskohakääneteks.

Märkus. Mitmed käänded on keelest kadunud või neid saab moodustada üksnes vähestest sõnadest. **Sihitav** e. akusatiiv langeb ainsuses kokku omastavaga, mitmuses nimetavaga (*ostsin **pintsaku**, ostsin **pintsakud***), olles täissihitise käändeks. **Viisiütlev** e. instruktiiv vastab küsimusele *kuidas*? ning on ainsuses omastavakujuline, mitmuses aga *i*-(*u*-) tunnuseline (*läksin **jala**, **paljakäsi**, **lehvivi hõlmu***).

Käänded vastavad küsimustele, mis on ühised ainsusele ja mitmusele, kuid erinevad elus- ja elutuile olendeile.

Käänete moodustamise kohta kehtivad mõned üldised reeglid.

1. **Nimetav ja omastav kääne on lõputa**, mistõttu nad võivad:
a) täiesti kokku langeda (*pesa — pesa, maa — maa, partei — partei*);
b) erineda lõpphäälikult (*tuli — tule, raamat — raamatu, muuseum — muuseumi*);
c) erineda astmelt (*jalg — jala, maastik — maastiku, mõte — mõtte*);
d) olla mitmuses erikujulise tunnusega (*metsad — metsade, hüpped — hüpete, kirjanikud — kirjanike*).

2. **Osastava käände lõpus võib olla**
ainsuses:
a) *-d*: *maad, kantseleid, merd, lund*;
b) *-da*: *mõnda, seda, mida*;
c) *-t*: *fotot, dünamot, lõket, autot*;
d) tüvevokaal: *tuba, ajalehte, suve, õnnelikku*;
mitmuses:
a) *-(i)d*: *raadio/i/d, vapra/i/d, viske/i/d, ilusa/i/d*;
b) *-sid*: *hapusid, kaljusid, summasid, meresid*;
c) vokaal, mis on ühtlasi *i*-mitmuse tunnuseks: *kärestikke, silmi, leibu, väinu*.

3. **Sisseütleva käände lõpus võib olla**
ainsuses:
a) *-sse*: *õpikusse, mõttesse, uuesse, loodusesse*;
b) *-de*: *keelde, uude, tõrde, äärde*;
c) *-ha, -he, -hu*: *maha, pähe, sohu, suhu*;
d) tüvevokaal: *metsa, linna, silma*; sageli gemineeruva tüvekonsonandiga: *merre, tallu, majja, kätte, vette, tuppa*;
mitmuses:
a) *-sse*: *kommunistlikkudesse, kirjanikesse, kõrbeisse, sügavustesse*;
b) *i*-mitmuse vokaal mõnedes sõnades: (jäi) *jalgu*, (kostis) *kõrvu*, (sattus) *küüsi*.

4. **Kõigis käänetes alates seestütlevast on üksainus käändelõpp.**

§ 15. Põhi- ja peakäänded.

Käändeid, millest saab vastava käändelõpu või mitmuse tunnuse lisamisega moodustada teisi käändeid, nimetatakse **põhikäändeiks.**

Ainsuse omastav on põhikäändeks kõigile ainsuse käändeile alates *sse*-lõpulisest sisseütlevast ja mitmuse nimetavale.

Mitmuse omastav on põhikäändeks kõigile *de*-mitmuse käändeile alates mitmuse sisseütlevast.

Käänded, tunnused, käändelõpud.

Käänded	Küsimused	Ainsus	Käändelõpud	Mitmus				Käändelõpud
				de-mitmus		*i*-mitmus		
				Käänded	Tunnused	Käänded	Tunnused	
1. **Nimetav** e. nominatiiv	kes? mis?	*pesa*	—	*pesa/**d***	***-d***	—	—	—
2. **Omastav** e. genitiiv	kelle? mille?	*pesa*	—	*pesa/**de*** *mõte/**te***		—	—	—
3. **Osastav** e. partitiiv	keda? mida?	*pesa* *se/**da*** *kuu/**d*** *mõte/**t***	***ø*** ***-da*** ***-d*** ***-t***	*pesa/**sid***		*pes/**i*** *tub/**e*** *sõn/**u*** *mõtte/**i**/**d***		***-sid*** ***-d*** ***ø* (*-i*, *-e*, *-u*)**
4. **Sisseütlev** e. illatiiv	kellesse? millesse? kuhu?	*pesa/**sse*** e. *pessa* *ma/**ha*** *pä/**he*** *su/**hu*** *tuul/**de***	***-sse*** ***ø*** ***-ha*** ***-he*** ***-hu*** ***-de***	*pesa/**de**/sse* *mõte/**te**/sse*		*pes/**i**/sse* *mõtte/**i**/sse*		***-sse***
5. **Seesütlev** e. inessiiv	kelles? milles? kus?	*pesa/**s***	***-s***	*pesa/**de**/s* *mõte/**te**/s*	***-de-*** ***-te-***	*pes/**i**/s* *mõtte/**i**/s*		***-s***
6. **Seestütlev** e. elatiiv	kellest? millest? kust?	*pesa/**st***	***-st***	*pesa/**de**/st* *mõte/**te**/st*		*pes/**i**/st* *mõtte/**i**/st*		***-st***

7. **Alaleütlev** e. allatiiv	kellele? millele? kuhu?	*pesa/**le***	*-**le***	*pesa/**de**/le* *mõte/**te**/le*		*pes/**i**/le* *mõtte/**i**/le*	*-**i**-* *-**e**-* *-**u**-*	*-**le***
8. **Alalütlev** e. adessiiv	kellel? millel? kus?	*pesa/**l***	*-**l***	*pesa/**de**/l* *mõte/**te**/l*		*pes/**i**/l* *mõtte/**i**/l*		*-**l***
9. **Alaltütlev** e. ablatiiv	kellelt? millelt? kust?	*pesa/**lt***	*-**lt***	*pesa/**de**/lt* *mõte/**te**/lt*		*pes/**i**/lt* *mõtte/**i**/lt*		*-**lt***
10. **Saav** e. translatiiv	kelleks? milleks?	*pesa/**ks***	*-**ks***	*pesa/**de**/ks* *mõte/**te**/ks*		*pes/**i**/ks* *mõtte/**i**/ks*		*-**ks***
11. **Rajav** e. terminatiiv	kelleni? milleni?	*pesa/**ni***	*-**ni***	*pesa/**de**/ni* *mõte/**te**/ni*		Ei tarvitata *i*-mitmust		*-**ni***
12. **Olev** e. essiiv	kellena? millena?	*pesa/**na***	*-**na***	*pesa/**de**/na* *mõte/**te**/na*				*-**na***
13. **Ilmaütlev** e. abessiiv	kelleta? milleta?	*pesa/**ta***	*-**ta***	*pesa/**de**/ta* *mõte/**te**/ta*				*-**ta***
14. **Kaasaütlev** e. komitatiiv	kellega? millega?	*pesa/**ga***	*-**ga***	*pesa/**de**/ga* *mõte/**te**/ga*				*-**ga***

***i*-mitmuse tüvi** (praktiliselt *i*-mitmuse sisseütlev, millest eraldatakse lõpp *-sse*) **on põhikäändeiks kõigile *i*-mitmuse käändeile.**

Põhikäändeist ei saa alati moodustada ainsuse nimetavat, ainsuse osastavat, lühikest ainsuse sisseütlevat ja mitmuse osastavat. Kõiki põhikäändeid ja viimati nimetatud käändeid kokku nimetatakse **peakäändeiks**. Seega on peakäändeiks **ainsuse nimetav, omastav, osastav, sisseütlev** ja **mitmuse omastav, osastav, sisseütlev.**

Põhi- ja peakäänete vahekord teiste käänetega ilmneb järgnevast skeemist.

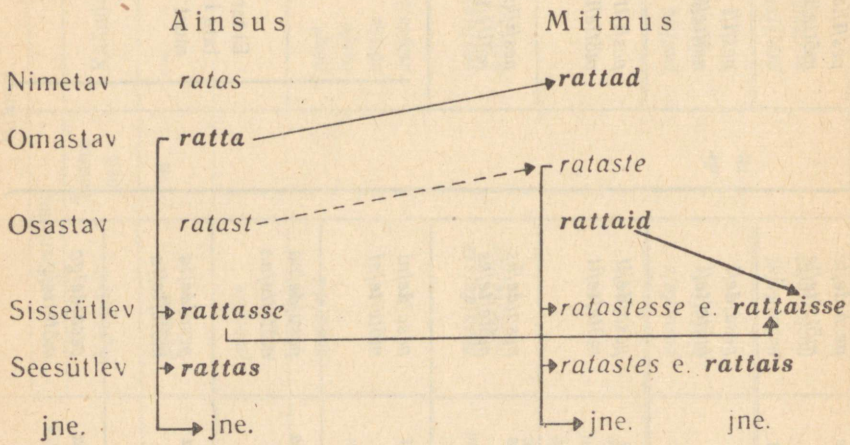

§ 16. Sõnade käändkondadeks liigitamise alused.

Selleks et sõnu eksimatult liigitada käänd- ja tüüpkondadesse, peab teadma käändkondadeks liigitamise aluseid. Eesti keeles on seitse käändkonda, mis jagunevad paljudeks tüüpkondadeks. Käändkondadesse liigitamisel on aluseks astmevaheldus, tüve silpide arv ja sõnavälde, mõnedel juhtudel lisaks veel lõpphäälik, liide ja pearõhk.

1. **Astmevaheldus** on käändkondadeks liigitamise esimeseks aluseks. I—V käändkonna sõnad on astmevahelduseta, VI käändkonna sõnad nõrgeneva (*lipp — lipu*), VII käändkonna sõnad tugevneva tüvega (*mõte — mõtte*) astmevahelduslikud sõnad.

2. **Tüve silpide arv** hõlmab kõiki käändkondi. I käändkonda kuuluvad ühesilbilised, II ja III käändkonda peamiselt kahesilbilised, IV käändkonda pikemad sõnad jne. Tüve silpide arv omandab juhtiva koha sõnade käändkondade liigitamisel siis, kui temaga liituvad teised alused.

Tüve silpe loendatakse ainsuse omastavast käändest. Sõnad *puu*, *või*, *soo*, *jää on* ühesilbilised, *mets*, *jalg*, *king*, *vapp* kahesilbilise tüvega (omastavas *metsa*, *jala*, *kinga*, *vapi*), *õpik*, *vasar*, *palitu*, *dünamo*, *elamu* kolmesilbilise tüvega jne. Liitsõnades loendatakse tüve silpe põhisõna omastavast käändest: *maiöö* (1 silp), *koolimaja* (2 silpi), *raudteejaam* (2 silpi), *jalgpallivõistlus* (3 silpi) jne.

Võõrsõnades, mille rõhk on järgsilbil, loendatakse silpe rõhulisest silbist alates. Seega on ühesilbilise tüvega sõnad *menüü*, *partéi*, *pannóo*, *ateljée*, kahesilbilise tüvega *aspékt*, *kirgiis*, *mandáat* (omast. *aspékti*, *kirgiisi*, *mandáadi*).

Kui sõnas on astmevaheldus liide, siis loendatakse silpe alates liitest. Sõnad *kirjanik*, *maastik*, *kujutelm*, *laudkond* on kahesilbilise tüvega (omast. *kirjaniku*, *maastiku*, *kujutelma*, *laudkonna*). Samuti loendatakse tüve silpe ka neis võõrsõnades, mille lõppsulghäälik on astmevaheldus. Näiteks on kahesilbilise tüvega sõnad *kabinet*, *kompvek*, *piiskop*, *taburet* (omast. *kabineti*, *kompveki*, *piiskopi*, *tabureti*).

3. **Sõnavälde** on arvestatavaks teguriks peaaegu kõigis käänd- ja tüüpkondades. Näiteks kuuluvad I käändkonda III-vältelised sõnad, II käändkonda I-vältelised, III käändkonda peamiselt II-vältelised sõnad jne.

4. **Sõna lõpphäälikud** on olulised üksnes mõnedes tüüpkondades (peamiselt I ja II käändkonnas).

5. **Liited** on olulised V käändkonna sõnade eristamisel, samuti väiksemal määral IV, VI ja VII käändkonnas.

6. **Pearõhk** on oluline võõrsõnade õigeks liigitamiseks, sest tüve silpide arvu loendatakse alates pearõhulisest silbist. Näiteks on kahesilbilise tüvega sõnad *kolhóos*, *mandáat*, *pilóot* (omast. *kolhoosi*, *mandaadi*, *piloodi*).

Eelnevat arvestades tuleb näiteks sõnu *sepp* ja *sotsialistlik* iseloomustada järgmiselt: *sepp* on astmevaheldusliik kahesilbilise nõrgeneva tüvega III-välteline sõna; *sotsialistlik* on astmevaheldusliik nõrgeneva tüvega III-välteline *ik*-liitega sõna.

§ 17. Astmevaheldusetа käändsõnad.

I—V käändkonda kuuluvad astmevaheldusetа sõnad. Järgnevas tabelis leiduvad käänd- ja tüüpkondade olulised tunnused.

Käändkond	Tüüpsõna	Tüve silpide arv	Välde	Lõpphäälik (nimetavas)	Liide
I	***puu***	1	III	Pikk vokaal (välja arvatud ***ii***, ***üü***)	
	koi	1	III	Diftong või ***ii***, ***üü***	
II	***pesa***	2	I	***a***, ***i***, ***o***, ***u***	
	seminar	4	I, II, III	Heliline konsonant	***-um***, ***-on***, ***-er***, ***-tar*** jt.
III	***kõne***	2	I	***e***	
	tubli	2	II		
IV	***aasta***	2	III		
	number	2	III	***l***, ***m***, ***n***, ***r***	
	õpik	3 ja enam	I, II, III		
V	***soolane***	2	III		(vokaal) + ***-ne***, ***-s***
		3	I, II		
		5	I, II		
	tööline	2	II		(vokaal) + ***-ne***, ***-s***
		3	III		
		4	I, II		
	raudne	2	III		(kons. + ***-ne***

§ 18. I käändkond

(*puu-* ja *koi*-tüüpkond).

I käändkonda kuuluvad ühesilbilised pika vokaali või diftongiga lõppevad sõnad.

Nad moodustavad kaks tüüpkonda.

puu	*puu*	*puud*	*puusse*
	puude	*puid*	*puudesse* e. *puisse*
koi	*koi*	*koid*	*koisse*
	koide	*koisid*	*koidesse*

1. Nagu ***puu*** käänduvad pika vokaaliga (välja arvatud *ii*, *üü*) lõppevad sõnad: *luu*, *kuu*, *maa*, *soo*, *suu*, *tee*, *töö*, *vöö*, *öö*, *truu* jt.

Märkus. Nagu *puu* käänduvad ka mõned *ee*-ga lõppevad rahvusvahelised sõnad: *essee*, *idee*, *klišee*, *mošee*, *portree*, *süžee*.

Märkus. Küsimuse *kuhu*? puhul on soovitatav tarvitada sõnadest *maa*, *soo*, *suu*, *öö* ainsuse sisseütlevas lühikest vormi *maha*, *sohu*, *suhu*, *õhe*.

2. Nagu ***koi*** käänduvad kõik ***ii***, ***üü*** või diftongiga lõppevad sõnad, samuti pika vokaaliga lõppevad rahvusvahelised sõnad: *pii*, *ptii*, *süü*, *menüü*, *boi*, *kai*, *krai*, *peoleo*, *duo*, *trio*, *komitee*, *armee*, *kantselei*, *kauboi*, *meierei*, *oboe*, *epopöa*, *suhhovei*, *vaarao* jt.

Märkus. Ka pika vokaaliga lõppevad sõnad *jää*, *tee* (= jook), *kee*, *lee* kuuluvad üksnes *sid*-lõpulise mitmuse osastava tõttu *koi*-tüüpi.

Märkus. Nagu *koi* käänduvad veel:
1) helide nimetused: *do*, *re*, *mi*, *fa*, *la*, *si*;
2) häälduamisel vokaaliga lõppevate konsonantide nimetused: *b* (bee), *c* (tsee), *č* (tšee), *d* (dee), *g* (gee), *h* (haa), *k* (kaa), *p* (pee), *q* (kuu), *š* (šaa), *z* (zee, tsee), *ž* (žee), *t* (tee), *v* (vee), *w* (kaksisvee);
3) vokaalide nimetused: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *õ*, *ä*, *ö*, *ü*;
4) suurtähelised lühendid, mis häälduamisel lõpevad vokaaliga, näit. *TPI* (osast. *TPI-d*), *TRÜ* (*TRÜ*-sse), *ÜLKNÜ*, *ÜRO*, *EKP*, *ENSV*, *NLKP*.

koi-tüübi erandid.

Sõnadel ***au*** ja ***nõu*** on ainsuse osastav lõputa: (seda) *au*, (head) *nõu*.

Sõnavormide *hea* ~ (*hää*), *pea* ~ (*pää*) segunemise tõttu on nende sõnade mitmuse osastav ***häid päid***, alates sisseütlevast esineb nii *de*- kui ka *i*-mitmus: *headesse peadesse* e. *häisse päisse*, *heades peades* e. *häis päis* jne.

Kokkuvõte I käändkonna sõnade käänamisest: 1) ains. nimetav ja omastav langevad kokku; 2) ains. osastava lõpus on ***-d***; 3) ains. sisseütleva lõpuks on ***-sse*** (küsimuse *kuhu*? puhul on soovitatavam *maha*, *pähe*, *sohu*, *suhu*, *õhe*); 4) mitm. tunnuseks on ***-de***; 5) mitm. osastava lõpus on *puu*-tüübil ***-i/d***, *koi*-tüübil ***-sid***; 6) *i*-mitmust saab moodustada üksnes *puu*-tüüpi sõnadest.

§ 19. II käändkond

(*pesa-* ja *seminar*-tüüpkond).

II käändkonda kuuluvad I-vältelised *a*-, *i*-, *o*-, *u*-lõpulised, kõik *elu*-liitelised ja neljasilbilise omastavaga (kaks viimast silpi lühikesed) **rahvusvahelised sõnad.**

pesa	*pesa*	*pesa*	*pesasse* e. *pessa*
	pesade	*pesasid* e. *pesi*	*pesadesse* e. *pesisse*
seminar	*seminari*	*seminari*	*seminarisse* e. *seminari*
	seminaride	*seminare*	*seminaridesse* e. *seminaresse*

1. Nagu ***pesa*** käänduvad: *ala*, *ava*, *häda*, *ida*, *isa*, *ema*, *jada*, *juha*, *kala*, *kana*, *kera*, *koma*, *oja*, *raba*, *vaga*, *vana*, *vina* (*a*-tüvelised); *abi*, *kivi*, *kruvi*, *käbi*, *logi*, ***nüri***, *surimuri*, ***südi***, ***tragi***, *tädi*, *õli*, *äri*, *üdi* (*i*-tüvelised); *kino*, *runo*, *silo* (*o*-tüvelised); *edu*, *hobu*, ***mõru***, *karu*, *onu*, *tohuvabohu*, ***vilu*** (*u*-tüvelised) jt. Samasse tüüpi kuuluvad ka ***elu***-liitelised sõnad (*arutelu*, *käsitelu*, *otsiskelu* jt.).

Märkus. Lühikest ains. sisseütlevat saab moodustada küsimuse *kuhu*? puhul üksnes mõnedest sõnadest: *ajju*, *hätta*, *itta*, *kerra*, *kinno*, *külla*, *majja*, *ojja*, *ossa*, *pessu*, *rappa*, *sappa*, *torru*, *tujju*, *villu*, *ärri* jt.

Märkus. Mõningaist *pesa*-tüübi *a*-tüvelistest sõnadest moodustatud vokaallõpulist mitm. osastavat eelistatakse *sid*-lõpule (*kalu*, *kanu*, *linu*, *maju*, *mune*, *omi*, *osi*, *palu*, *pühi*, *sõnu*, *vabu*, *vagu*, *vanu* jt.). Neistsamadest sõnadest saab moodustada ka *i*-mitmuse vorme (*majul*, *omist*, *sõnus*, *vanult*).

pesa-tüübi erandid.

Sõnade ***meri***, ***veri***, ***lumi***, ***uni***, ***tuli*** ains. osastava lõpus on ***-d*** (*merd*, *verd*, *lund*, *und*, *tuld*). Samadel sõnadel on ains. lühike sisseütlev *merre*, *verre*, *lumme*, *unne*, *tulle*. Analoogiliselt käändub asesõna ***mõni***: ains. osastav on tal *mõnd* e. *mõnda*, kuid ains. lühike sisseütlev puudub.

Sõnad ***hani***, ***lävi***, ***nimi***, ***suvi***, ***süli***, ***tüvi*** on ***e***-tüvelised, mistõttu *i* esineb üksnes ains. nimetavas, teistes käänetes on *e* (*hanede*, *süles*, *tüvedes*).

Sõnad ***idu*** ja ***pidu*** käänduvad nii *pesa*-tüübi kui ka astmevahelduliku *rida*-tüübi järgi (*idu*, *eo* e. *idu*; *pidu*, *peo* e. *pidu*).

Sõna ***iga*** ains. osastav kääne on *iga* e. *igat*.

Sõnal ***kodu*** on reeglipäraste vormide kõrval veel sisseütlevas *koju* (*läksin* ***koju***) ja seesütlevas *kodu* (*olen* ***kodu***), seestütlevas kodunt (*tulen* ***kodunt***).

Pärisnimedes kasutatakse osastava lõpus *t*-d (*Ehat*, *Jürit*, *Arut*, *Savit*, *Türit*).

2. Nagu ***seminar*** käänduvad: *komisjon*, *ksülofon*, *leksikon*, *magasin*, *makaron*, *maraton*, *palderjan*, *portselan*, *restoran*, *saksofon*, *telefon* (*n*-lõpulised); *karneval*, *komsomol*, *materjal*, *metropol*, *tribunal*, *vitriol* (*l*-lõpulised); *laboratoorium*, *lütseum*, *maksimum*, *ministeerium*, *muuseum*, *sanatoorium*, *staadium* (*m*-lõpulised); *arbiter*, *brigadir*, *insener*, *kavaler*, *koridor*, *ohvitser*, *pullover*, *variser* (*r*-lõpulised); *böfstrooganov* (*v*-lõpuline), jt. Samasse tüüpi kuuluvad ka kõik ***tar***-liitelised sõnad (*lauljatar*, *poolatar*, *tantsijatar*).

Nagu *seminar* käänduvad samuti paljud pärisnimed (*Karakum*, *Krasnodar*, *Krasnodon*, *Labrador*, *Leningrad*, *Teheran*, *Trafalgar*, *Usbekistan*, *Užgorod*, *Vatikan*, *Washington*).

Märkus. *seminar*-tüüpi sõnade nimetavas käändes on viimase silbi vokaal lühike; peale *l*-, *m*-, *n*-, *r*-hääliku võivad mõned samasse tüüpi kuuluvad sõnad lõppeda nõrga klusiiliga, näit. *baobab* (= ahvileivapuu), *Kaliningrad*, *Krementšug*, *Nižni Novgorod*, *Winnipeg*.

Samuti käänduvad veel helilise konsonandi või nõrga klusiiliga lõppevad pärisnimed, mis on nimetavas ühesilbilised või rõhuga viimasel silbil: *Bug*, *Don*, *Klin*, *Lvov*, *Ržev*; *Kuban*, *Kurgan*, *Orjol*, *Phönjan*, *Sõktõvkar*, *Taimõr*, *Taivan*, *Tjan-Šan*, *Tjumen*, *Tašauz*, *Tambov*, *Vientjan*.

Kokkuvõte II käändkonna sõnade käänamisest: 1) ains. omastav ja osastav langevad kokku, *pesa*-tüübis ka ains. nimetav; 2) *sse*-lõpu kõrval on ains. sisseütlevas lühike vorm kõigil *seminar*-tüüpi ja mõnedel *pesa*-tüüpi sõnadel; 3) mitmuse tunnuseks on ***-de***; 4) eelistatavat vokaallõpulist mitm. osastavat saab moodustada kõigist *seminar*-tüüpi ja osast *pesa*-tüüpi sõnadest; 5) *i*-mitmust saab moodustada kõigist *seminar*-tüüpi ja vokaallõpulise mitm. osastavaga *pesa*-tüüpi sõnadest.

§ 20. III käändkond

(*kõne*- ja *tubli*-tüüpkond).

III käändkonda kuuluvad 2-silbilised I-vältelised *e*-lõpulised ja 2-silbilised II-vältelised sõnad.

kõne	*kõne*	*kõnet*	*kõnesse*
	*kõne**de***	*kõne**sid***	*kõne**desse***
tubli	*tubli*	*tublit*	*tublisse*
	*tubli**de***	*tubli**sid***	*tubli**desse***

1. Nagu ***kõne*** käänduvad: *aje, ale, ime, jume, kabe, lohe, lõhe, male, nire, nõre, sine, vahe, vale, vile, vine, võre* jt.

Märkus. *kõne*-tüüpi sõnadel *kere, pere, tare* esineb küsimuse *kuhu?* puhul lühike sisseütlev (*kerre, perre, tarre*).

2. Nagu ***tubli*** käänduvad: *aku, aula, auto, bande, bulla, dogma, draama, firma, floora, foto, hapu, hoki, jänki, kaabu, kalju, kirka, kitsi, kolju, kummi, lahja, lilla, läila, marli, morse, palju, peiu, piiga, roosa, summa, taiga, teema, tõmmu, viisa* jt.

Samasse tüüpi kuuluvad veel II-vältelised astmevahelduseta võõrsõnad, mille rõhk on eelviimasel silbil: *agenda, armaada, balalaika, bõliina, esperanto, intermetso, katjuuša, madonna, maharadža, masurka, moskiito, papaaha, peseeta, seljanka, staniitsa, valuuta, vioola* jt.

tubli-tüüpi kuuluvad kõik ***nna***-liitelised sõnad, näit. *eestlanna, lätlanna, lauljanna, tantsijanna, venelanna.*

tubli-tüüpi kuuluvad ka mõned suurtähelised lühendid, näit. *EPA* (*l.* epa), mille ains. osastav on *EPA-t*, sisseütlev *EPA-sse*; *ETA* (*l.* eta) jt.

tubli-tüübi erandid.

Sõnadel ***kahju*** ja ***rubla*** on osastav lõputa (*palju **kahju**, viit **rubla***). Sõnast *rubla* on mõnikord võimalik kasutada ka reeglipärast vormi (*poisil polnud **rublatki***).

Kokkuvõte III käändkonna sõnade käänamisest: 1) ains. nimetav ja omastav on sarnased; 2) ains. osastava lõpus on ***-t***; 3) esineb ainult *sse*-lõpuline sisseütlev (erandid: *kerre, perre, tarre, pokri*); 4) mitm. tunnuseks on ***-de***; 5) mitm. osastava lõpus on alati ***-sid***; 6) *i*-mitmus puudub.

§ 21. IV käändkond

(*aasta-, number-* ja *õpik*-tüüpkond).

IV käändkonda kuuluvad 2-silbilised III-vältelised ning 3- ja enamasilbilised sõnad.

aasta	*aasta*	*aastat*	*aastasse*
	aastate	*aastaid*	*aastatesse* e. *aastaisse*
number	*numbri*	*numbrit*	*numbrisse*
	numbrite	*numbreid*	*numbritesse* e. *numbreisse*
õpik	*õpiku*	*õpikut*	*õpikusse*
	õpikute	*õpikuid*	*õpikutesse* e. *õpikuisse*

1. Nagu ***aasta*** käänduvad omastavas 2-silbilised III-vältelised sõnad: 1) *andja, haige, julge, kõrge* (*juukse*)*lõikla, raske, reede,*

sööja, söökla, talgud, tasku, valge, veski, voodi, väeti, õhtu (nimetavas ja omastavas 2-silbilised); 2) ***kõrb***, ***küps***, *laeng, mõis, näiv, peats,* ***pärl***, *saav, soend, soeng, õel* (nimetavas ühe-, omastavas 2-silbilised); 3) *jõukas, haldjas, hiirjas, pruunjas, sinkjas, takjas, tuhkjas, töökas* (nimetavas 2-silbilised ***jas***-, ***kas***-lõpulised).

Märkus. Lühikest sisseütlevat on lubatud tarvitada sõnadest ***mõis***, ***tasku***, ***põrgu*** (*mõisasse* e. *mõisa, taskusse* e. *tasku, põrgusse* e. *põrgu*), samuti kohanimedest (*Moskvasse* e. *Moskva, Keilasse* e. *Keila, Tartusse* e. *Tartu, Reolasse* e. *Reola, Raudnasse* e. *Raudna*).

3. Nagu ***number*** käänduvad nimetavas ***el***-, ***en***-, ***em***-, ***er***-, ***ur***-, ***is***-, ***us***-, ***ev***-lõpuga sõnad (omastavas langeb vokaal välja, mistõttu sõnad on nimetavas ja omastavas 2-silbilised): *höövel, kindel, koppel, pappel, väävel, köömen* (omast. *köömne*, osast. *köömnet*), *korsten* (omast. *korstna*, osast. ***korstnat***), *vaagen, koorem, kelder, klamber, rabarber, meeter, pulber, vanker, velsker; ankur, suhkur, kangur, tähtis, hirmus, kuulus, soodus* (osast. *soodsat*), *kaitsev, maitsev, nuttev, toitev, õitsev.*

Märkus. Reeglipäraselt käänduvad ka ees- ja perekonnanimed *Kaarel, Mihkel, Paavel, Peeter, Höövel, Kangur, Koppel, Naaber* (omast. *Kaarli, Mihkli, Paavli, Peetri, Höövli, Kangru, Kopli, Naabri*) jt.

Märkus. Sõnad ***manner*** e. ***mander*** ja ***tanner*** e. ***tander*** käänduvad nagu *number.*

Märkus. *number*-tüüpi sõnu tuleb kõigis vormides hääldada III-vältelistena (*väävel, korstnat, köömnet, meetrit, vankrite, kangrut, soodus*).

Märkus. *number*-tüüpi sõnadel liituvad ains. osastava ***-t*** ja ***de***-mitmuse tunnus ***-te*** ains. omastava tüvele:

numbri	— *numbri*+***t***,	*numbri*+***te***
meetri	— *meetri*+***t***,	*meetri*+***te***
tähtsa	— *tähtsa*+***t***,	*tähtsa*+***te***
korstna	— *korstna*+***t***,	*korstna*+***te***
vankri	— *vankri*+***t***,	*vankri*+***te***

3. Nagu ***õpik*** käänduvad ains. omastavas 3- ja enamasilbilised sõnad:

1) *raamat, vihik, taldrik, kaasik, saadik, paber, pliiats, kevad, sadam, hektar, arter, kalur, rätsep, kartul* (omast. ***kartuli***, osast. ***kartulit***), *treial, jalats, sinep, magnet, pagas* (osast. *pagasit*), *tüdruk, keemik, narodnik, unelm, palitu, üheksa, sülem, pihusti, kuivati, kinniti, elamu, valamu, kalmistu*; 2) *kirjutanu, lõpetanu, ärganu, asjatu, õnnetu, tahtmatu, võimatu* (*nu-, tu-* ja *matu*-liitega sõnad); 3) *sammuv, õppiv, tarvitatav, soovitatav* (*v-* ja

tav-kesksõnad); 4) *algaja*, *kirjutaja*, *tulija*, *vastutaja*, *õpetaja* (tegijanimed); 5) *kergem*, *põgusam*, *usaldatavam*, *ilusaim*, *parim*, *vastuvõtlikem* (kesk- ja ülivõrdes olevad omadussõnad); 6) *pihlakas*, *sipelgas*, *tarmukas*, *võimukas*, *terajas*, *vilajas* (*kas*-(*gas*-) ja *jas*-liitelised sõnad); 7) *kade*, *hõre*, *kibe*, *lage*, *libe*, *pime*, *sage*, *sõge*, *tume*, *äge* (*e*-lõpulised sõnad, mille omastavas on liide ***-da***); 8) *ase*, *ese*, *habe*, *ige*, *säde*, *vare* (*e*-lõpulised sõnad, mille omastavas on liide ***-me***); 9) *kolmas*, *kaheksas*, *kümnes*, *tuhandes*, *miljones* (*s*-liitelised järgarvsõnad); 10) *aatom*, *miljon*, *miljard*, ***rekord***, ***raport***, ***magnet***, ***klarnet***, *oksjon*, *agitaator*, *kombainer*, *kaamera*, *televiisor*, ***kviitung***, *dünamo*, *doomino*, *eskimo*, *raadio* (paljud rahvusvahelised sõnad).

Märkus. Sõnu ***kolhoosnik*** ja ***ümbrik*** võib hääldada nii II kui ka III vältes. II-vältelistena on nad astmevahelduseta ning käänduvad nagu *õpik*.

Märkus. Lühikest sisseütlevat saab moodustada üksnes mõnedest kohanimedest (*Aserisse* e. *Aseri*, *Gomelisse* e. *Gomeli*, *Helsingisse* e. *Helsingi*, *Viljandisse* e. *Viljandi*).

Märkus. *s*-liitelistel järgarvsõnadel on peale nimetava kõigis käändeis liide ***-nda*** (*kaheksa**s***, *kaheksa**nda***, *kaheksa**ndat***, *kaheksa**ndasse***, *kaheksa**ndad***, *kaheksa**ndate***, *kaheksa**ndaid***, *kaheksa**ndatesse*** e. *kaheksa**ndaisse***).

Märkus. Sõnal *kolmas* on ains. osastavas paralleelvormid *kolmandat* e. *kolmat*.

Märkus. *õpik*-tüüpi sõnad käänduvad reeglipäraselt ka siis, kui nad on asutuse nimena jutumärkides (*«**Sädeme**» kolhoosis peeti lõikuspidu. «**Kevadest**» mindi edasi «**Külvajasse**»*.).

IV käändkonna erandid.

Erandlikult käänduvad sõnad ***süda***, ***paras***, ***tuhat***.

süda	*südame*	***südant***	*südamesse*	
	südamete	*südameid*	*südametesse* e.	*südameisse*
paras	*paraja*	*parajat* e.	***parast***	*parajasse*
	parajate	*parajaid*		*parajatesse* e. *parajaisse*
tuhat	*tuhande*	*tuhandet* e.	***tuhat***	*tuhandesse*
	tuhandete	*tuhandeid*		*tuhandetesse* e. *tuhandeisse*

Ains. osastavas tarvitatakse vormi *tuhat* liitarvsõna osana (*kolme **tuhat** üheksatsada seitset*), muil juhtumeil *tuhandet*.

Märkus. Segatüübi moodustavad sõnad ***ehtne***, ***hoogne***, ***lihtne***, ***moodne***.

lihtne	***lihtsa***	*lihtsat*	*lihtsasse*
	lihtsate	*lihtsaid*	*lihtsatesse* e. *lihtsaisse*

Kokkuvõte IV käändkonna sõnade käänamisest: 1) ains. osastava lõpus on *-t*; 2) esineb ainult *sse*-lõpuline ains. sisseütlev (erandid: *mõis*, *põrgu*, *tasku* ja mõned kohanimed); 3) mitm. tunnuseks on *-te*; 4) mitm. osastava lõpus on alati *-i/d*; 5) kõigist sõnust saab moodustada *i*-mitmust.

§ 22. V käändkond

(*soolane-*, *tööline-* ja *raudne*-tüüpkond).

V käändkonda kuuluvad *ne*- ja *s*-lõpulised sõnad, mille omastavas on *-se*.

soolane	*soolase*	*soolast*	*soolasesse*
	soolaste	*soolaseid*	*soolastesse* e. *soolaseisse*
tööline	*töölise*	*töölist*	*töölisesse* e. *töölisse*
	tööliste	*töölisi*	*töölistesse* (e. *töölisisse*)
raudne	*raudse*	*raudset*	*raudsesse*
	raudsete	*raudseid*	*raudsetesse* e. *raudseisse*

1. Nagu ***soolane*** käänduvad vokaaltüvelised *ne*- ja *s*-lõpulised sõnad: *paene*, *vaene*, *kuune*, *kuine*, *jääne*, *jäine*, *võine*, *luune*, *luine*, *puune*, *puine*, *teos*, *käis*, *seos*, *eos*, *toes* (2-silbilise omastavaga III-vältelised sõnad); 2) *punane*, *rebane*, *karjane*, *villane*, *selline*, *ammune*, *oras*, *jänes*, *teras*, *linnus*, *annus*, *otsus*, *ollus*, *uudis*, *kaevis* (3-silbilise omastavaga I—II-vältelised sõnad); 3) *vastastikune*, *kärestikune*, *kohastikune*, *lähestikune*, *tärpentinine*, *alkoholine* (5-silbilised *ne*-lõpulised sõnad).

2. Nagu ***tööline*** käänduvad vokaaltüvelised *ne*- ja *s*-lõpulised sõnad: 1) *naine*, *teine* (2-silbilised II-vältelised sõnad); 2) *kuulmine*, *tõeline*, *eestlane*, *pealmine*, *lõunane*, *laiune*, *õhtune*, *endine*, *lahtine*, *lõhkine*, *kinnine*, *praegune*, *aastane*, *lõoke(ne)*, *päike(ne)*, *äike(ne)*, *oskus*, *loodus*, *lootus*, *põhjus*, *käitis*, *lummus*, *viirus*, *kosmos*, *gloobus*, *atlas*, *eepos*, *kaktus*, *võitlus*, *vaidlus*, *jäätis* (3-silbilise omastavaga III-vältelised sõnad); 3) *õpilane*, *venelane*, *mesilane*, *pikaldane*, *ümmargune*, *tõttamine*, *hüppamine*, *julgustamine*, *elu-olustikuline*; *kirjutus*, *viisakus*, *tänulikkus*, *ettevõtlikkus*, *sõbralikkus* (kõik 4-silbilised ja pikemad sõnad, v. a. 5-silbilised *ne*-sõnad).

Märkus. Sõnade liigitamisel *soolane-* või *tööline*-tüüpi ning nende õigel käänamisel on hädavajalik teada sõnade väldet.

soolane			*tööline*		
Tüve silpide arv	Välde	Mitmuse osastav	Tüve silpide arv	Välde	Mitmuse osastav
2	III	*paese**id***	2	II	*teis**i***
3	I, II	*siniseid* *katuseid*	3	III	*raskus**i***
5	I, II	*kärestikuseid* *vastastikuseid*	4	I, II, III	*inimes**i*** *õpilas**i*** *kirjutus**i*** *revolutsioonilis**i***

Nagu tabelist selgub, on mitm. osastavas ***-i/d***, kui sõna silpide arv ja välte number **ei ühti**, ***-i*** aga siis, kui silpide arv ja välte number **ühtivad** või kui sõna tüvi on 4-silbiline.

Märkus. Vokaaltüvelistel sõnadel (*soolane-* ja *tööline*-tüüp) liituvad ains. osastava lõpp ja mitm. tunnus konsonandile (*paes**t***, *öis**t***, *välismais**t***, *sinis**t***, *õpilas**t***, *paes**te***, *öis**te***, *välismais**te***, *sinis**te***, *õpilas**te***).

Märkus. Sõna ***tervis*** võib tarvitada II või III vältes ning käänata kas *tööline-* või *soolane*-tüübi järgi.

Märkus. Sõnal ***väike(ne)*** esinevad paralleelvormid: *väike(ne)*, *väikese* e. *väikse*, ***väikest***, *väikesesse* e. *väiksesse*, *väikesed* e. *väiksed*, ***väikeste***, *väikes**i*** e. *väikse**id***, *väikestesse* e. *väikse**isse***.

3. Nagu ***raudne*** käänduvad sõnad, milles ***-ne*** liitub konsonandile: *kaudne*, *siinne*, *sealne*, *eilne*, *homne*, *sotsiaalne*, *paralleelne*, *humaanne*, *monotoonne*, *grandioosne*, *fibroosne* jt.

Märkus. Konsonanttüvelistel sõnadel (*raudne*-tüüp) liituvad ains. osastava lõpp ja mitm. tunnus vokaalile (*kuld**set***, *sulgse**t***, *materiaalse**t***, *humaanse**t***, *grandioosse**t***; *kuldse**te***, *sulgse**te***, *materiaalse**te***, *humaanse**te***, *grandioosse**te***).

V käändkonna erandid.

Erandlikult käänduvad sõnad ***juus***, ***vennas***, ***ões***, ***omaksed***, ***nõoksed*** (= õeste-vennaste lapsed üksteise suhtes). Sõnadel *omaksed* ja *nõoksed* puudub ainsus.

juus	*juuk**se***	*juus**t***	*juuk**sesse***
	*juus**te***	*juukse**id***	*juus**tesse*** e. *juukse**isse***
vennas	*vennak**se***	*vennas**t***	*vennak**sesse***
	*vennas**te***	*vennakse**id***	*vennas**tesse*** e. *vennakse**isse***
omaksed	*omas**te***	*omakse**id***	*omas**tesse*** e. *omakse**isse***

Erandsõnade käänamisel tuleb tähele panna, et ei satuks kõrvuti kolme konsonanti. Õiged on: *juust, vennast*; *juuste, vennaste, õeste, omaste, nõoste* (vrd. ka *ust, last, joosta*).

Kokkuvõte V käändkonna sõnade käänamisest: 1) ains. nimetavas on *-ne* või *-s*, omastavas *-se*; 2) ains. osastava lõpus on *-t*; 3) esineb *sse*-lõpuline ains. sisseütlev, *tööline*-tüübis ka lühem vorm (*teise, töölisse, raskusse, õpilasse*); 4) mitm. tunnuseks on *-te*, mis liitub *soolane-* ja *tööline*-tüübis konsonandile, *raudne*-tüübis vokaalile; 5) mitm. osastava lõpus on *soolane-* ja *raudne*-tüübis *-i/d*, *tööline*-tüübis *-i*; 6) *soolane-* ja *raudne*-tüübist saab moodustada üldtarvitatavat *i*-mitmust, *tööline*-tüübist aga harva.

§ 23. Astmevaheldusliku käändsõnad.

Astmevaheldusliku sõnad kuuluvad VI ja VII käändkonda. VI käändkonna sõnad on nõrgeneva tüvega (nimetav tugevas, omastav nõrgas astmes), VII käändkonna sõnad aga tugevneva tüvega (nimetav nõrgas, omastav tugevas astmes).

VI käändkond		VII käändkond	
Nimetav	Omastav	Nimetav	Omastav
lipp	*lipu*	*hüpe*	*hüppe*
pidu	*peo*	*kinnas*	*kinda*
malm	*malmi* (II v.)	*hoone* (II v.)	*hoone* (III v.)
maastik	*maastiku*	*pipar* (II v.)	*pipra* (III v.)

VI ja VII käändkonna olulised tunnused.

Käändkond		Tüüpsõna	Tüve silpide arv	Välde (nimet.)	Lõpphäälik (nimet.)	Liide	Rõhk
VI		*jalg*	2	III	konsonant		Võõrsõnadel viimasel silbil
	I alaliik	*maastik*	2 (liitest alates)	III (liites)	konsonant	-ik, -kond, -elm	
		rida	1	I	*-a*		
		sõber	2	I (osast. III)	*-(e)l*, *-(e)r*, *-i*		

Käändkond		Tüüpsõna	Tüve silpide arv	Välde (nimet.)	Lõpphäälik (nimet.)	Liide	Rõhk
VII	II alaliik	***keel***	2	III	*-l, -m, -n, -r* (tüvevokaaliks *-e*)		
		uus	2	III	*-s*; *-(s)i*		
		tütar	2	II	*-l, -m, -n, -r*		
		hammas	2	II	*-s*		
		mõte	2	I, II	*-e*		
		liige	2	I, II	*-e* (om. *-me*)		

§ 24. VI käändkond

(*jalg-*, *maastik-*, *rida-*, *sõber-*, *keel-* ja *uus*-tüüpkond).

VI käändkonda kuuluvad sõnad, mille nimetav on tugevas, omastav nõrgas astmes. Nad jagunevad kahte alaliiki.

I alaliik.

I alaliiki kuuluvad v o k a a l t ü v e l i s e d sõnad (ains. osastava lõpp ja *de*-mitmuse tunnus liituvad vokaalile).

jalg	*jala*	*jalga*	*jalasse* e. *jalga*
	jalgade	*jalgu*	*jalgadesse* e. *jalusse*
maastik	*maastiku*	*maastikku*	*maastikusse* e. *maastikku*
	maastikkude e. *maastike*	*maastikke*	*maastikkudesse* e. *maastikesse*
rida	*rea*	*rida*	*reasse* e. *ritta*
	ridade	*ridu*	*ridadesse*
sõber	*sõbra*	*sõpra*	*sõbrasse* e. *sõpra*
	sõprade	*sõpru*	*sõpradesse* (e. *sõbrusse*)

1. Nagu ***jalg*** käänduvad nimetavas 1-silbilised, omastavas 2-silbilised sõnad, samuti võõrsõnad, mille rõhk oli või on viimasel silbil: 1) ***a***-tüved — *sepp, lepp, pikk, sukk, kokk, vaap, laat, look, leib, piisk, lõng, lõõg, matk, käi, äi, kumb, märg, pärg, haav, haab, põud, varss, väär* (*väära*); ***e***-tüved — *jälg, kiik, neem, õlg* (*õle*), *paas* (*pae*), *kask, vask, kuusk, hetk, retk, pood, saag, reis* (*reie*); ***i***-tüved — *vatt, kepp, kott, vaat, keep, koot, kurv* (*kurvi*), *meelehärm* (*-härmi*), *pliit* (*pliidi*), *plaat, kolb* (*kolvi*), *kohv, pluus, kapp, kaar, mapp, klikk, džäss, šeff, dušš, tušš, reis* (*reisi*); ***u***-tüved — *vihk, võrk, laul, lind, sälg* (*sälu*), *vaht, tuisk, lukk, jutt* (*jutu*) jt.; 2) *blokaad, bojaar, diagnoos, diago-*

naal, eterniit, faul, gangreen, hüään, idüll, kaproon, kaloss, kombain, kommunist, kommuun, kontroll, linoleum, revolutsioon, sotsialist jt. (võõrsõnad, mille rõhk on viimasel silbil); 3) *deputaat, apteek, kabinet, pankrot, kotlet, taburet, kompvek, parlament, transport, kuurort, asfalt, teemant, kontsert, omnibuss, ananass, kompass, karussell, karamell* jt. (võõrsõnad, mille rõhk on varemini olnud viimasel silbil).

Märkus. Sõna ***kõik*** on *e*-tüveline; ains. ja mitm. nimetav on ühesugused.

kõik	*kõige*	*kõike*	*kõigesse* e. *kõike*
kõik	*kõikide* e. *kõigi*	*kõiki*	*kõikidesse* e. *kõigisse*

Märkus. Sõna *kumbki* (*kumb* + liide *-ki*) käändub üksnes ainsuses ja liide on alati sõna lõpus: *kumb**ki**, kummag**i**, kumbag**i**, kummasseg**i*** e. *kumbag**i**, kummask**i**, kummast**ki**, kummalegi, kummalg**i**, kummalt**ki**, kummask**i**, kummanag**i**, kummanig**i**, kummatag**i**, kummagag**i***.

Märkus. Mõnedel ***l***-, ***n***-, ***r***- ja ***s***-lõpulistel sõnadel liitub ***-de*** asemel mitm. tunnusena konsonandile ***-te*** (*kaelte, naelte, nõelte, paelte, heinte, seinte, kaerte, koerte, poiste*).

Märkus. Sõnadest ***jalg***, ***rind***, ***silm*** võib moodustada lühikese mitm. omastava, mida kasutatakse koos tagasõnadega (***jalge*** *alla*, ***silme*** *ees*, ***rinde*** *all*).

Märkus. Erilist tähelepanu tuleb pöörata sõnadele ***hetk*** (mitm. omast. *hetkede*, osast. *hetki*), ***retk*** (*retkede, retki*), ***matk*** (*matkade, matku*), ***kaart*** (*kaardid, kaartide, kaarte*), ***räim*** (*räimede, räimi*), ***pilv*** (*pilvede, pilvi*), ***talv*** (*talvede, talvi*), ***väär*** (*väärade, vääri*), ***vähk*** (*vähkide, vähke*), ***saag*** (*saagide, saage*), ***pood*** (*poodide, poode*), ***pluus*** (*pluuside, pluuse*), ***klikk*** (*klikkide, klikke*).

Märkus. Rahvusvahelistes sõnades, kus rõhk on sõna lõpust nihkunud esimesele silbile, käänduvad a) kahesilbilise nimetavaga III-vältelised sõnad nagu *jalg* (***kabinet***, *kabineti, kabinetti*; ***kotlet***, *kotleti, kotletti*; ***kompvek***, *kompveki, kompvekki*; ***asfalt***, *asfaldi, asfalti*; ***kuurort***, *kuurordi, kuurorti* jt.), b) kahesilbilise nimetavaga II-vältelised aga nagu *õpik* (***rekord***, *rekordi, rekordit*; ***keefir***, *keefiri, keefirit*; ***klarnet***, *klarneti, klarnetit*; ***magnet***, *magneti, magnetit*; ***raport***, *raporti, raportit*; ***kviitung***, *kviitungi, kviitungit*; ***kautšuk***, *kautšuki, kautšukit*).

Märkus. Ains. seesütlev on reeglipäraselt nõrgas astmes (*kotis, lukus, pakis, seljas, jalas, näljas*). Erandlikult kasutatakse tugevaastmelist seesütlevat määrsõnana, näit. (*põsed on*) ***aukus***, (*jalad*) ***harkis***, (*juuksed*) ***sassis***, ***lontis***

(*kõrvad*), **rakkus** (*käed*), **lookas** (*puu*), **kikkis** (*kõrvad*), **lokkis** (*juuksed*), **raagus** (*puud*), **pruntis** (*huuled*), **longus** (*pea*), **vimmas** (*selg*), **kortsus** (*nägu*), **pilves** (*taevas*), **längus** (*katus*).

jalg-tüübi erandid.

Erandlikult käänduvad sõnad **rohi**, **rehi** ja **õlu**.

rohi, *rohu*, *rohtu*,	*rohusse*, *rohtude*, *rohte*,	*rohtudesse*;
rehi, *rehe*, *rehte* e. *reht*,	*rehesse*, *rehtede*, *rehti*,	*rehtedesse*;
õlu, **õlle**, *õlut*,	*õllesse*, **õlle***de*, **õlle***sid*,	**õlle***desse*.

3. Nagu **maastik** käänduvad **ik**- (*lik*-, *nik*-, *mik*-, *stik*-, *vik*- jne.), **kond**- ja **elm**-liitelised sõnad: 1) *kunstnik*, *mõisnik*, *näitlik*, *künklik*, *keskmik*, *ämblik*, *pindmik*, *roostik*, *(kerge)jõustik*; *kirjanik*, *õnnelik*, *salalik*, *lugemik*, *kanarbik*, *tulevik*, *kommunistlik* (sõna lihttüvi 1-silbiline ja III vältes või enamasilbiline); 2) *kujutelm*, *arutelm*; 3) *keskkond*, *maakond*, *metskond*, *haritlaskond*, *õpilaskond* jt.

Märkus. III-vältelistena käänduvad sõnad **ümbrik** ja **kolhoosnik** nagu *maastik*. Sõnu võib käänata ka nagu *õpik*.

Märkus. *maastik*-tüüpi sõnadest on mitm. omastavas lühike vorm üksnes *lik*-, *mik*-, *nik*-, *rik*- ja *stik*-liitelistel sõnadel (*õnnelikel*, *madalmike*, *kirjanikest*, *vistrikel*, *roostikes*).

Märkus. *maastik*-tüüpi sõnad tuleb rangelt lahus hoida IV käändkonna *õpik*-tüüpi sõnadest.

maastik-tüüp (ains. osast.)	*õpik*-tüüp (ains. osast.)
*keskmi**kku***	*keemiku**t***
*pikli**kku***	*vihiku**t***
*tundli**kku***	*tuliku**t***
*ämbli**kku***	*häälikut*
kujutelma	*unelma**t***

4. Nagu **rida** käänduvad nimetavas kahesilbilised **a**-, **e**- ja **u**-tüvelised sõnad: 1) *rada*, *pada*, *sada*, *koda*, *sõda*, *luba*, *nuga*, *uba*, *viga*, *suga* (**a**-tüved); 2) *jõgi*, *mägi*, *tugi*, *lagi*, *nõgi*, *regi*, *õde*, *kude*, *tõbi* (**e**-tüved); 3) *kadu*, *ladu*, *vagu*, *kägu*, *madu*, *sadu*, *ligu*, *tegu*, *tigu*, *lugu*, *sugu* (**u**-*tüved*), jt.

Märkus. Sõnast **sada** võib rõhutamise korral tarvitada reeglipärase *saja* kõrval ka *sadat* (*Jooksin* **sadat** *meetrit*.).

Märkus. Sõnad **idu** ja **pidu** käänduvad nii *rida*- kui ka *pesa*-tüübi järgi.

5. Nagu **sõber** käänduvad nimetavas **er**-, **el**- või **i**-lõpulised

I-vältelised sõnad: 1) *ader*, *kõder*, *nõder*, *oder*, *põder*, *teder*, *puder*; 2) *kubel*, *vagel*; 3) *padi*, *vili*, *vali*, *väli*, *kiri*, *hari*, *kuri* jt.

Märkus. Kuigi *sõber*-tüüpi sõnadel on ebatavaline vältevaheldus (nimet. I välde, omast. II välde, osast. III välde), kuuluvad käsitletavad sõnad VI käändkonda ning I-vältelist nimetavat loetakse tugevaks astmeks (ains. nimetav ja osastav on alati samas astmes).

Vokaallõpulise mitmuse osastava moodustamine.

Paljudest II ja VI käändkonna sõnadest saab moodustada vokaallõpulist mitmuse osastavat (*pesi*, *teri*, *vanu*; *lapsi*, *lippe*,

Esimese silbi vokaal	Tüve lõppvokaal (ains. osast.)		Mitmuse osastav		Erandid
a *i* *õ* *ei* *äi*	*rada* *viga* *sõda* *seina* *väina*	*a*	*radu* *vigu* *sõdu* *seinu* *väinu*	*u*	*pikki*, *kingi*, *silmi*
e *o* *u* *ä* *ö* *ü*	*leppa* *kohta* *sukka* *pärna* *sööta* *külma*	*a*	*leppi* *kohti* *sukki* *pärni* *sööti* *külmi*	*i*	1) *i* ja *j* järel *e*: *ohje*, *kuhje*, *tühje*, *nuie*; 2) esmavältelistel *u-a*-sõnadel *e*: *mune*, *nuge*, *tube*, *ube*; 3) *nelju*, *välju*
Kõik vokaalid	*lehte* *kaske* *sulge* jne.	*e*	*lehti* *kaski* *sulgi* jne.	*i*	
	vaasi *saagi* *kabinetti* jne.	*i*	*vaase* *saage* *kabinette* jne.	*e*	
	ahju *lippu* *kirjanikku* jne.	*u*	*ahje* *lippe* *kirjanikke* jne.	*e*	

poisse, *põlde*. *e*-, *i*- ja *u*-tüvelistel sõnadel oleneb mitmuse osastava lõppvokaal üksnes tüvevokaalist, *a*-tüvelistel on aga oluline ka esimese silbi vokaal.

Eelneva tabeli võib lühidalt kokku võtta järgmiselt:

a, *i*, *õ*, *ei*, *äi*	— *a* > *u*
e, *o*, *u*, *ä*, *ö*, *ü*	— *a* > *i*
Mingi vokaal	— *e* > *i*
	— *i* > *e*
	— *u* > *e*

Märkus. Kui vokaallõpulist mitm. osastavat saab moodustada, siis eelistatakse seda *sid*-lõpulisele mitm. osastavale. Seega on parem *jõude*, *kimpe*, *värsse*, *õrnu*, mitte *jõudusid*, *kimpusid*, *värssisid*, *õrnasid*.

Märkus. Kui ains. osastav on konsonantlõpuline, siis tuleb tüvevokaalina aluseks võtta ains. omastava lõppvokaal.

Ains. omast.	Ains. osast.	Mitm. osast.
keele	*keelt*	*keeli*
laane	*laant*	*laasi*
varre	*vart*	*varsi*
käe	*kätt*	*käsi*

II alaliik.

II alaliiki kuuluvad kahesilbilised konsonanttüvelised sõnad (ains. osast. lõpp ja *de*-mitm. tunnus liituvad konsonandile).

keel	*keele*	*keelt*	*keelesse* e. *keelde*
	keelte	*keeli*	*keeltesse* e. *keelisse*
käsi	*käe*	*kätt*	*käesse* e. *kätte*
	käte	*käsi*	*kätesse* (e. *käsisse*)
uus	*uue*	*uut*	*uuesse* e. *uude*
	uute	*uusi*	*uutesse* (e. *uusisse*)

1. Nagu ***keel*** käänduvad *e*-tüvelised sõnad, mille ains. nimetava lõpus on *l*, *n*, *r*: *hool*, *huul*, *hääl*, *pool*, *tuul*, *meel*; *joon*, *soon*, *seen*, *peen*; *juur*, *kaar*, *kiir*, *noor*, *saar*, *säär*, *äär*, *suur*, *hiir* jt.

Märkus. Pisut erandlikult käändub sõna ***leem***:

leem	*leeme*	*leent*	*leemesse* e. *leende*
	leente	*leemi*	*leentesse*

2. Nagu ***käsi*** käänduvad nimetavas 2-silbilised, omastavas 1-silbilised *e*-tüvelised sõnad, mille ains. nimetavas on *s*-konsonant: *mesi*, *vesi*, *süsi*, *tõsi*, *susi*, *lüsi*, *kesi* (omast. *kee*), *esi* (omast. *ee*) jt.

3. Nagu ***uus*** käänduvad *e*-tüvelised sõnad, mille nimetava lõpus on ***s***: 1) *viis*, *hiis*, *reis*, *täis*, *õis*, *niis*, *põis*; 2) *tõrs*, *õrs*, *pars*, *kõrs*, *hirs*, *vars*; 3) *küüs*, *kaas* (omast. *kaane*), *laas*, *lääs*, *õõs*.

Märkus. Käänamisel valmistavad erilist raskust sõnad ***küüs***, ***kaas***, ***laas***, ***lääs***, ***õõs***.

küüs, *küüne*, *küünt*, *küünesse* e. *küünde*, *küünte*, *küüsi*, *küüntesse*

laas, *laane*, *laant*, *laanesse* e. *laande*, *laante*, *laasi*, *laantesse*

õõs, *õõne*, *õõnt*, *õõnesse* e. *õõnde*, *õõnte*, *õõsi*, *õõntesse*

VI käändkonna eranditeks

on ***üks***, ***kaks***, ***mees***, ***uks***, ***laps***

üks, *ühe*, *üht* e. *ühte*, *ühesse* e. *ühte*, *ühtede*, *ühtesid*, *ühtedesse*

kaks, *kahe*, *kaht* e. *kahte*, *kahesse* e. *kahte*, *kahtede*, *kahtesid*, *kahtedesse*

uks, *ukse*, ***ust***, *uksesse*, *uste*, *uksi*, *ustesse*

laps, *lapse*, ***last***, *lapsesse*, *laste*, *lapsi*, *lastesse*

mees, *mehe*, *meest*, *mehesse*, *meeste*, *mehi*, *meestesse*

Kokkuvõte VI käändkonna sõnade käänamisest:

I alaliigis	II alaliigis
1) on ains. osastava lõpus vokaal (*jalga*, *kirjanikku*);	on ains. osastava lõpus *-t* (*vart*, *hiit*, *kätt*);
2) esineb osastavakujuline lühike sisseütlev (*metsa*, *põõsastikku*, *kotti*);	esineb lühike sisseütlev, mille lõpuks on *-de*, *-te* (*keelde*, *küünde*, *kätte*);
3) on mitm. tunnuseks *-de* (*lippude*, *taburettide*, *kujutelmade*);	on mitm. tunnuseks *-te* (*keelte*, *varte*, *hiite*);
4) on mitm. osastav tugevas astmes ja *sid*-lõpu kõrval paljudel sõnadel ka vokaallõpp (*laule*, *kirjanikke*, *kujutelmi*);	on mitm. osastav tugevas astmes ja lõpus *-i* (*käsi*, *varsi*, *küüsi*);
5) on paljudel vokaallõpulise osastavaga sõnadel *i*-mitmus, mis on alati nõrgas astmes (*jalul*, *kunstnikelt*, *sõnul*).	pole kõigist sõnadest soovitatav moodustada *i*-mitmust (*öisist*, *saarist*, *varsist*).

§ 25. VII käändkond

(*tütar-*, *hammas-*, *mõte-* ja *liige*-tüüpkond).

VII käändkonda kuuluvad 2-silbilised sõnad, mille nimetav on nõrgas, omastav tugevas astmes.

tütar	*tütre*	*tütart*	*tütresse*
	*tütar**de***	*tütre**i**/**d***	*tütar**de**sse* e. *tütre**i**sse*
hammas	*hamba*	*hammas**t***	*hamba**sse***
	*hammas**te***	*hamba**i**/**d***	*hammas**te**sse* e. *hamba**i**sse*

Astmevahelduslike käändsõnade tüüpkonnad.

Käänd-kond		Tüüpkond	Tüüpkonna tunnused
			Ains. omast. nõrgas astmes
VI	I alaliik	***jalg***	1) ains. nimet. 1 silp (v. a. *keel-*, *uus*-tüüp)
			2) mitmesilbilised võõrsõnad
		maastik	1) ***ik***-sõnad
			2) *kond-* ja *elm*-liitelised sõnad
		rida	ains. nimet. 2 silpi, I välde; osast 2 silpi, III välde
		sõber	ains. nimet. 2 silpi, I välde, osast. 2 silpi, III välde
	II alaliik	***keel***	pikk vokaal + *l*, *m*, *n* või *r*; tüvevokaaliks *-e*
		käsi	ains. nimet. 2 silpi ja *s*-konsonant, tüvevokaaliks *-e*
		uus	ains. nimet. 1 silp ja laadivahelduslik *-s*; tüvevokaaliks *-e*
			Ains. omast. tugevas astmes
VII		***tütar***	ains. nimet. lõpul ***-l***, ***-n*** või ***-r***
		hammas	ains. nimet. lõpul ***-s***
		mõte	ains. nimet. lõpul *-e* (omast. ei ole *me-* ega *ne*-silpi)
		liige	ains. nimet. lõpul ***-e***, omast. *-me* või *-ne*

mõte	*mõtte*	*mõte**t***	*mõttesse*
	*mõte**te***	*mõtte**i**/**d***	*mõte**te**sse* e. *mõtte**i**sse*
liige	*liikme*	*liige**t***	*liikmesse*
	*liikme**te***	*liikme**i**/**d***	*liikme**te**sse* e. *liikme**i**sse*

1. Nagu ***tütar*** käänduvad ***l***-, ***n***-, ***r***-lõpulised sõnad: *kannel, sammal, kämmal, pöial, pannal, küünal, koonal, pastel, katel, süstal, vemmal, vinnal, kukal, õnnal, tungal; aken; karikakar, tatar, sõstar, pipar, pundar, västar, peenar, küünar,* ka *manner, tanner* jt.

Näiteid	Ains. sisseütl.	Osastav		*de*-mitm. tunnus	*i*-mitm. tunnus
		ains.	mitm.		
leht, vähk, varss, muld, raud	lõputa või ***-sse***	vokaal	vokaal või ***-sid***	***-de***	vokaal või ø
mandaat, kabinet, kompvek			vokaal		vokaal
lugemik, ämblik, mäestik, kirjanik					
metskond, kujutelm					
viga, tuba, pada, nuga			vokaal või ***-sid***		vokaal või ø
ader, põder; padi, nali			vokaal		vokaal
huul, leem, joon, peen, suur	***-sse, -de***	***-t***	***-i***	***-te***	***-i***
vesi, esi, mesi	***-sse***, ***-(t)te***	***-(t)t***			
viis, täis, vars, tõrs, laas, õõs	***-sse, -de***	***-t***			
pannal, aken, tatar	***-sse***	***-t***	***-id***	***-de-***	***(a, e+)i***
kinnas, toores, armas					
hüpe, tõke, rake, äke, luule, säte				***-te***	***-(e)i***
seitse, rake, kümme, mitu					

Märkus. Käänamisel tuleb rangelt eristada *number-* ja *tütar*-tüüpi. Võrrelda sõnade *meeter* (*number*-tüüp) ja *sõstar* (*tütar*-tüüp) käänamist:

meeter, meetri, ***meetrit*** (*meetri* + *t*), *meetrisse,* ***meetrite,*** *meetreid,* ***meetritesse*** e. *meetreisse;*
sõstar, sõstra, ***sõstart*** (*sõstar* + *t*), *sõstrasse,* ***sõstarde,*** *sõstraid,* ***sõstardesse*** e. *sõstraisse.*

2. Nagu ***hammas*** käänduvad ains. nimetavas ***s***-lõpulised sõnad: *sammas, kallas, kinnas, varvas, puhas, rukis, rikas, okas, kaigas, vilgas, urgas, kubjas, habras, härras* (omast. *härda*), *kallis, kaunis, uljas, hernes, võõras, toores* jt.

Märkus. Lähedaselt *hammas*-tüübile käänduvad *s*-lõpulised sõnad, mille omastavas käändes on ***-sa***: *rõõmus, sünnis, ärgas, ainus, võimas, hoolas, valvas, armas, tõrges* jt.

hoolas	*hoolsa*	*hoolsat* e. *hoolast*	*hoolsasse*
	hoolsate e. *hoolaste*	*hoolsa**i**/**d***	*hoolsa**te**sse* e. *hoolas**te**sse* e. *hoolsa**i**sse*

Nimetatud sõnu ei tohi segi ajada IV käändkonna *number*-tüüpi sõnadega (näit. *soodus, tähtis*).

Märkus. Sõnast *taevas* on lubatud lühike sisseütlev, seega *taevasse* e. *taeva.*

3. Nagu ***mõte*** käänduvad ains. nimetavas ***e***-lõpulised sõnad: *hape, läte, tõke, võte, hüpe, lüke, oode, köide* (omast. *köite*), *viibe, veene, kolle, kalle, heie* (omast. *heide*), *muie, hõise, ohe, helve* (omast. *helbe*), *aine, luule, ahne, kaitse, terve* jt., samuti *a*-tüveline sõna *lõuna.*

Märkus. Sõna ***pale*** käändub *mõte-* (*pale, palge, palet*) ja *kõne*-tüübi (*pale, pale, palet*) järgi.

4. Nagu ***liige*** käänduvad *e*-lõpulised sõnad, mille omastavas käändes on ***-me*** või ***-ne***: *anne, seitse, köide* (omast. *köitme*), *mähe, pühe, suue, aste, kaste* (omast, *kastme*), *sõõre, ripse,* ***mitu*** (omast. *mitme*), *seeme, kümme* jt.

Märkus. *liige*-tüüpi sõnu võib võrrelda IV käändkonna mõnede *õpik*-tüüpi sõnadega, mille omastavas on ka *-me* (*ese, ase, säde, pude* jt.):

*köide, köitme, köide**t**, köitmesse, köitme**te**, köitme**i**/**d**, köitme**te**sse* e. *köitme**i**sse;*

*as**e**, aseme, aset, asemesse, asemete, asemei/**d**, asemetesse* e. *asemeisse.*

Sõnad ***aher*** ja ***vaher*** kuuluvad paralleelvormide tõttu segatüüpi.

aher, *ahtra*, *ahtrat* e. *ahert*, *ahtrasse*, *ahtrate*, *ahtrai/d*, *ahtratesse* e. *ahtraisse*;

vaher, *vahtra*, *vahtrat* e. *vahert*, *vahtrasse*, *vahtrate*, *vahtrai/d*, *vahtratesse* e. *vahtraisse*.

Täiesti erandlikult käänduvad sõnad ***pisut*** (puudub mitmus) ja ***kohus***.

pisut, ***pisku***, *pisut*, *piskusse*; *kohus*, ***kohtu***, *kohut*, *kohtusse*, *kohtute*, *kohtui/d*, *kohtutesse* e. *kohtuisse*.

Kokkuvõte VII käändkonna sõnade käänamisest: 1) ains. osastava lõpus on *-t*; 2) ains. lühike sisseütlev puudub; 3) mitm. tunnuseks on *hammas-*, *mõte-*, *liige*-tüübis *-te*, *tütar*-tüübis *-de*; 4) *tütar*-tüübi sõnad on mitm. omastavas tugevas astmes; 5) kõigist sõnadest saab moodustada üldkasutatavat diftongilist *i*-mitmust.

§ 26. Pärisnimede käänamine.

Eesti pärisnimed käänduvad nagu vastavate tunnustega üldnimed, näit. *Tallinn* nagu *linn* (tüüpsõna *jalg*), *Narva* nagu *tubli*, *Viljandi* nagu *õpik*, *Kask* nagu *jalg*, *Järve* nagu *tubli*, *Andres* nagu *soolane* jne. Tähele tuleb panna seda, et perekonnanimed määratakse tüüpidesse vastavalt dokumenteeritud kujule. Näit.

Nimet.	*Kask*	*Jõgi*	*Mägi*	*Kuusk*	*Järv*
Omast.	*Kase*	*Jõe*	*Mäe*	*Kuuse*	*Järve*
Osast.	*Kaske*	*Jõge*	*Mäge*	*Kuuske*	*Järve*
Sisseütl.	*Kasesse*	*Jõesse*	*Mäesse*	*Kuusesse*	*Järvesse*

Esitatud nimed käänduvad nagu VI käändkonna üldnimed.

Nimet.	*Kase*	*Jõe*	*Mäe*	*Kuuse*	*Järve*
Omast.	*Kase*	*Jõe*	*Mäe*	*Kuuse*	*Järve*
Osast.	*Kaset*	*Jõed*	*Mäed*	*Kuuset*	*Järvet*
Sisseütl.	*Kasesse*	*Jõesse*	*Mäesse*	*Kuusesse*	*Järvesse*

Kui pärisnimi on omastavakujuline, siis võetakse see käänamisel algvormiks ja määratakse vastavalt ka tüüpsõna, näit. *Kase*, *Kuuse*, *Järve* käänduvad nagu *tubli*, *Jõe* ja *Mäe* nagu *koi*. Pärisnimedest moodustatakse vahel ka mitmust (*vennad* ***Petersonid***, *kaksikud Tiiu ja Anne* ***Kuusikud***), kuid mitte küsimusele *kuhu?* vastavat lühikest ains. sisseütlevat.

TRÜ Raamatukogu

Erandi üldisest käänamisest moodustavad *pesa*-tüüpi pärisnimed, mille osastava lõpus võib olla *-t* (*Jüri* e. *Jürit*, *Mari* e. *Marit*, *Kala* e. *Kalat*, *Võru* e. *Võrut*, *Türi* e. *Türit*).

Üldisest käänamisest moodustavad erandi need isikunimed, mis on murdelised (*Raag*, *Susi*, *Nagel* jt.) või käändelise algvormiga (*Saaremäel*, *Metsaalt* jt.). Nende käänamisel säilitatakse nimetavaline kuju (näit. *Susi*, *Susi*, *Susi* e. *Susit*; *Nagel*, *Nageli*, *Nagelit*; *Saaremäel*, *Saaremäeli*, *Saaremäeli* jne.).

Märkus. Ametlikes dokumentides kasutatakse tihti ülakoma või vajaduse korral säilitatakse nimetavaline vorm, kuigi see võib olla vastuolus üldtunnustatud tavadega (näit. *Laas*, *Laas'i*, *Laas'i*; *Kallas*, *Kallase*, *Kallast*).

Märkus. Eesnime kasutatakse kõikjal perekonnanime ees, erandiks on alfabeetiliselt järjestatud nimekirjad.

Vene pärisnimed käänduvad vastavalt käänamistüüpidele nagu võõrsõnad. Näiteid (sulgudes tüüpsõna): *Bahtšissarai* (*koi*), *Suhhumi* (*tubli*), *Lermontov* (*seminar*), *Gogol* (*õpik*), *Moskva* (*aasta*), *Saraatov* (*õpik*), *Vladivostok* (*jalg*), *Kazbek* (*jalg*). *ik*-lõpuliste nimede tüvevokaaliks on *-u*: *Botvinnik* — *Botvinniku*, *Rjurik* — *Rjuriku*, *Pavlik* — *Pavliku* jt.

Vene nimede käänamisel ei tarvitata ülakoma.

Teiste keelte pärisnimed käänduvad nagu võõrsõnad. Tüüpsõna määramisel võetakse aluseks võõrpärisnime hääldamine, näit. *Bordeaux /l. bordoo/* — tüüpsõna *puu*; *Versailles /l. versai/* — tüüpsõna *koi*; *Shakespeare /l. šeikspiir/* — tüüpsõna *jalg*; *Loire /l. luaar/* — tüüpsõna *jalg*.

Kui võõrpärisnimede viimase silbi lõpphääliku kirjutusviis vastab eesti keele ortograafiale, siis alluvad nad ka vältevahelduse le: *New York* — *New Yorgi*, *Frankfurt* — *Frankfurdi*, *Erfurt* — *Erfurdi* (erandiks on pärisnimed *Scott* — *Scotti*; *Kant* — *Kanti* jt.).

Võõrpärisnimede tüvevokaaliks on tavaliselt *-i*, *s*-lõpulistel nimedel *-e* (*Washington* — *Washingtoni*, *Alžiir* — *Alžiiri*; *Ovidius* — *Ovidiuse*, *Sophokles* — *Sophoklese*).

Kõigis käändeis tarvitatakse ülakoma tingimata siis, kui nime viimane täht või tähed ei ole hääldatavad. Näit.

Nimet.	*Dumas /l. dümaa/*	*Robespierre /l. robespjeer/*
Omast.	*Dumas'*	*Robespierre'i*
Osast.	*Dumas'd*	*Robespierre'i*
Sisseütl.	*Dumas'sse*	*Robespierre'isse*

Soome pärisnimede käänamisel püütakse neid võimalikult vähe moonutada. Nii võib *nen*-lõpulisi nimesid käänata kas *soolane*- või *seminar*-tüübi eeskujul: *Järvinen*, *Järvise* e. *Järvineni*, *Järvist* e. *Järvineni*; *Saukkonen*, *Saukkose* e. *Saukkoneni*, *Saukkost* e. *Saukkoneni*.

Ka mitmetes astmevaheldusliikes sõnades püütakse säilitada lähedase sugulaskeele vorme, näit. *Vuolijoki*, *Vuolijoe*, *Vuolijoke*; *Riihimäki*, *Riihimäe*, *Riihimäke*; *Lappeenranta*, *Lappeenranna*, *Lappeenranta* jne.

OMADUSSÕNAD.

§ 27. Omadussõnade käänamine.

Eesti keeles käänduvad nimisõnad ja omadussõnad ühiste reeglite järgi, mistõttu omadussõnade käänamist ongi käsitletud nimisõnade peatükis. Omadussõnu leidub kõikides käändkondades, näit. *hea* (I kk.), *kena* (II kk.), *roosa* (III kk.), *huvitav* (IV kk.), *punane* (V kk.), *uus* (VI kk.), *rõõmus* (VII kk.).

Koos nimisõnaga käändub omadussõna kõigis käändeis, välja arvatud rajavas, olevas, ilmaütlevas ja kaasaütlevas, kus omadussõna jääb **omastavasse** käändesse.

Omadussõna funktsioonides on sageli ka *nud-* ja *tud*-kesksõna, mis kunagi ei käändu (*väsinud rändajaid*, *langenud kangelasi*, *tehtud töid*, *rõhutud rahvaid*).

nud- ja *tud*-kesksõnu tuleb aga lahus hoida ***nu-*** ja ***tu-***lõpulistest sõnadest, mis käänduvad reeglipäraselt, näit. ***Mahajäänuid*** *laidetakse. Revanš on lohutuseks* ***võidetule.***

Paarisomadussõnades allub reeglipärastele muutustele üksnes lõpposa, näit. nimet. *marksistlik-leninlik idee*, omast. *marksistlik-leninliku idee*, osast. *marksistlik-leninlikku ideed.*

Märkus. Sõnas ***vaenelaps*** käänduvad mõlemad osad: *vaenelaps*, *vaeselapse*, *vaestlast*, *vaesesselapsesse*, *vaesedlapsed*, *vaestelaste* jne.

Omadussõnadeks on ka ***valmis***, ***nõukogude*** ja kõik pärisnimedest tuletatud omadussõnad, näit. ***eesti*** *keel*, ***inglise*** *kirjandus*, ***jaapani*** *vaas*, ***kreeka*** *pähkel*, ***poola*** *vorst*, ***kölni*** *vesi*, ***mulgi*** *kapsad.*

§ 28. Omadussõnade võrdlemine.

Omadussõnad märgivad olendite, esemete ja nähtuste omadusi. Üht ja sedasama omadust võib olendeil, esemeil ja nähtustel olla erisugusel hulgal. Omaduse hulka võib väljendada kirjeldavalt määrsõnade abil, näit. ***üsna*** *kaunis*, ***päris*** *hea*, ***tohutu*** *suur*, ***määratu*** *lai*, ***ilmatu*** *võimas*, ***väga*** *meeldiv.*

Tavaliselt väljendatakse omaduse hulka aga võrdlusastmete e. võrrete abil. Eesti keeles on kolm võrret:

1) **algvõrre** e. positiiv (*kaunis*, *rahulik*, *töökas*);

2) **keskvõrre** e. komparatiiv (*kaunim, rahulikum, töökam*);

3) **ülivõrre** e. superlatiiv (*kõige kaunim* e. *kauneim, kõige rahulikum* e. *rahulikem, kõige töökam* e. *töökaim*).

Algvõrre väljendab mingit omadust, arvestamata määra: ***eesrindlik*** *õpetlane*, ***hoolas*** *kolhoosnik*, ***kaunis*** *loodus*, ***punane*** *võitluslipp*, ***üllas*** *tegu.*

Keskvõrre väljendab olendi, eseme või nähtuse mingi omaduse suuremat määra võrreldes teise samasuguse olendi, eseme või nähtusega, näit. *Nõukogude Liit on pindalalt* ***suurem*** *kui Põhja-Ameerika Ühendriigid. Olen vennast paar aastat* ***noorem.***

Keskvõrde tunnuseks on nimetavas ***-m***, teistes käänetes ***-ma*** (*ilusam — ilusama, julgem — julgemat, kindlam — kindlamas, pimedam — pimedamate* jne.).

Keskvõrde moodustamisel lisatakse tunnus *-m(a)* algvõrde ains. omastavale.

Algvõrde omastav	Keskvõrde nimetav	Keskvõrde omastav
hoolsa	*hoolsa* + ***m***	*hoolsa**ma***
kauge	*kauge* + ***m***	*kauge**ma***
ladusa	*ladusa* + ***m***	*ladusa**ma***
mõistliku	*mõistliku* + ***m***	*mõistliku**ma***
tuhmi	*tuhmi* + ***m***	*tuhmi**ma***

II käändkonna *pesa-* ja VI käändkonna *jalg*-tüübi ***a-*** ja ***u***-tüvelistel sõnadel on keskvõrde tunnuse ees ***e***.

Algvõrde omastav	Keskvõrde nimetav	Keskvõrde omastav
*kõ**va***	*kõ**ve*** + ***m***	*kõ**vema***
*pa**ha***	*pa**he*** + ***m***	*pa**hema***
*va**na***	*va**ne*** + ***m***	*va**nema***
*mus**ta***	*mus**te*** + ***m***	*mus**tema***
*pi**ka***	*pi**ke*** + ***m***	*pi**kema***
*soo**ja***	*soo**je*** + ***m***	*soo**jema***
*järs**u***	*järs**e*** + ***m***	*järs**ema***
*paks**u***	*paks**e*** + ***m***	*paks**ema***

Märkus. Mõnedel omadussõnadel on keskvõrre eri või lühenenud tüvest: *hea* — ***parem***, *lähike* — ***lähem***, *lühike* — ***lühem***, *pisike* — ***pisem***, *väike* — ***väiksem*** e. ***vähem***, *õhuke* — ***õhem.***

Märkus. Sõnadest ***loid*** ja ***lahja*** on keskvõrre *loium* e. *loiem* ja *lahjem*.

Ülivõrre väljendab olendi, eseme või nähtuse omadust kõige suuremal määral (*Ka **kõige kõhnem** loodus pakub uudist. Siin kollane, seal **puhtaim** lilla. Ta oli selle klassi **parim** õpilane.*).

Ülivõrde moodustamisel lisatakse keskvõrde ette sõna ***kõige***, näit. ***kõige** suurem*, ***kõige** eeskujulikum*, ***kõige** visam*. Seda nimetatakse ***kõige***-ülivõrdeks, mida saab moodustada peaaegu kõigist muutuvaist omadussõnust.

kõige-ülivõrde kõrval on paljudest omadussõnadest võimalik moodustada lühikest e. ***i***-ülivõrret, mille aluseks on algvõrde mitm. osastav.

i-ülivõrde moodustamisel tuleb silmas pidada:

1) kui algvõrde mitm. osastav on ***i/d***-kujulin,e, siis asendatakse *d* *m*-häälikuga: (*ilusa**i/d** — **ilusaim**, kauge**i/d** — **kaugeim**, lõbusa**i/d** — **lõbusaim**, sisuka**i/d** — **sisukaim***);

2) kui algvõrde mitm. osastav on vokaallõpuline, siis lisatakse sellele *-m* (astmevahelduslike sõnade puhul võetakse aluseks nõrk aste): *keni — **kenim**, suuri — **suurim**, tõmpe — **tõmbem**, eesrindlikke — **eesrindlikem**, uusi — **uusim***;

3) kui keskvõrdes on erandlik *-em*, siis on ülivõrdes alati ***-im***: *vanem — **vanim**, laisem — **laisim**, paksem — **paksim**, pikem — **pikim***;

4) *i*-ülivõrret ei tarvitata sõnadest, kus *i* ja *j* satuvad kõrvuti: *tühjem /-tühjim/ — **kõige** tühjem*;

5) kui algvõrde mitm. osastav on ***sid***-lõpuline, siis *i*-ülivõrret ei saa moodustada: *roosasid — **kõige** roosam*, *tublisid — **kõige** tublim*.

Eelneva võib kokku võtta tabelisse.

Keskvõrre	Algvõrde mitm. osastav	*i*-ülivõrre
1. *ilusa-**m***	*ilusa**i/d***	*ilusai-**m***
2. *eesrindliku-**m***	*eesrindlikke*	*eesrindlike-**m***
3. *vane-**m***	*vanu*	*vani-**m***
4. *tühje-**m***	*tühje*	—
5. *tubli-**m***	*tubli**sid***	—

Märkus. *kõige-* ja *i*-ülivõrde tarvitamisel on kujunenud mõningad piirid. Nii on *kõige*-ülivõrre üldtarvitatav igapäevases keeletarvituses, ametlikes dokumentides ja erapooletus kuivas stiilis. *i*-ülivõrre iseloomustab elamuslikumat, värskemat ning kaasaegsemat väljenduslaadi, olles levinud eriti ilukirjandu-

ses. Suurimal määral kasutatakse diftongilist (*ilusaim*, *kauneim*, *moodsaim*), *maastik*-tüüpi sõnade *em*-lõpulist (*eesrindlikem*, *piklikem*, *vastuvõtlikem*) ja mõningaid *im*-lõpulisi (*parim*, *suurim*, *uusim*, *vanim*) *i*-ülivõrde vorme. Kõnes on märgata ka sisulist erinevust: *kõige*-ülivõrre märgib mingit omadust maksimaalsel hulgal, *i*-ülivõrre aga lihtsalt omaduse suurt hulka (*linna* ***suuremaid*** *maju*; *linna* ***kõige suurem*** *maja*).

§ 29. Suur ja väike algustäht.

Suure ja väikese algustähe tarvitamine sõna algul on kokkuleppeline ning oluline üksnes kirjutamisel. Eesti keele seisukohalt on tarvis osata eristada nimisõnu ja omadussõnu, päris- ja üldnimesid, et mõista suure ja väikese algustähe tarvitamise reegleid.

I. Suur algustäht.

Reegel	Näiteid	Erandid
1. **Suure algustähega kirjutatakse pärisnimed.**	*Vilde*, *Hansen-Tammsaare*, *Märt*, *Aino*; *Kirjak*, *Polla*; *Euroopa*, *Tartu*, *Alpid*; *Marss*, *Pärtliöö*, *Metsakalmistu*	
2. **Suure algustähega kirjutatakse iga sõna**		
a) isikunimedes;	*Ernst Peterson-Särgava*, *Peeter Esimene*, *Sauna-Madis*, *Veni-Villem*	Väikese algustähega kirjutatakse kohanimes liiki määravad sõnad *meri*, *jõgi*, *mägi*, *tänav*, *väljak* jne. Neile eelnevad sõnad kirjutatakse suure algustähega: *21. Juuni tänav*, *1. Mai väljak* jt.
b) mitmeosalistes kohanimedes;	*Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit*, *Saksa Demokraatlik Vabariik*, *Põhja-Ameerika Ühendriigid*, *Briti Rahvaste Ühendus*, *Alma-Ata*, *Kaug-Ida*, *Lõuna-Eesti*, *Kohtla-Järve*, *Velikije Luki*	
c) perioodiliste väljaannete nimedes (v. a. sidesõnad)	*«Rahva Hääl»*, *«Keel ja Kirjandus»*, *«Eesti Loodus»*, *Küsimused ja Vastused»*, *«Nõukogude Eesti Tervishoid»*	

Reegel	Näiteid	Erandid
d) asutuste, organisatsioonide, ettevõtete jne. täielikes ametlikes nimedes;	*Eesti NSV Haridusministeerium, L. Koidula nim. Pärnu Draamateater, A. H. Tammsaare nim. Tartu I Keskkool, Rõngu Kaheksaklassiline Kool, Tallinna Kutsekool nr. 2, Mõõgavendade Ordu*	
e) mitmesõnalise pärisnime lühendatud kujus.	*Nõukogude Läti, Kommunistlik Partei, Kommunistlik Noorsooühing*	
3. **Suure algustähega kirjutatakse ainult esimene sõna**		
a) ajaloosündmuste nimetustes;	*Saja-aastane sõda, Peipsi jäälahing, Jüriöö ülestõus, Esimene maailmasõda, Verine pühapäev, Jalta konverents*	*Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, Suur Isamaasõda, Pariisi Kommuun, Suur Oktoober*
b) autasude (ordenite, medalite, eripreemiate) nimetustes;	*Lenini orden, orden «Ema au», medal «Vapruse eest», Nobeli auhind, Argentiina karikas*	
c) teoste ja kaubaartiklite nimedes ning kultuurtaimede sordinimedes.	*«Mahtra sõda», «Sõda ja rahu», juhtkiri «Töö kiidab tegijat», operett «Ainult unistus», «Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeks», lõhnaõli «Valge akaatsia», küpsis «Ukraina segu», õun «Liivi kuldrenett», kartul «Jõgeva kollane»*	

Märkus. Suure algustähega ning ilma punktita kirjutatakse keemilisi elemente ja ilmakaari märkivad, samuti mõned füüsikalisi mõisteid tähistavad rahvusvahelised sümbollühendid: ***F*** (= ***ferrum*** = raud), ***Cl*** (= kloor), ***Au*** (= *aurum* = kuld), ***W*** (= West = lääs; = vatt; = volfram), ***N*** (= Nord

= põhi), ***V*** (= volt; = vanaadium), ***C*** (= Celsius) jt.
Märkus. Suurt algustähte tarvitatakse viisakusavaldusena kirjades sõnade ***Teie*** ja ***Sina*** puhul.

II. Väike algustäht.

Reegel	Näiteid
Väikese algustähega kirjutatakse	
a) kuude, nädala- ja tähtpäevade, pühade ning kalendrite nimetused	*detsember, reede, rahvusvaheline naistepäev, võidupüha, kaevurite päev, oktoobripühad, 1. mai, jüripäev, uusaasta, juuliuse kalender*
b) kongresside, konverentside, pidustuste jms. ürituste nimetused;	*nõukogude erakorraline VIII kongress, VII ülemaailmne noorsoo- ja üliõpilaste festival, rahvaste spartakiaad, taliolümpiamängud, rahvusvaheline geofüüsika-aasta, Mehhiko olümpiamängud, Leipzigi kevadmess, rajooni laulupäev*
c) ameti- ning aunimetused ja teaduslikud kraadid;	*kindral, direktor, ülem, teaduste doktor, teeneline kunstitegelane, rahvakirjanik, sotsialistliku töö kangelane, Lenini preemia laureaat*
d) usundite ja nende dogmasid sisaldavate raamatute nimetused;	*kreeka-katoliku* (kirik), *buda usk, muhamedi usk, piibel, testament, katekismus, koraan, talmud, avesta*
e) ettevõtte, asutuse, organisatsiooni jne. koosseisu kuuluva üksuse nimetused;	*Narva II Keskkooli keemiaring, Järva-Jaani 8-klassilise Kooli noorte naturalistide ring, Tartu Aparaaditehase kehakultuurikollektiiv, Tallinna Toidukaubastu jahindussektsioon, TRÜ Ajaloo-Keeleteaduskonna inglise keele osakond*
f) kõige sagedamini esinevate asutuste, ettevõtete (raudteejaamade, külanõukogude, sideagentuuride, kolhooside, sovhooside, metskondade, koolide) üldnimeline osa;	*Jõgeva raudteejaam, Rõngu külanõukogu, Puhja sideagentuur, Soontaga sovhoos, Ranna kolhoos, Konguta metskond, Kaansoo rahvamaja, Sadala kool*

Reegel	Näiteid
g) kohanimedest saadud muutumatud omadussõnad.	*vene kirjandus, prantsuse kirjanik, jaapani kunst, hispaania avang, tšehhi muusika, araabia number, türgi diivan, hiina vaas, riia leib, poola vorst, kölni vesi, siberi orav, paabeli segadus, siiami kaksikud*

Märkus. Algustähe tarvitamine oleneb sageli sisust: kui on tegemist riikide, esinduste, valdustega, siis on suur algustäht, näit. *Tšehhoslovakkia filmikunst, Ameerika keeled* (= Ameerikas kõneldavad keeled).

Märkus. Sõna ***nõukogude*** kirjutatakse suure algustähega riigi või maa nimena, väikese algustähega aga omadussõnalises tähenduses (= *nõukogulik*).
Nõukogude *riik* (= NSVL), *riigijuhid, valitsus, kodanik, saadik, pass, raha, rubla, delegatsioon, esindaja, armee, sõjalaevastik, ohvitser, sõdur, Nõukogudemaa, Nõukogude-sõbralikud meeleavaldused;*
nõukogude (= nõukogulik) *riik, ühiskond, ajastu, kord, võim, inimene, rahvas, kirjanik, noor, patriotism, moraal, kultuur, kirjandus.*

Märkus. Kui ühendi esimeseks osaks on isikunimi, siis kirjutatakse see tavaliselt suure algustähega; üksikjuhtudel on isikunimi saanud liitsõna osaks.

Suure algustähega	Väikese algustähega
Foucault' */l.* fukoo/ *pendel*	***röntgenikiired***
Berthollet' */l.* bertolee/ *sool*	***morsemärgid***
Bunseni element	***galvaanielement***
Prokrustese säng	***bergmanntoru***
Achilleuse kand	***martäänahi***
Prometheuse kannatus	***mardipäev***
Pyrrhose võit	***hiiobisõnum***

III. Jutumärkide tarvitamine pärisnimedes.

Jutumärkidesse pannakse:

a) tekstis esinevate perioodiliste väljaannete nimed: «***Edasi***», «***Looming***», ««***Loomingu***» ***Raamatukogu***», «***Ekraan***» jt.;

b) asutuste, organisatsioonide, tehaste, kolhooside jne. erinimed: *trükikoda* «***Kommunist***», *tehas* «***Võit***», *kolhoos* «***1. Mai***» (= «***1. Mai***» *kolhoos*), *teater* «***Estonia***» (= «***Estonia***» *teater*), *ristleja* «***Aurora***» jt.;

c) tööstustoodete ja kaubaartiklite nimed ning kultuurtaimede sordinimed: *sõiduautod* «***Volga***» *ja* «***Tatra***», *raadiovastuvõtja* «***Rīga-10***», *küpsis* «***Ukraina segu***», *kompvekid* «***Unistus***», *kaer* «***Agu***», *pirn* «***Õigusnõunik***» jt.;

d) ordenite ja medalite nimetused, kui neile eelneb sõna *orden* või *medal*: *orden* «***Austuse märk***», *medal* «***Eeskujuliku töö eest***» (järelasendis jutumärke ei tarvitata, näit. *Punatähe orden*, *Kuulsuse 2. järgu orden*);

e) tekstis esinevad raamatute, artiklite, seaduste, määruste, laulude, tantsude, helitööde, kunstiteoste jms. pealkirjad või nimed: «***Põrgupõhja uus Vanapagan***»; *artikkel* «***Lõpetada sügistööd õigeaegselt***», «***Käibemaksu põhimäärus***», *laul* «***Õhtud Moskva lähistel***», *rahvatantsud* «***Oige ja vasemba***» *ning* «***Heinal***»; *skulptuur* «***Laokoon***» jt.

Märkus. Kui kolhoosi või sovhoosi nimeks on tema asukohta märkiv kohanimi või selles esineb sõna *nimeline*, siis jutumärke ei kasutata (*Ülenurme sovhoos*, *Valguta kolhoos*, *R. Pälsoni nimeline kolhoos*).

Märkus. Tantsude liiginimedes jutumärke ei tarvitata: *valss*, *jenka*, *tango*, *foks*, *fokstrott*, *rumba*, *samba*, *masurka*, *polonees*, *tvist* jt.

Jutumärkideta kirjutatakse:

a) telegraafiagentuuride nimed: *United Press*, *Reuter*, *France Presse*, *Latina Prensa*, *Xinxua* jt.;

b) asutuste, organisatsioonide, perioodiliste väljaannete, koguteoste jm. nimedest tuletatud suurtähelised lühendid: *TASS*, *ETA*, *TRÜ*, *TPI*, *ÜRO*, *ETKVL*, *ENE*, *ÖS*;

c) standardeid, masinate, aparaatide jms. tüüpi, mudelit või marki tähistavad suurtähtedest ja numbritest koosnevad ühendid: *DDT-pulber*, *B-vitamiin*, *TEP-plaadid*, *GOST 3145-57*, *raadiolamp 6A7*, *veoauto GAZ-51*, *auto PP 54-83*, *jalgratas B 862* jt.

§ 30. Arvsõnade liigitamine.

Arvsõnad märgivad arvu või järjekorda. Neid liigitatakse põhi- ja järgarvsõnadeks.

Põhiarvsõnad väljendavad arvu või hulka ning vastavad küsimustele *mitu? kui palju?* Näit. *kolm, kümme, üheksateist, kakskümmend neli, miljon, pool, veerand, üks üheksandik.*

Järgarvsõnad väljendavad järjekorda ning vastavad küsimusele *mitmes?* Näit. *esimene, viies, kolmeteistkümnes, viiekümne viies, tuhandes, miljones.*

Arvsõnu liigitatakse veel liht-, liit- ja ühendarvsõnadeks. Lihtarvsõnad koosnevad ühest (*teine, kolm, kümme, sada, tuhandes* jt.), liitarvsõnad mitmest sõnatüvest (*kolmkümmend, seitsmeteistkümnes, kaheksakümnes* jt.), ühendarvsõnad mitmest sõnast (*sada viis, seitsmekümne üheksas, üks kolmandik* jt.).

§ 31. Arvsõnade käänamine.

Lihtarvsõnad käänduvad üldiste käändumisreeglite järgi. Sõnad ***esimene*** ja ***teine*** kuuluvad V käändkonda, ***üks*** ja ***kaks*** on VI käändkonna erandid, *s*-lõpulised järgarvsõnad (*viies, sajas*) kuuluvad IV käändkonna *õpik*-tüüpi. Viimaste puhul tuleb tähele panna, et omastavas on neil üks silp rohkem (*kaheksa**s*** — *kaheksa**nda***) ning tüvevokaal erineb mõnikord põhiarvsõna tüvevokaalist (*kolm**e*** — *kolm**as*** — *kolm**anda***; *miljon**i*** — *miljon**es*** — *miljon**enda***, *miljard**i*** — *miljard**es*** — *miljard**enda***).

Liitarvsõnade puhul tuleb eraldi vaadelda põhi- ja järgarvsõnade käänamist.

Liitpõhiarvsõna kõik osad käänduvad nimetavas, omastavas ja osastavas käändes, alates sisseütlevast aga ainult viimane sõna (eelnevad osad jäävad omastavasse käändesse).

Nimet. *viis tuhat kaheksasada üheksakümmend seitse*
Omast. *viie tuhande kaheksasaja üheksakümne seitsme*
Osast. *viit tuhat kaheksa**t**sada üheksa**t**kümmend seitset*
Sisseütl. *viie tuhande kaheksasaja üheksakümne seitsmesse*

Märkus. Sõna ***veerand*** arv- ja nimisõna ees ei käändu (***veerand** viis, **veerand** viiest, **veerand** kilo, **veerand** kiloga*), muul juhul aga käändub (*piisab **veerandistki**, pole ju **veeranditki***).

Märkus. Liitarvsõnas kasutatakse sõnast ***tuhat*** ains. osastavas lühemat vormi *tuhat* (***tuhat** viitsada seitset*).

Märkus. Sõnast *-**kümmend*** on osastav samuti *-kümmend* (*üheksat**kümmend** viit*, *kaheksat**kümmend** üheksat*).

Märkus. Arvsõnu käänatakse tavaliselt ainsuses, mitmuses aga üksnes siis, kui seda nõuab lause sisu. Tihti on sel puhul arvsõnad nimisõna funktsioonis (*Sel õppeaastal on õpilastel vaid üksikuid **kahtesid**. **Sajad tuhanded** võtsid osa meeleavaldustest.*).

Järgarvsõnadel käändub ainult viimane osa, eelnevad osad jäävad põhiarvsõna ainsuse omastavasse käändesse.

Nimet.	*kuuesaja*	*seitsmekümne*	*viies*
Omast.	*kuuesaja*	*seitsmekümne*	*viienda*
Osast.	*kuuesaja*	*seitsmekümne*	*viiendat*
Sisseütl.	*kuuesaja*	*seitsmekümne*	*viiendasse*

§ 32. Arvsõnade õigekirjutus.

Põhiarvsõnu kirjutatakse araabia numbritega (*1*, *2*, *3*, *4* jne.), mille järele punkti ei panda.

Järgarvsõnu kirjutatakse

1) araabia numbritega, mille järele pannakse punkt (*5.*, *17.*, *28.*, *1968.*);

2) rooma numbritega, mille järele punkti ei panda (*V*, *XVII*, *XXVIII*, *MCMLXVIII*).

Tuletage meelde rooma numbreid.

1. — I	14. — XIV	90. — XC
2. — II	15. — XV	100. — C
3. — III	16. — XVI	200. — CC
4. — IV	17. — XVII	300. — CCC
5. — V	18. — XVIII	400. — CD
6. — VI	19. — XIX	500. — D
7. — VII	20. — XX	600. — DC
8. — VIII	30. — XXX	700. — DCC
9. — IX	40. — XL	800. — DCCC
10. — X	50. — L	900. — CM
11. — XI	60. — LX	1000. — M
12. — XII	70. — LXX	1968. — MCMLXVIII
13. — XIII	80. — LXXX	

Kuupäeva on võimalik kirjutada ja lugeda mitmeti. Näit.

1) 7. 11. 1963. a (*loe*: seitsmendal novembril tuhande üheksasaja kuuekümne kolmandal aastal);

2) 7. XI 1963 = 7. 11. 1963 (*loe*: seitsmes november tuhat üheksasada kuuskümmend kolm);

3) 7. XI 63 = 7. 11. 63 (*loe*: seitsmes november kuuskümmend kolm).

Esimene juhtum vastab küsimusele *millal?*, kaks järgnevat aga küsimusele *mitmes?* (aastaarv on punktita ning puudub lühend *a.*).

Märkus. Numbriga märgitud järgarvsõna käänamisel soovitatakse mitte kasutada käändelõppe, kui järgneb põhisõna. Õige on: *7. novembril*, *25. juulil.* Liide *-nda* koos käändelõpuga on tarvilik üksnes siis, kui põhisõna puudub (*Käesoleva kuu 23-**ndal** on jüripäev.*).

Märkus. Numbriline põhiarv jääb muutumatuks, kui järgneb käändsõna, millest selgub vorm (*25 mehest*, *14 õpilasele*, *20 osavõtjal*). Kui käändsõna ei järgne, lisatakse arvule käändelõpp (*27-**st** oli kohal 20. Arvele võeti kõik 15-**st** 18-**ni**.*).

Arvud kirjutatakse punktita, kui eelneb sõna *aastal* (***Aastal 1700** algas Põhjasõda. **Aastail 1208—1227** pidasid eestlased visa võitlust ristirüütlitega.*).

Umbkaudsete aastate märkimisel on punkt mõlema järgarvsõna järel (*Möödunud sajandi **60.—70.** aastail teravnes Venemaal poliitiline võitlus.*).

Kui rooma numbrid moodustavad lause, siis on nende järel punkt, näit. ***I.*** (*loe*: esiteks), ***II.*** (*loe*: teiseks).

Liitarvsõnades kirjutatakse eeloleva osaga **kokku**:

1) *-**teist(kümmend)***: *viis**teist**(kümmend)*, *seitse**teist**(kümmend)* jne.;

2) *-**kümmend***: *kuus**kümmend**, *kaheksa**kümmend*** jne.;

3) *-**sada***: *üks**sada**, *viis**sada**, *üheksa**sada*** jne.

Kõigil ülejäänud juhtudel kirjutatakse eelnev osa **lahku** (*kaks kolmandikku*, *kolmekümne viies*, *kümme tuhat*, *sada miljonit*).

Märkus. Kirjanduslikus ja ajakirjanduslikus tekstis kirjutatakse väiksemad arvud sõnadega, arvudega märgitakse üksnes kuupäevad ja klasside numbrid (*25. 01. 65*; *IX^c^* (*IX-c*) *klass*). Matemaatilistes tekstides kasutatakse kõikjal arve.

ASESÕNAD.

§ 33. Asesõnade liigitamine.

Asesõnad e. pronoomenid asendavad nimi-, omadus- või arvsõnu (jagunevad nimi-, omadus- ja arvsõnalisteks asesõnadeks).

Tähenduse järgi liigitatakse asesõnu järgmiselt:

1) isikulised asesõnad e. personaalpronoomenid: *mina* e. *ma*, *sina* e. *sa*, *tema* e. *ta*, *meie* e. *me*, *teie* e. *te*, *nemad* e. *nad*;

2) enesekohased asesõnad e. refleksiivpronoomenid: *ise, enese* e. *enda, iseenese* e. *iseenda*;

3) vastastikused asesõnad e. retsiprooksed pronoomenid: *üksteise, teineteise*;

4) omastav asesõna e. possessiivpronoomen: *oma*;

5) näitavad asesõnad e. demonstratiivpronoomenid: *see* (mitm. *need*), *too* (mitm. *nood*), *sama, seesama, niisugune, seesugune, taoline, selline, säärane, samasugune, säherdune*;

6) küsivad asesõnad e. interrogatiivsed pronoomenid: *kes, mis, kumb, missugune, milline* (esinevad küsilause algul);

7) siduvad asesõnad e. relatiivpronoomenid: *kes, mis, kumb, missugune, milline* (seovad lauseid, asetsedes tavaliselt kõrvallause algul);

8) umbmäärased asesõnad e. indefiniitsed pronoomenid: *miski, keegi, mingi, iga, igaüks, kumbki, mõni, mitu, mõlemad, muu, palju, üks* (= keegi), *mõningad, kõik, kogu, terve* (= kogu), *mingisugune, emb-kumb, ükski.*

§ 34. Asesõnade käänamine.

Isikulised asesõnad *mina, sina, tema*, enesekohased asesõnad *ise, iseenese*, näitavad asesõnad *see, too* ja siduvad (küsivad) asesõnad *kes, mis* käänduvad teistest käändsõnadest erinevalt.

	Ainsus	Mitmus
Nimet.	*mina* e. *ma*	*meie* e. *me*
Omast.	*minu* e. *mu*	*meie*
Osast.	*mind*	*meid*
Sisseütl.	*minusse* (e. *musse*)	*meisse*
Seesütl.	*minus* (e. *mus*)	*meis*
Seestütl.	*minust* (e. *must*)	*meist*
Alaleütl.	*minule* e. *mulle*	*meile*
Alalütl.	*minul* e. *mul*	*meil*
Alaltütl.	*minult* e. *mult*	*meilt*
Saav	*minuks*	*meieks* e. *meiks*
Rajav	*minuni*	*meieni*
Olev	*minuna*	*meiena*
Ilmaütl.	*minuta*	*meieta*
Kaasaütl.	minuga	*meiega*

Samuti käändub *sina* (*teie*).

	Ainsus	Mitmus
Nimet.	*tema* e. *ta*	*nemad* e. *nad*
Omast.	*tema* e. *ta*	*nende*
Osast.	*teda*	*neid*
Sisseütl.	*temasse* (e. *tasse*)	*nendesse* e. *neisse*
Seesütl.	*temas* (e. *tas*)	*nendes* e. *neis*
Seestütl.	*temast* (e. *tast*)	*nendest* e. *neist*
Alaleütl.	*temale* e. *talle*	*nendele* e. *neile*
Alalütl.	*temal* e. *tal*	*nendel* e. *neil*
Alaltütl.	*temalt* e. *talt*	*nendelt* e. *neilt*
Saav	*temaks*	*nendeks* e. *neiks*
Rajav	*temani*	*nendeni*
Olev	*temana*	*nendena*
Ilmaütl.	*temata*	*nendeta*
Kaasaütl.	*temaga*	*nendega*

Märkus. Mitmuses on lühemad vormid tarvitusel nimetavas ja saavas, vormist *nemad* aga ka sise- ja väliskohakäändeis. Lühemad vormid esinevad siis, kui lauserõhk ei lange asesõnale. Osa lühemaid vorme kasutatakse üldse väga harva.

	Ainsus	Mitmus
Nimet.	*ise*	*ise*
Omast.	*enda* e. *enese*	*endi* e. *eneste*
Osast.	*end* e. *ennast*	*endid*
Sisseütl.	*endasse* e. *enesesse*	*endisse* e. *enestesse*
Seesütl.	*endas* e. *eneses*	*endis* e. *enestes* jne.

Märkus. Asesõnal ***iseenese*** e. ***iseenda*** puudub nimetav; käändub nagu *enese* e. *enda*.

	Ainsus	Mitmus
Nimet.	*see*	*need*
Omast.	*selle*	*nende*
Osast.	*seda*	*neid*
Sisseütl.	*sellesse* e. *sesse*	*nendesse* e. *neisse*
Seesütl.	*selles* e. *ses*	*nendes* e. *neis*
Seestütl.	*sellest* e. *sest*	*nendest* e. *neist*
Alaleütl.	*sellele*	*nendele* e. *neile*
Alalütl.	*sellel* e. *sel*	*nendel* e. *neil*
Alaltütl.	*sellelt* e. *selt*	*nendelt* e. *neilt*
Saav	*selleks* e. *seks*	*nendeks* e. *neiks*
Rajav	*selleni*	*nendeni*
Olev	*sellena*	*nendena*
Ilmaütl.	*selleta*	*nendeta*
Kaasaütl.	*sellega*	*nendega*

	Ainsus	Mitmus
Nimet.	*mis*	*mis*
Omast.	*mille*	*mille* e. *millede*
Osast.	*mida*	*mida*
Sisseütl.	*millesse*	*millesse* e. *milledesse*
Seesütl.	*milles*	*milles* e. *milledes*
Seestütl.	*millest*	*millest* e. *milledest*
Alaleütl.	*millele*	*millele* e. *milledele*
Alalütl.	*millel* e. *mil*	*millel* e. *milledel*
Alaltütl.	*millelt*	*millelt* e. *milledelt*
Saav	*milleks*	*milleks* e. *milledeks*
Rajav	*milleni*	*milleni* e. *milledeni*
Olev	*millena*	*millena* e. *milledena*
Ilmaütl.	*milleta*	*milleta* e. *milledeta*
Kaasaütl.	*millega*	*millega* e. *milledega*

Märkus. Asesõna ***too*** käändub nagu *see* (*tolle*, *toda*, *tollesse* e. *tosse* jne.), asesõna ***kes*** nagu *mis* (*kelle*, *keda*, *kellesse* jne.).

Märkus. Sõnade *see* ja *too* ainsuse lühikesi vorme kasutatakse suhteliselt vähe, sest nad pole kuigi ilmekad, sõnade *kes* ja *mis* lühike alalütlev on osalausete algul üsna tavaline. Asesõnade *need* ja *nood* (ains. *see*, *too*) paralleelvormid on üldtarvitatavad, *kes* ja *mis* mitmuslikud vormid esinevad lauses üksnes siis, kui seda nõuab mõtte selgus.

Märkus. Asesõnal ***seesama*** käänduvad mõlemad liitosad (*sellesama*, *sedasama*, *sellessesamasse*, *needsamad*, *nendesamade* jne.).

Märkus. Sõna ***keegi*** käändub nagu asesõna *kes* (*miski* ja *kumbki* nagu *mis* ja *kumb*), millele on liitunud ***gi***-liide. Käänamisel pandagu tähele, et ***gi***-(***ki***-)liide on alati sõna lõpus, näit. *kelleski*, *kellelegi*, *milletagi*, *kummassegi*.

Märkus. Paarissõnal ***emb-kumb***, millel puudub mitmus, käänduvad mõlemad osad (*emma-kumma*, *emba-kumba*, *emmasse-kummasse* jne.), v. a. rajav, olev, ilma- ja kaasaütlev, kus esimene pool jääb omastavasse (*emma-kummani*, *emma-kummana*, *emma-kummata*, *emma-kummaga*).

Märkus. Asesõna ***kogu*** ei käändu (***kogu*** *hingest*, ***kogu*** *klassil*), ***oma*** aga käändub üksnes siis, kui talle langeb lauserõhk või kui ta esineb nimisõnata (***oma*** *koolis*, ***oma*** *raamatutega*, kuid *Olin seekord praktikal* ***omas*** *koolis, mitte naaberkoolis. Katsuge* ***omadega*** *ise hakkama saada.*).

§ 35. Asesõnade tarvitamine.

Tähelepanu nõuavad mõned asesõnad, mida tarvitatakse vääralt.

kogu — kõik

Sõna ***kogu*** (esineb koos ainsusliku sõnaga) on käändumatu, ***kõik*** aga käänduv umbmäärane asesõna.

Kogu *meeskond ründas.*
Õpitakse ***kogu*** *eluks.*

Kõik *mehed ründasid.*
Kõik *ühe eest, üks* ***kõigi*** *eest.*

niisugune, selline, säärane — sarnane

Asesõnad ***niisugune***, ***selline***, ***säärane*** (ka *säherdune*, *sihuke*) väljendavad laadi või liiki; omadussõna ***sarnane*** väljendab aga ühetaolisust.

Niisuguseid *mehi on meil palju.*
Sellist *tormi nägin esmakordselt.*

Kaksikud on alati ***sarnased.***
Täisnurksed kolmnurgad on ***sarnased.***

Märkus. Sõna ***-taoline*** esineb liitosana (*selle**taoline***, *vihma**taoline***, *hundi**taoline***). Kõnekeeles kasutatakse siiski mõnikord ka iseseisvalt tähenduses *niisugune*, *selline*, *säärane*.

sama ~ seesama — niisama

Omadussõnaline asesõna ***sama ~ seesama*** käändub ja kuulub **nimisõna** juurde, määrsõna ***niisama*** aga ei käändu ja kuulub **määr-** või **tegusõna** juurde.

Seesama *ülesanne jäi meilegi lahendada.*
Kohtusin temaga ***samal*** *tänaval.*

Tahtsin õppida ***niisama*** *hästi kui õde.*
Jalutasime ***niisama*** *mööda teed.*

iga — igaüks

Omadussõnaline asesõna ***iga*** kuulub **nimisõna** juurde; ***igaüks*** on nimisõnaline asesõna, s. t. esineb nimisõnata.

Tallinna tänavail võib kohata ***iga*** *liiki sõidukeid.*
Igast *majast oli osavõtjaid.*

Igaühelt *tema võimete kohaselt,* ***igaühele*** *tema vajaduste järgi.*
Igaüks *on oma õnne sepp.*

Märkus. Sõna ***igaüks*** on liitsõna, milles käändub üksnes viimane osa (*igaühe*, *igaüht*, *igaühes*, *igaühelt* jne.).

oma — enda

Omadussõnaline asesõna ***oma*** kuulub **nimisõna** juurde; ***enda*** (***enese***) on nimisõnaline asesõna, kuuludes **tegusõna** juurde (ka koos kaassõnaga).

*Võta **oma** raamat kaasa.*
*Kõnelesin talle **oma** kavatsustest.*

*Ostsin **endale** gloobuse.*
*Kutsusin sünnipäevaks sõbrad **enda poole**.*

Märkus. Rõhutamise korral esineb asesõna ***enda*** (*Tahtsin esimehe **endaga** kokku saada. Mehest **endast** ei tehtud väljagi.*).

teineteise — üksteise

Vastastikused asesõnad ***teineteise*** ja ***üksteise*** erinevad tähenduselt: *teineteise* väljendab **kaht** eset, olendit või nähtust, *üksteise* aga **kolme** või **rohkemat**.

*Lembit ja Sulev andsid **teineteisele** käe.*
*Nataša ja Andrei armastasid **teineteist**.*

*Mängijad söötsid palli **üksteisele**.*
*Head sõbrad ei kõnele **üksteisest** kunagi halba.*

mõlemad — kumbki

Umbmäärane asesõna ***mõlemad*** esineb j a a t a v a s, ***kumbki*** aga e i t a v a s lauses.

***Mõlemad** Tuulikud on noored kirjanikud.*
*Moskva ja Leningrad on **mõlemad** suurlinnad.*

***Kumbagi** Tuulikut pole talvel kodusaarel.*
*Tallinn ega Tartu pole **kumbki** suurlinn.*

Märkus. Näitavatel asesõnadel ***see*** ja ***too*** on sisuline erinevus: *see* väljendab eset, olendit või nähtust, mis asetseb kõneleja läheduses, *too* aga seda, mis on kaugemal (***See** hoone siin on meie uus koolimaja, **too** maja seal pargis aga haigla.*).

PÖÖRDSÕNAD.

TEGUSÕNAD.

§ 36. Pöördsõnade vormistik.

Võrreldes käändsõnadega (jagunevad nimi-, omadus-, arv- ja asesõnadeks) nimetatakse **pöördsõnu** oma funktsioonilt t e g u s õ n a d e k s.

Tegusõnad e. verbid väljendavad tegevust (*kirjutama, hüppama, võitlema*) või olukorras olemist (*olema, kõlbama*). Tegusõnade muutmist nimetatakse pööramiseks. Pöördsõnadest saab moodustada pöördelisi e. finiitseid ja käändelisi e. infiniitseid vorme.

A. Pöördelised vormid.

1. **Pöörded.** Igal pöördsõnal on 3 **pööret**, mis esinevad ainsuses (***ma*** *arvutan*, ***sa*** *arvutad*, ***ta*** *arvutab*) ja mitmuses (***me*** *arvutame*, ***te*** *arvutate*, ***nad*** *arvutavad*).

2. **Ajad.** Pöördsõnadel on 2 aega: **olevik** e. preesens ja **minevik** e. preteeritum. Olevik väljendab sisuliselt nii olevikku kui tulevikku (*õpin, õpitakse*); minevikku väljendavad lihtminevik (*kirjutasin, kirjutati*), täisminevik (*olen kirjutanud, on kirjutatud*) ja enneminevik (*olin vestelnud, oli vesteldud*).

3. **Kõneviise** e. mooduseid on neli: kindel e. indikatiiv (*võitlevad, võitles, võideldakse, oli võideldud*); tingiv e. konditsionaal (*matkaksid, ta oleks matkanud, matkatakse*); käskiv e. imperatiiv (*loe, ära loe, lugegu, loetagu*); kaudne e. modus obliquus (*laskvat, olevat lasknud*).

4. **Tegumoode** on kaks: **isikuline** e. personaal (*ma harjutan, ma olin harjutanud, ta harjutagu, harjutagem*) ja **umbisikuline** e. impersonaal (*võideti, võidetavat, võidetagu*).

5. **Kõnesid** on kaks: **jaatav** (*ta spordib, nad sportisid, sporditagu*), **eitav** (*ma ei laiskle, ta ärgu laiselgu, ärgu laiseldagu*).

B. Käändelised vormid.

1. **Tegevusnimesid** e. infinitiive on kaks: *ma*-tegevusnimi (*ehitama, laulma, õpetama*) ja *da*-tegevusnimi (*alustada, lennata, toota*).

2. **Kesksõnu** e. partitsiipe on neli: *v*-kesksõna e. isikulise tegumoe oleviku kesksõna (*leppiv, põlev, teenindav*); *tav*-kesksõna e. umbisikulise tegumoe oleviku kesksõna (*ehitatav, käsitsetav, vaadeldav*); *nud*-kesksõna e. isikulise tegumoe mineviku kesksõna (*astunud, kirjutanud, ülistanud*) ja *tud*-kesksõna e. umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna (*aidatud, külmetatud, õhutatud*).

3. **Teonimisõnu** on kaks: tegijanimi (*ehitaja, õpetaja*) ja teonimi (*ehitamine, viisistamine*).

Käändelised vormid muutuvad kas täielikult või osaliselt. *ma*-tegevusnime (***lugema***, ***ootama***) tüve järgi saab moodustada tema teisi käändeid: seesütleva (***lugemas***, ***ootamas***), seestütleva (***lugemast***, ***ootamast***), ilmaütleva (***lugemata***, ***ootamata***).

Märkus. Kirjanduses kasutatakse s a a v a t käänet (*lugemaks*, *ootamaks*) põhjuslausete lühendamiseks (*Omamoodi uhke oli tunda, et sinus oli küllalt jõudu* ***kandmaks*** *seda koormat.*).

da-tegevusnime (***lugeda***, ***oodata***) tüve järgi saab moodustada seesütleva käände (*lugedes*, *oodates*); *nud*- ja *tud*-k e s k s õ n a ei käändu; *v*- ja *tav*-k e s k s õ n a, samuti t e o- ja t e g i j a-n i m i käänduvad kõigis käändeis. Kaht viimast vormi võib lugeda nii nimisõnade kui ka tegusõnade hulka kuuluvaks.

C. Lõpud ja tunnused.

1. P ö ö r d e l õ p u d.

Pöördelõpud esinevad: a) isikulise tegumoe jaatava kõne kindlas ja b) tingivas kõneviisis, c) käskiva kõneviisi mitm. 1. pöördes. 1. pöörde lõpuks on ainsuses *-n*, mitmuses *-me*; 2. pöörde lõpuks on ainsuses *-d*, mitmuses *-te*; 3. pöördel lõppu ei ole (on üksnes oleviku tunnused *-b* ja *-va-*, näit. *arvutab, esinevad*; lihtmineviku tunnus *-s*, näit. *eeldas*, *tellis*; tingiva kõneviisi tunnus *-ks*, näit. *ehitaks*, *üllataks* jne.).

2. T u n n u s e d.

Mitmuse tunnus on *-d* (samuti kui käändsõnade mitm. nimetavas käändes), mis esineb a) isikulise tegumoe jaatava kõne kindlas (*jutustavad*, *jutustasid*) ja b) tingivas kõneviisis (*nad jutustaksid*, *jutustanuksid*). Tunnus leidub mitm. 3. pöördes.

Märkus. Tingiva kõneviisi jaatavas kõnes ei tohi ära jätta pöördelõppe ega mitmuse tunnust. Seega on õige: *ma saadaksin*, *sa saadaksid*, *me saadaksime*, *te saadaksite*, *nad saadaksid*.

Oleviku tunnused on *-b*, *-va-* ja *-kse*, mis esinevad vastavalt isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku ains. ja mitm. 3. pöördes (*loeb*, *teenib*, *loevad*, *teenivad*) ja umbisikulise tegumoe olevikus (*loetakse*, *teenitakse*).

Märkus. Sõnadest ***näima*** ja ***kuulduma*** saab *b*-tunnuselise oleviku kõrval moodustada ka ***kse***-tunnuselise isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku (*näib* e. *näikse*, *kuuldub* e. *kuulukse*).

Lihtmineviku tunnused on *-si-* (*-s*) ja *-i*.

Enamiku sõnade lihtmineviku tunnus on isikulises tegumoes *-si-* (ains. 3. pöördes *-s*), näit. *leidsin*, *astusid*, *joonistas*, *lootsime*, *lõpetasite*, *tahtsid*.

Isikulises tegumoes on üksikute sõnade lihtmineviku tunnus *-i* (*oli*, *tuli*, *pesime*, *panite*, *jõite*, *jäin*, *lõid*), umbisikulises tegumoes aga kõigil sõnadel (*anti*, *ehitati*, *loeti*, *rebiti*, *taoti*).

Tingiva kõneviisi tunnus on ***-ksi-*** (isik. tgm. ains. 3. pöördes ja umbisik. tgm. olevikus ***-ks***): *viibiksin, viibiksid, viibiks, viibiksime, viibiksite, viibiksid, viibitaks.*

Käskiva kõneviisi tunnused on ***-gu*** (***-ku***) ja ***-ge*** (***-ke***): (ta, nad) *joonistagu, lennaku,* (te) *joonistage, lennake,* (me) *joonistagem, lennakem.*

Märkus. Isikulise tegumoe käskiva kõneviisi oleviku mitm. 1. pööret kasutatakse pidulikus, üleskutsuvas ning kõrgelennulises stiilis (***Võidelgem*** *siis ka mehiselt.* ***Olgem*** *oma ajastu väärilised.*). Igapäevases kõnes tarvitatakse selle asemel *olevikku* (***Teeme*** *siis ülesanded ära.* ***Võtame*** *ka uisud kaasa.*). Sõnast ***minema*** on tekkinud vormi *mingem* kõrvale ***lähme***, mis erineb oleviku vastavast vormist (*me läheme*). Kõnekeelset ***ärme lähme*** (= *ärgem mingem*), ***ärme segame*** (= *ärgem segagem*), ***ärme loodamegi*** (= *ärgem lootkemgi*) ei peeta kirjakeeles soovitavaks kasutada.

Kaudse kõneviisi tunnus on ***-vat***: *ma ootavat, sa ootavat, ta ootavat* jne.

Umbisikulise tegumoe tunnused on ***-ta-***, ***-da-*** *ja* ***-a-*** (samuti ka ***-t-*** või ***-d-***): *hakatakse, lauldakse, süüakse, visati, mõeldi* jne.

Eitaval kõnel puudub tunnus. Vormide moodustamisel kasutatakse sõna ***ei*** (***ei*** lähe, ***ei*** meeldi), käskivas kõneviisis aga ***ära***, ***ärgu***, ***ärge***, ***ärgem*** (***ära*** *vihastu,* ***ärgu*** *mingu,* ***ärge*** *kiirustage,* ***ärgem*** *saatkem*).

ma*-tegevusnime** tunnus on ***-ma: *töötama, töötamas, töötamast, töötamata, töötamaks* jt.

da*-tegevusnime** tunnused on ***-da, ***-ta***, ***-a***, seesütlevas käändes ***-de-***, ***-te-***, ***-e-***: *möönda, sõita, juua, mööndes, sõites, juues* jt.

Oleviku kesksõnade tunnus on ***-v***: *jooksev, kirjutav, õppiv* (isikulises tegumoes); *oodatav, õpitav, ühtlustatav* (umbisikulises tegumoes).

Märkus. Vastavalt tunnusele nimetatakse oleviku kesksõnu *v-* ja *tav-* kesksõnaks.

Mineviku kesksõna tunnus on isikulises tegumoes ***-nud*** (*lugenud, naasnud, põletanud*), umbisikulises tegumoes ***-tud*** (*loetud, naastud, põletatud*).

Märkus. Vastavalt tunnusele nimetatakse mineviku kesksõnu *nud-* ja *tud-* kesksõnaks.

A. Pöördelised

Kindel kõneviis

	Olevik		Lihtminevik		Täisminevik	
	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
Isikuline tegumood	1. ma valan 2. sa valad 3. ta valab 1. me valame 2. te valate 3. nad valavad	ma, sa, ta jne. ei vala	1. valasin 2. valasid 3. valas 1. valasime 2. valasite 3. valasid	ma, sa, ta jne. ei valanud	1. olen 2. oled 3. on 1. oleme 2. olete 3. on } valanud	ma, sa, ta jne. ei ole valanud
Umbisik. tegumood	valatakse	ei valata	valati	ei valatud	on valatud	ei ole valatud

Käskiv kõneviis

	Olevik		Täisminevik	
	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
Isikuline tegumood	1. — 2. vala 3. valagu 1. valagem 2. valage 3. valagu	— ära vala ärgu valagu ärgem valagem ärge valage ärgu valagu	ma, sa, ta jne olgu valanud	ma, sa, ta jne. ärgu olgu valanud
Umbisik. tegumood	valatagu	ärgu valatagu	olgu valatud	ärgu olgu valatud

B. Käändelised

	ma-tegevusnimi	*da*-tegevusnimi
Isikuline tegumood	*Sisseütl.* valama *Seesütl.* valamas *Seestütl.* valamast *Ilmaütl.* valamata *Saav* valamaks	*Osast.* valada *Seesütl.* valades
Umbisik. tegumood	*Sisseütl.* valatama	

TABEL.

vormid.

Tingiv kõneviis

Enneminevik		Olevik		Täisminevik	
Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
1. olin 2. olid 3. oli 1. olime 2. olite 3. olid } valanud	ma, sa, ta jne. ei olnud valanud	1. valaksin 2. valaksid 3. valaks 1. valaksime 2. valaksite 3. valaksid	ma, sa, ta jne. ei valaks	1. oleksin 2. oleksid 3. oleks 1. oleksime 2. oleksite 3. oleksid } valanud	ma, sa, ta jne. ei oleks valanud
oli valatud	ei olnud valatud	valataks	ei valataks	oleks valatud	ei oleks valatud

Kaudne kõneviis

Olevik		Lihtminevik		Täisminevik	
Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne	Jaatav kõne	Eitav kõne
1. ma 2. sa 3. ta 1. me 2. te 3. nad } valavat	ma, sa, ta jne. ei valavat	valanud	ei valanud	1. ma 2. sa 3. ta 1. me 2. te 3. nad } olevat valanud	ma, sa, ta jne. ei olevat valanud
valatavat	ei valatavat	valatud	ei valatud	olevat valatud	ei olevat valatud

vormid.

Oleviku kesksõna	Mineviku kesksõna
valav	valanud
valatav	valatud

§ 37. Põhi- ja peavormid.

Eesti keeles on 4 pöördsõna **põhivormi**: 1) *ma*-tegevusnimi, 2) *da*-tegevusnimi, 3) isikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi oleviku 1. pööre (nimetatakse edaspidi lihtsalt olevikuks), 4) umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna (nimetatakse lihtsalt *tud*-kesksõnaks).

***ma*-tegevusnime** tüve järgi moodustatakse:

1) ma-tegevusnime teised käänded (*õppimas*, *õppimast*, *õppimaks*, *õppimata*; *hakkamas*, *hakkamast*, *hakkamaks*, *hakkamata*);
2) *si*-tunnuseline lihtminevik (*õppisin*, *õppisid*, *õppis*; *õppisime*, *õppisite*, *õppisid*; *hakkasin*, *hakkasid*, *hakkas*, *hakkasime*, *hakkasite*, *hakkasid*);
3) kaudne kõneviis (*ma õppivat*, *sa õppivat*; *me hakkavat*, *te hakkavat* jne.);
4) *v*-kesksõna (*õppiv*; *hakkav*).

***da*-tegevusnime** tüve järgi moodustatakse:

1) *da*-tegevusnime seesütlev kääne e. *des*-vorm (*õppides*; *hakates*);
2) *nud*-kesksõna (*õppinud*; *hakanud*);
3) käskiv kõneviis, v. a. ains. 2. pööre (*õppigu*, *õppige*, *õppigem*; *hakaku*, *hakake*, *hakakem*).

Oleviku tüve järgi moodustatakse:

1) oleviku kõik pöörded (*õpid*, *õpib*, *õpime*, *õpite*, *õpivad*; *hakkad*, *hakkab*, *hakkame*, *hakkate*, *hakkavad*);
2) tingiva kõneviisi vormid (*õpiksin*, *õpiksid*, *õpiks*, *õpiksime*, *õpiksite*, *õpiksid*; *hakkaksin*, *hakkaksid*, *hakkaks*, *hakkaksime*, *hakkaksite*, *hakkaksid*);
3) käskiva kõneviisi ains. 2. pööre (*õpi*; *hakka*).

***tud*-kesksõna** tüve järgi moodustatakse kõik umbisikulise tegumoe vormid (*õpitakse*, *ei õpita*, *õpiti*, *õpitaks*, *õpitagu*, *õpitavat*, *õpitama*, *õpitav*; *hakatakse*, *ei hakata*, *hakati*, *hakataks*, *hakatagu* jne.).

Põhivormidest ei saa alati moodustada isikulise tegumoe lihtminevikku, *nud*-kesksõna ja umbisikulise tegumoe jaatava kõne kindla kõneviisi olevikku e. *kse*-olevikku.

Põhivorme koos eespool nimetatud kolme vormiga nimetatakse **peavormideks.** Need esitatakse kindlas järjestuses:

***ma*-tegevusnimi** (*elama*, *laskma*, *võitlema*, *tulema*);
***da*-tegevusnimi** (*elada*, *lasta*, *võidelda*, *tulla*);
olevik (*elan*, *lasen*, *võitlen*, *tulen*);
lihtminevik (*elasin*, *lasksin*, *võitlesin*, *tulin*);

nud-kesksõna (*elanud, lasknud, võidelnud, tulnud*);
kse-olevik (*elatakse, lastakse, võideldakse, tullakse*);
tud-kesksõna (*elatud, lastud, võideldud, tuldud*).

§ 38. Sõnade pöördkondadesse liigitamise alused.

Enam-vähem samadel alustel käändsõnadega liigitatakse ka tegusõnad pöördkondadesse. Liigitamisel arvestatakse astmevaheldust, tüve silpide arvu ja sõnaväldet, mõningail juhtudel ka liidet ja pearõhku.

1. Astmevaheldus on sõnade pöördkondadesse liigitamise esimeseks aluseks. Kahte esimesse pöördkonda kuuluvad astmevahelduseta, kahte viimasesse astmevaheldusliku sõnad. Kolmandas pöördkonnas on nõrgenevad, neljandas tugevnevad tüved.

III pöördkonnas *õppida* (tugev aste) — *õpin* (nõrk aste),
IV pöördkonnas *hakata* (nõrk aste) — *hakkan* (tugev aste).

2. Tüve silpide arvu määramisel loendatakse *ma*-tunnuse ees olevaid silpe. Seega on ***tooma***, ***käima***, ***saama*** 1-silbilised, ***elama***, ***tulema***, ***asuma*** 2-silbilised, ***kirjutama***, ***õpetama***, ***kasvatama*** 3-silbilised tüved.

3. Sõnavälde on oluline mitmete tüüpkondade eristamisel. I pöördkonda kuuluvad III-vältelised sõnad, II pöördkonda peamiselt I-II-vältelised (eraldi tüüpkond ka III-vältelisi sõnu).

4. Liidetel on oluline tähtsus üksikutes tüüpkondades. Näiteks kuuluvad (***e***)***le***-liitelised sõnad II ja IV pöördkonda, ***ta***-(***da***-)liitelised sõnad III pöördkonda jne.

5. Pearõhk on oluline võõrsõnade silpide arvu määramisel. Näit. on *organiséerima, demagnéetima* 2-silbilised tüved.

§ 39. I pöördkond

(*tooma*- ja *käima*-tüüpkond).

I pöördkonda kuuluvad ühesilbilised astmevahelduseta sõnad, mille tüves on pikk vokaal või diftong.

tooma	*tuua*	*toon* *tuuakse*	*tõin*	***toonud*** ***toodud***
käima	*käia*	*käin* *käiakse*	*käisin*	***käinud*** ***käidud***

1. Nagu ***tooma*** pöörduvad *ma*-tunnuse ees pika vokaaliga (v. a. *ii*, *üü*) lõppevad sõnad: *jooma*, *jääma*, *keema*, *looma*, *lööma*, *pooma*, *saama*, *sööma*.

Märkus. Sõnadel *jooma*, *looma*, *lööma* ja *sööma* vaheldub lihtminevikus tüvevokaal *õ*-ga (*jõin*, *lõin*, *sõin*).

Märkus. Sõnadel *keema* ja *pooma* on *si*-tunnuseline lihtminevik (*keesid*, *poosid*).

Märkus. Sõnadel *jääma*, *keema*, *saama* on *da*-tegevusnimi *da*-tunnuseline (*jääda*, *keeda*, *saada*).

2. Nagu ***käima*** pöörduvad *ma*-tunnuse ees diftongi, ***ii***- või ***üü***-ga lõppevad sõnad: *kaema*, *naima*, *näima*, *treima*, *võima*, *viima*, *müüma*.

Märkus. Sõnadel *kaema*, *naima*, *näima*, *treima*, *võima* on *da*-tegevusnimi *da*-tunnuseline (*kaeda*, *naida*, *näida*, *treida*, *võida*).

Märkus. Sõnadel *kaema* ja *treima* on umbisikulise tegumoe tunnuseks ***t*** (*kaetakse*, *kaetud*, *treitakse*, *treitud*).

Märkus. *da*-tegevusnimes ei ole kunagi *ja*-tunnust. Jälgige mõnede sõnade *da*-tegevusnime ja tegijanime:

(*tahab*) ***käia***	— (*tee*)***käija***	(*tee*)***käijal***
(*pakub*) ***müüa***	— (*poe*)***müüja***	(*poe*)***müüjalt***
(*käskis*) ***viia***	— ***viija***, *viijast*	

Jälgige I pöördkonna sõnade *da*-tegevusnime, *kse*-olevikku ja umbisikulist tegumoodi.

da-tegevusnimi	*kse*-olevik	Teisi umbisikulise tegumoe vorme
juua	*juuakse*	*ei jooda*, *joodi*, *joodud*
luua	*luuakse*	*ei looda*, *loodi*, *loodud*
tuua	*tuuakse*	*ei tooda*, *toodi*, *toodud*
käia	*käiakse*	*ei käida*, *käidi*, *käidud*
müüa	*müüakse*	*ei müüda*, *müüdi*, *müüdud*
süüa	*süüakse*	*ei sööda*, *söödi*, *söödud*
viia	*viiakse*	*ei viida*, *viidi*, *viidud*

Kokkuvõte I pöördkonna sõnade pööramisest: 1) *da*-tegevusnime tunnuseks on ***-a***, mõnel sõnal siiski ***-da***; 2) *tooma*-tüüpi sõnade lihtmineviku tunnuseks on ***-i*** (erandid *keema*, *pooma*), *käima*-tüüpi sõnadel ***-si-***; 3) *kse*-oleviku tüvi langeb kokku *da*-tegevusnime tüvega (***tuua*** — ***tuuakse***); 4) kõigis umbisikulise tegumoe vormides esineb *d* (erand: *treitavat*), v. a. *kse*-olevik.

§ 40. II pöördkond

(*muutuma-*, *kirjutama-*, *kõnelema-* ja *tulema*-tüüpkond).

II pöördkonda kuuluvad kahe- või enamasilbilised astmevaheldusega sõnad.

muutuma	*muutu**da***	*muutun* *muutu**takse***	*muutu**sin***	*muutu**nud*** *muutu**tud***
kirjutama	*kirjuta**da***	*kirjutan* *kirjuta**takse***	*kirjuta**sin***	*kirjuta**nud*** *kirjuta**tud***
kõnelema	*kõnel**da***	*kõnelen* *kõnel**dakse***	*kõnele**sin***	*kõnel**nud*** *kõnel**dud***
tulema	*tul**la***	*tulen* *tul**lakse***	*tu**lin***	*tul**nud*** *tul**dud***

1. Nagu ***muutuma*** pöörduvad ***ma***-tunnuse ees 2-silbilised sõnad: *asuma*, *elama*, ***puhuma***, ***purema***, *põlema*, *tasuma*, *teostama*, *tõotama*, *kaotama*, *kerkima*, *vaikima*, *töötama*, *nördima*, *hukkuma*, *süttima*, *vettima*, *mattuma*, *julgema*, *demobiliseeruma* jt.

Märkus. Sõna ***ajama*** pöördub pisut erinevalt: *ajama*, *ajada*, *ajan*, *ajasin*, *ajanud*, ***ae**tud*, ***ae**takse*.

Märkus. Erilist tähelepanu pöörake *muutuma*-tüüpi sõnadele, sest nende tüves muutusi ei toimu: *huk**k**utud*, *kattuti*, *lük**k**utakse*, *mattutud*, *pettutavat*, *rap**p**ub*, *süt**t**ib*, *vet**t**itud*, *võ**pp**ub*, *kaotati*, *puututud*, *tõotatakse*, *täitunud*, *töötatakse*, *ker**k**ib*, *vai**k**itakse*, *puudutud*.

2. Nagu ***kirjutama*** pöörduvad ***ma***-tunnuse ees 3- ja enamasilbilised sõnad: *asutama*, *edutama*, *oletama*, *korrastama*, *mõõdistama*, *pikendama*, *võimendama*, *alaldama*, *korraldama*, *heakorrastama*, *naeruvääristama*, *helisema*, *kohisema*, *vihisema*, *olesklema*, *mõtisklema*, *mõnulema*, *hävinema*, *kiirenema*, *käratsema*, *suvatsema*, *näitlikustama* jt.

Märkus. Umbisikulises tegumoes jäävad püsima nii tuletusliide ***ta***-(***da***-) kui ka umbisikulise tegumoe tunnus (*ehitatakse*, *istutatud*, *kirjutatakse*, *korraldatud*).

Märkus. Nii kirjutamisel kui ka kõnelemisel tuleb ranget vahet teha *da*-tegevusnime ja umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi eitava kõne oleviku vahel.

*tahab lõpeta**da*** — *ei lõpeta**ta***
*püüab saavuta**da*** — *ei saavuta**ta***
*ei tohi unusta**da*** — *iialgi ei unusta**ta***
*otsustas joonista**da*** — *ei joonista**ta***

3. Nagu ***kõnelema*** pöörduvad ***ma***-tunnuse ees 3-silbilised ***ele***-liitega sõnad: *tegelema*, *olelema*, *jagelema*, *kibelema*, *kogelema*, *muhelema*, *rabelema*, *rüselema*, *sõnelema*, *sädelema*, *sülelema*, *tõrelema*, *unelema*, *vedelema*, *viljelema*, *värelema*.

Märkus. *kõnelema*-tüüpi sõnade pööramisel jälgitagu eriti hoolega *nud*-kesksõna ja umbisikulist tegumoodi (*kõnelnud*, *tegeldakse*, *rüseldi*, *tõreldud*, *rabeldavat*, *tõreldagu* jne.).

Märkus. Sõna ***aelema*** on 2-silbilise tüvega ega kuulu *kõnelema*-tüüpi, samuti ei kuulu siia ***mõnulema***, milles pole *ele*-liidet.

4. Nagu ***tulema*** pöörduvad ***ma***-tunnuse ees 2-silbilised *e*-lõpulised I-välteliset sõnad: *olema*, *panema*, *surema*, *pesema*.

Märkus. Sõna ***pesema*** kuulub *tulema*-tüüpi tinglikult, sest tüves leiduva *s*-hääliku tõttu on ka järgnev tunnus helitu (*pesta*, *pestakse*, *ei pesta*, *pestud*).

Märkus. *tulema*-tüüpi ei kuulu sõnad, millel on *si*-minevik, kuigi muidu on sõnad samade tunnustega (*elasin*, *põlesid*).

Märkus. Väliste tunnuste järgi kuulub *tulema*-tüüpi ka ***minema***, kuid et selle sõna osa vorme on moodustatud teisest tüvest, siis on tegemist segatüübiga (*minema*, *minna*, ***lähen***, ***läksin***, ***läinud***, *minnakse*, *mindud*).

Märkus. Sõnast ***olema*** tarvitatakse paralleelselt *ei ole* = *pole*, *ei olnud* = *polnud* ja *ei oldud* = *poldud*.

Märkus. Tegijanimi moodustatakse *i*-mineviku tüvele vastava lõpu lisamisega (*olija*, *panija*, *surija*, *pesija*). Sõnast *minema* on tegijanimi *mineja*.

Kokkuvõte II pöördkonna sõnade pööramisest: 1) *da*-tegevusnime tunnuseks on ***-ta***, *tulema*-tüübis ***-a***; 2) lihtmineviku tunnuseks on ***-si***, *tulema*-tüübis ***-i***; 3) *kse*-oleviku tüvi langeb *tulema*- ja *kõnelema*-tüübis kokku *da*-tegevusnime tüvega, teistes tüüpides on reeglipärane tunnus ***-ta***; 4) umbisikulise tegumoe tunnuseks on *tulema*- (v. a. *kse*-olevik) ja *kõnelema*-tüübis ***-d(a)***-, teistes tüüpides ***-t(a)***-.

§ 41. III pöördkond

(*õppima*- ja *saatma*-tüüpkond).

III pöördkonda kuuluvad astmevaheldusliked sõnad, mille *da*-tegevusnimi on tugevas, olevik nõrgas astmes.

I alaliik.

I alaliiki kuuluvad sõnad, millel *ma*-tegevusnime tunnus liitub vokaalile.

õppima	*õppida*	*õpin* *õpitakse*	***õppisin***	*õppinud* *õpitud*
lugema	*lugeda*	*loen* *loetakse*	***lugesin***	*lugenud* *loetud*

1. Nagu ***õppima*** pöörduvad *ma*-tegevusnimes III-vältelised sõnad: *lõppema, leppima, uppuma, kukkuma, tekkima, sattuma, hauduma* (*haub*), *näuguma* (*näub*), *sulgema* (*suleb*), *küündima* (*küünib*), *vilkuma, välkuma, kõndima, sündima, nülgima,* (*nülin*), *neetima* (*needin*), *ehtima, käskima* (*käsin*), *mahtuma, vältima, marssima, istuma, astuma, säilima, kaevama, õitsema* jt.

Märkus. *õppima*-tüüpi sõnu tuleb rangelt lahus hoida *muutuma*-tüüpi sõnadest.

õppima	***muutuma***
lõpeb, uppus, kukuvad, tekivad, satutud, sule, küünib, nüliti, mahub, vihutud, uputakse	*hukkub, kattus, mattuvad, pettuvad, rapputud, sütti, vettib, tõotati, võppub, kerkitud, kattutakse*

Märkus. Sõna ***laadima*** pöördub kahel viisil: 1) (autot) *laadida, laadin, laadisin, laadinud,* ***laaditakse, laaditud***; 2) (püssi) *laadida,* ***laen****, laadisin, laadinud,* ***laetakse, laetud***.

2. Nagu ***lugema*** pöörduvad *ma*-tegevusnimes I-vältelised sõnad: *pidama, sadama, vedama, küdema, kudema, pügama* (*pöab*), *kaduma, laduma, siduma, taguma, kuduma* (*koob*).

Märkus. Sõna ***pidama*** pöördub kahel viisil: 1) kinni hoidma või midagi millekski arvama: *pidada, pean,* ***pidasin****, pidanud, peetud, peetakse*; 2) kohustatud olema: *pidada, pean,* ***pidin****,* ***pidi*** jne.

Märkus. Sõnast ***vedama*** on umbisikulise tegumoe vormid *veetakse, veetud* jne.

I alaliigi erandid.

Erandlikult pöördub sõna ***käskima***:

käskima	*käskida*	*käsin* ***kästakse***	*käskisin*	*käskinud* ***kästud***

Sõnad ***nägema*** ja ***tegema*** pöörduvad järgnevalt:

nägema	***näha***	*näen* ***nähakse***	*nägin*	***näinud*** ***nähtud***
tegema	***teha***	*teen* ***tehakse***	*tegin*	***teinud*** ***tehtud***

II alaliik.

II alaliiki kuuluvad sõnad, millel *ma*-tegevusnime tunnus liitub konsonandile.

saatma	*saata*	*saadan* *saade**takse***	*saat**sin***	*saat**nud*** *saade**tud***
murdma	*murda*	*murran* *mur**takse***	*murd**sin***	*murd**nud*** *mur**tud***
seisma	*seis**ta***	*seisan* *seis**takse***	*sei**sin***	*seis**nud*** *seis**tud***
laulma	*laul**da***	*laulan* *laul**dakse***	*laul**sin***	*laul**nud*** *laul**dud***

II alaliigi sõnadel on käskiva kõneviisi tunnuses ***-k*** ja umbisikulise tunnuses ***-t***, *ma*-tegevusnime tunnuse ees on helitu konsonant.

*võ**i**tma*	—	*võit**ke***	—	*võide**takse***
*kan**d**ma*	—	*kan**d**ke*	—	*kan**t**ud*
*las**k**ma*	—	*las**k**e*	—	*las**t**avat*

Kui *ma*-tegevusnime tunnuse ees on heliline konsonant, on käskiva kõneviisi tunnuses ***-g*** ja umbisikulise tegumoe tunnuses ***-d***.

*laul**m**a*	—	*laul**g**e*	—	*laul**d**akse*
*veen**n**ma*	—	*veen**g**e*	—	*veen**d**i*
*naer**m**a*	—	*naer**g**u*	—	*naer**d**avat*

Kõigil III pöördkonna sõnadel on *nud*-kesksõna tugevas astmes: *õppinud, lugenud, andnud, kündnud, kandnud, lasknud* jne.

1. Nagu ***saatma*** pöörduvad sõnad, millel *ma*-tunnuse ees on ***t*** või ***p***: *keetma, kiitma, lootma, tootma, muutma, mõõtma, viitma, niitma, reetma, loitma, laitma, läitma, väitma, köitma,*

peitma, nutma, võtma, jätma, katma, kütma, matma, kostma, kastma, mõistma, päästma, tahtma, tapma jt.

Märkus. Sõnadest ***jätma***, ***katma***, ***kütma***, ***matma***, ***võtma*** langeb umbisikulises tegumoes välja tüve *-t*, mistõttu tekib diftong (*jäetakse, kaetakse, köetakse, maetakse, võetakse, jäeti, köeti, võeti, kaetud, maetud*).

2. Nagu ***murdma*** pöörduvad sõnad, millel *ma*-tunnuse ees on *-**d***: *andma, kandma, kündma, tundma, jõudma, nõudma, sõudma, hoidma, leidma, võidma, needma* (*nean*), *hüüdma, püüdma* jt.

Märkus. Sõnad ***seadma*** ja ***teadma*** pöörduvad järgmiselt:

seadma	*seada*	*sean* *sea**takse***	*seadsin*	*seadnud* *sea**tud***
teadma	*teada*	*tean* *tea**takse***	*teadsin*	*teadnud* *tea**tud***

3. Nagu ***seisma*** pöörduvad sõnad, millel *ma*-tunnuse ees on *-**s***: *tõusma, kaitsma, maitsma, maksma, lüpsma, peksma.*

Märkus. Sõnadest ***kaitsma*** ja ***maitsma*** saab moodustada üksnes *si*-tunnuselist minevikku (*kaitse**sin**, maitse**sin***).

4. Nagu ***laulma*** pöörduvad sõnad, millel *ma*-tunnuse ees on ***l***, ***n***, ***r***: *kuulma, veenma, möönma, naerma.*

Märkus. Pange tähele, et sõnades *veenma* ja *möönma* on *nud*-kesksõnas tüve lõpus ja *nud*-tunnuse algul leiduvate *n*-häälikute liitumisest tekkinud kahekordne ***n*** (*veen**nud**, möö**nnud***).

II alaliigi erandid.

Sõna ***jooksma*** peavormid on järgmised: *jooksma, joosta, jooksen, jooksin, jooksnud, joostakse, joostud.*

Sõna ***laskma*** peavormid: *laskma, lasta, lasen, lasksin, lasknud, lastakse, lastud.* Pange tähele, et lihtminevik on sel sõnal samuti tugevas astmes: *lasksin, lasksid, laskis, lasksime, lasksite, lasksid.*

Kokkuvõte III pöördkonna sõnade pööramisest: 1) *da*-tegevusnime tunnuseks on *õppima-, lugema-* ja *laulma*-tüübis ***-da***, *seisma*-tüübis ***-ta***, *murdma-* ja *saatma*-tüübis aga esineb ***-a***; 2) lihtminevik on alati tugevas astmes; tunnuseks on ***-si-***, *seisma*-tüübis ***-i-***; 3) umbisikulise tegumoe tunnuseks on ***-t(a)-***, *laulma*-tüübis ***-d(a)-***; 4) *nud*-kesksõna on tugevas astmes nagu *da*-tegevusnimi.

Pöördkond				Tüüpkond	Tüüpkonna tunnused (*ma*-tunnuse ees)
Astmevahelduseta sõnad		I		***tooma*** ***käima***	pikk vokaal (v. a. ***ii***, ***üü***) diftong, ***ii*** või ***üü***
		II		***muutuma***	2 silpi (v. a. *tulema*-tüüp)
				kirjutama	3 silpi või rohkem (v. a. *kõnelema*-tüüp)
				kõnelema	3 silpi, ***ele***-liiteline
				tulema	2 silpi, I välde, ***e***-tüveline
Astmevahelduslikud sõnad	(nõrgeneva tüvega)	III	I alaliik	***õppima***	2 silpi, III välde
				lugema	2 silpi, I välde
			II alaliik	***saatma***	1 silp, ***t***- või ***p***-lõpuline
				murdma	1 silp, ***d***-lõpuline
				seisma	1 silp, ***s***- või ***k***-lõpuline
				laulma	1 silp, ***l***-, ***n***-, ***r***-lõpuline
	(tugevneva tüvega)	IV		***hakkama***	2 silpi, III välde, ***a***-tüveline
				õmblema	2 silpi, III välde, ***le***-liiteline

ja nende tunnused.

da-teg.	Liht-min.	*kse*-olevik	*tud*-kesks.	Näiteid
-*a*, -*da*	-*i*- -*si*- -*s*	-*akse*, -*dakse*	-*dud* -*dud* (-*tud*)	*jooma, looma, jääma, sööma, näima, võima, viima, müüma*
-*da*	-*si*-, -*s*	-*takse*	-*tud*	*asuma, põlema, mattuma, vettima*
				käsitlema, õpetama, pikendama, näitlikustama
		-*dakse*	-*dud*	*tegelema, viljelema, värelema*
-*a*	-*i*-	-*akse*	-*dud*	*olema, panema, suurema, tulema*
-*da*	-*si*-, -*s*	-*takse*	-*tud*	*lõppema, tekkima, sattuma, maitsema*
				kaduma, sadama, tegema, pidama
-*a*	-*si*-, -*s*	-*takse*	-*tud*	*tootma, viitma, suutma, tapma*
				kündma, leidma, seadma, teadma
-*ta*				*maitsma, tõusma, laskma*
-*da*		-*dakse*	-*dud*	*kuulma, veenma, naerma*
-*ta*	-*si*-, -*s*	-*takse*	-*tud*	*hüppama, ruttama, viipama*
-*da*		-*dakse*	-*dud*	*võitlema, looklema, maadlema*

§ 42. IV pöördkond

(*hakkama-*, *õmblema*-tüüpkond).

IV pöördkonda kuuluvad astmevaheldusliku sõnad, mille *da*-tegevusnimi on nõrgas, olevik tugevas astmes.

hakkama	*haka**ta***	*hakkan* *haka**takse***	*hakka**sin***	*haka**nud*** *haka**tud***
õmblema	*õmmel**da***	*õmblen* *õmmel**dakse***	*õmble**sin***	*õmmel**nud*** *õmmel**dud***

1. Nagu ***hakkama*** pöörduvad 2-silbilised III-vältelised ***a***-tüvelised (v. a. *kasvama*, *kuivama*) sõnad: *hüppama*, *lakkama*, *hukkama*, *tõttama*, *matkama*, *hiilgama* (*hiilata*), *kiirgama* (*kiirata*), *kuulama*, *tüütama* (*tüüdata*), *viipama*, *rüüpama*, *pelgama* (*peljata*), *hülgama* (*hüljata*), *süütama*, *puistama*, *käänama*, *pöörama*, *keerama*, *laastama* (*laastata*), *rüüstama* (*rüüstata*), *huugama* (*huuata*), *voogama* (*voogata*) jt.

Märkus. *hakkama*-tüüpi sõnade pööramisel tuleb eriti tähele panna, et *nud*-kesksõna on nõrgaastmeline nagu *da*-tegevusnimigi: ***osa**ta* — ***osa**nud*; ***ala**ta* — ***ala**nud*; ***hiila**ta* — ***hiila**nud*; ***hüljа**ta* — ***hüljа**nud*; ***peljа**ta* — ***peljа**nud*; ***rüüsta**ta* — ***rüüsta**nud*; ***sala**ta* — ***sala**nud*; ***süljа**ta* — ***süljа**nud*; ***süüda**ta* — ***süüda**nud*; ***tõmma**ta* — ***tõmma**nud*.

Märkus. Sõnadel ***mõtlema*** ja ***ütlema*** on kaks nõrgaastmelist kuju: *mõelda* e. *mõtelda*, *öelda* e. *ütelda*. Peavormid on järgmised: *mõtlema*, *mõelda* e. *mõtelda*, *mõtlen*, *mõtlesin*, *mõelnud* e. *mõtelnud*, *mõeldakse* e. *mõteldakse*, *mõeldud* e. *mõteldud*; *ütlema*, *öelda* e. *ütelda*, *ütlen*, *ütlesin*, *öelnud* e. *ütelnud*, *öeldakse* e. *üteldakse*, *öeldud* e. *üteldud*.

2. Nagu ***õmblema*** pöörduvad sõnad, millel ***ma***-tunnuse ees on *-**le**-*: *võitlema*, *võrdlema*, *töötlema*, *maadlema*, *heitlema*, *võistlema*, *vehklema*, *liiklema*, *liuglema*, *suplema*, *suudlema*, *lendlema*, *tõtlema* jt.

Märkus. 2-silbilistest III-vältelistest *le*-liitega sõnadest ei kuulu *õmblema*-tüüpi ***taotlema*** ja ***loetlema*** (on *muutuma*-tüüpi).

Märkus. Nagu II pöördkonna *kõnelema*-tüübis, nii ka IV pöördkonna *õmblema*-tüübis liituvad tunnused ühes vormis vokaaltüvele (*võrd**le**sin* — *kõne**le**sin*; *vaat**le**vad* — *tege**le**vad*), teises aga konsonanttüvele (*õmmel**da*** — *kõnel**da***; *võrrel**nud*** — *vilje**lnud***; *liige**ldakse*** — *vire**ldakse***).

Kokkuvõte IV pöördkonna sõnade pööramisest: 1) *da*-tegevusnime tunnuseks on *hakkama*-tüübis ***-ta***, *õmblema*-tüübis ***-da***; 2) lihtminevik on alati tugevas astmes; 3) umbisikulise tegumoe tunnuseks on *hakkama*-tüübis ***-ta-***, *õmblema*-tüübis ***-da-***; 4) *nud*-kesksõna on nõrgas astmes.

MUUTUMATUD SÕNAD.

MÄÄRSÕNAD.

§ 43. Määrsõnade liigitamine.

Määrsõnad e. adverbid määravad aega, kohta, viisi, määra, hulka jne. või annavad mõnele sõnale, sõnarühmale või lausele eri tähendusvarjundi.

Määrsõnad jagunevad iseseisvaiks, abi- ja rõhumäärsõnadeks.

1. **Iseseisvad määrsõnad** kuuluvad tegusõna, omadussõna või määrsõna juurde ja vastavad mingile küsimusele, näit. *Käisin* ***kaugel*** (kus?). *Oli* ***väga*** (kuivõrd?) *hea olla. Sõitsime* ***eriti*** *kiiresti.*

Iseseisvad määrsõnad väljendavad:

a) **kohta**: *siia, siin, siit, seal, sinna, sealt; eemal, eemale, eemalt; kaugel, kaugele, kaugelt; kõrval, kõrvale, kõrvalt; taha, taga, tagant; üles, ülal, ülalt; tänna* jt.;

b) **aega**: *täna, eile, üleeile, homme, ülehomme, hiljuti, äsja, vast, varsti, nüüd, praegu, jälle, taas, tänavu, mullu, hilja, vara, suviti, talviti, kevaditi, sügiseti, öösel* e. *öösi, siis, millal* jt.;

c) **määra** või **hulka**: *väga, üsna, eriti, niivõrd, natuke, pisut, kahekesi* jt.;

d) **viisi**: *hästi, halvasti, ilusasti, kiiresti, osavasti, lihtsalt, veenvalt, jalgsi, ratsa, ülestikku, kohakuti, pingul, istukil, kikivarvul, paljajalu, paljapäi* jt.;

e) **küsimust**: *kus? kuhu? kust? millal? kunas? miks? mispärast?*

Märkus. Küsivad määrsõnad võivad olla ka siduvaiks määrsõnadeks (*Ta ei teadnud,* ***kuhu*** *tee välja viib.*).

2. **Abimäärsõnad** kuuluvad tegusõna juurde ega vasta mingile küsimusele, *ees* (olema), *ette* (jääma), *eest* (vedama), *vastu* (võtma), *ära* (viima), *juurde* (tulema), *juures* (olema), *tagant* (tõukama), *taha* (jääma), *taga* (olema), *kõrval* (seisma), *kõrvalt* (vaatama), *kõrvale* (jääma) jt.

Abimäärsõnad moodustavad koos tegusõnadega ühendtegusõnu (***juurde*** *jooksma,* ***ära*** *ootama,* ***vastu*** *võtma,* ***ette*** *jääma*).

Märkus. Mõned määrsõnad on nii iseseisvateks kui ka abimäärsõnadeks, mistõttu tuleb küsimuse abil selgitada, kumba liiki sõna kuulub, näit. *Mitmed sportlased* ***jäid*** *võistlusest* ***eemale*** (*eemale* on abimäärsõna, sest ta kuulub ühendtegusõnasse *eemale jääma*). ***Eemale*** (kuhu?) *rajati tehase peakorpust* (*eemale* on iseseisev määrsõna, sest ta vastab küsimusele *kuhu?*).

3. **Rõhumäärsõnad** rõhutavad mõnd sõna, sõnarühma või annavad lausele mingi eri tähendusvarjundi (*ka, isegi, muidugi, vist, küllap, küll, kas, eks*).

Märkus. Rõhumäärsõna asendist oleneb sageli lause sisu. Võrrelge lauseid.

Isegi *Eero õpib hästi.*
Eero ***isegi*** *õpib hästi.*
Eero õpib ***isegi*** *hästi.*

§ 44. Määrsõnade õigekeelsus ja tarvitamine.

Kohta märkivatest määrsõnadest võib osa esineda kohakäändeis (*ees, ette, eest; järel, järele, järelt* jt.). Kohakäändeis on ka paljud liitmäärsõnad, näit. *eespool, ettepoole, eestpoolt; väljaspool, väljapoole, väljastpoolt; ülalpool, ülespoole, ülaltpoolt; tagapool, tahapoole, tagantpoolt* jne.

Mõnel iseseisval määrsõnal on ka võrdlusastmed: *ruttu, rutemini, kõige rutemini; hästi, paremini, kõige paremini; kiiresti, kiiremini, kõige kiiremini* e. *kiireimini; julgesti, julgemini, kõige julgemini* e. *julgeimini* jt.

Aastaaega märkivad *ti*-lõpulised määrsõnad tuletatakse *ne*-lõpulistest sõnadest: *suvine — suviti, sügisene — sügiseti, talvine — talviti, kevadine — kevaditi.*

Õige on määrsõna ***üles*** (mitte *ülesse*), näit. *Tõusin* ***üles.***

Jälgige sõnade ***vast*** (= *alles, äsja*), ***vahel*** (= *mõnikord*), ***vahest*** (= *võib-olla*), ***ennem*** (= *pigem, ennemini*), ***enne*** (=*varem*), ***taas*** (= *jälle*) ja ***eespool*** (= *eel*) tarvitamist.

Vast *eile kohtasin vanu sõpru. Käin* ***vahel*** *jõe ääres.* ***Vahest*** *aitad sina?* ***Ennem*** *sureme, kui taganeme.* ***Enne*** *mõõda, siis lõika. Kümme päeva on möödunud,* ***taas*** *algab õppetöö.* ***Eespool*** *mainitud õpilased on eeskujuks kogu koolile.*

Märkus. Ühendtegusõnades kirjutatakse abimäärsõnad verbi pöördelistest vormidest ja tegevusnimedest lahku (*saatis* ***ära,*** ***ära*** *saatma,* ***ära*** *saata*), teo- ja tegijanimega kokku (***ära****saatmine,* ***ära****saatja*). Kui abimäärsõna kuulub öeldiseks olevasse *nud-, tud-* või *mata*-vormi, siis kirjutatakse ta lahku (*on* ***ära*** *saadetud, oli* ***ära*** *saatmata*), kui ta aga koos tegusõnaga on täiendiks ning vastab küsimusele *missugune?*, siis kokku (***ära****saadetud kiri,* ***ära****saatmata kiri*).

§ 45. Kaassõnade liigitamine ja õigekeelsus.

Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad nimisõna või nimisõnalise asesõna juurde. Kaassõnad väljendavad suhteid olendite, esemete või nähtustega, vastates enam-vähem käändelõppudele, näit. *Vihik on l a u a* ***peal*** *(laual). Kõnelesime oma t ö ö* ***üle*** *(tööst).*

Stiililiselt eelistatakse enamasti käändelõppude abil väljendamist; kui see pole aga võimalik, on kaassõna tarvitamine paratamatu (*Ujusin* ***üle*** *j õ e.* ***Pärast*** *t u n d e on proov.*).

Kaassõnadel ei ole sisulist tähendust, nad ei vasta küsimustele ega ole ilma nimisõnata ka lauseliikmeks. Vastavalt asukohale põhisõna suhtes liigitatakse kaassõnu **eessõnadeks** e. p r e p o s i t s i o o n i d e k s ja **tagasõnadeks** e. p o s t p o s i t s i o o n i d e k s.

Märkus. Üksikud kaassõnad võivad olla nii ees- kui ka tagasõnaks, näit. ***pärast*** *lõunat, väsimuse* ***pärast***; ***vastu*** *puud, vaenlase* ***vastu.***

Iga kaassõna nõuab kindlat käänet, tavaliselt o m a s t a v a t või o s a s t a v a t.

1. **Omastav:** *pingi* ***all****,* ***alla****,* ***alt***; *maja* ***juurde****,* ***juures****,* ***juurest***; *akna* ***peale****,* ***peal****,* ***pealt***; *ukse* ***kõrvale****,* ***kõrval****,* ***kõrvalt***; *trepi* ***ette****,* ***ees****,* ***eest***; *järve* ***äärde****,* ***ääres****,* ***äärest***: *pühade* ***eel***; *reegli* ***järgi***; *nädalate* ***kaupa***; *üksteise* ***võidu***; *nädala* ***jooksul***; *kuude* ***vältel***; *haiguse* ***puhul***; *keskpäeva* ***paiku***; *maja* ***taha****,* ***taga****,* ***tagant***; *juhi* ***järel****,* ***järele****,* ***järelt*** jne.

Märkus. Tagasõna ***järgi*** nõuab omastavat, olles sisult samatähenduslik sõnaga *põhjal, alusel*, näit. *seaduse* ***järgi*** (= *alusel*) *otsustama, lugemise järgi* (= *põhjal*) *hindama.* Sõna *järgi* tuleb lahus hoida abimäärsõnast *järele* (näit. ***järele*** *jooksma,* ***järele*** *vaadata, uuris* ***järele***).

2. **Osastav:** ***enne*** *õhtut,* ***pärast*** *lõunat,* ***keset*** *jõge,* ***vastu*** *puud,* ***ligi*** *maad,* ***piki*** *kallast,* ***põiki*** *kanalit,* ***mööda*** *teed.*

Märkus. On soovitatav eristada tagasõna *peale* (*laua* ***peale*** = *lauale*) ja eessõna *peale* (***Peale*** *r a a m a t u t e luges ta ka ajakirju.* ***Peale*** *õ p p i m i s e oli Heino ka hea sportlane.*) aega märkivast eessõnast *pärast* (***Pärast*** *t u n d e mindi koju.*).

3. **Seestütlev:** *vööst* ***saadik****, esimesest päevast* ***peale.***
4. **Rajav:** ***kuni*** *hommikuni.*
5. **Ilmaütlev:** ***ilma*** *vanemateta.*
6. **Kaasaütlev:** ***ühes*** *autoriga,* ***koos*** *vennaga.*

Märkus. Eessõnu *kuni*, *ilma*, *ühes* ja *koos* tarvitatakse üksnes rõhutamiseks. Tavaliselt piisab käändelõpust (*Vihma sadas hommiku**ni**. Vanemate**ta** on raske elada. Läksin venna**ga** näitusele.*).

Märkus. Kaassõnad kirjutatakse nimisõnast ja nimisõnalisest asesõnast lahku: ***pärast*** *tööd*, *aja* ***jooksul***, *tarbe* ***korral***, *sõja* ***ajal***, *mere* ***ääres***, *maa* ***peale***, ***üle*** *jõu* (käiv) jt.

SIDESÕNAD.

§ 46. Sidesõnade liigitamine ja õigekeelsus.

Sidesõnad seovad lauseis sõnu või lauseosi. Nad on muutumatud, ei vasta küsimustele ega ole lauseliikmeiks. Vastavalt esinemisele lauses liigitatakse nad kahte rühma:

1) **rinnastavad** sidesõnad, mis seovad koondlause korduvaid liikmeid ja samaväärseid lauseid: *ja*, *ning*, *ehk*, *ega*, *või*, *kas või*, *kui* (*ka*), *aga*, *vaid*, *kuid*, *ent*, *ometi*, *siiski*, *nagu* jt.

2) **alistavad** sidesõnad, mis seovad eri astme lauseid: *et*, *kui*, *kuna*, *nagu*, *enne kui*, *sest*, *sellepärast et*, *seepärast et*, *selle asemel et*, *olgugi et*, *kuigi*, *ehkki*, *sellest hoolimata et* jt.

Märkus. Rinnastavate sidesõnade *ja*, *ning*, *ehk*, *ega*, *või*, *kui ka* ees koma harilikult ei tarvitata; ülejäänud sidesõnade ees tarvitatakse koma.

Märkus. Liitsõnade (mitmest sõnast koosnevate) puhul pannakse koma harilikult esimese sõna ette (*Meile räägiti*, ***et kui*** *valge sadamatööline teenib kuus umbes 30 naela, siis neeger saab sama töö eest 5—6 naela*!).

Märkus. Sidesõna ***ehk*** seob samatähenduslikke sõnu (*direktor* ***ehk*** *koolijuhataja*, *omadussõna* ***ehk*** *adjektiiv*, *kolmapäev* ***ehk*** *kesknädal*), sidesõna ***või*** aga erineva tähendusega sõnu (*Tahtsin minna kas suusatama* ***või*** *uisutama. Panna kriipsu asemele d* ***või*** *t.*).

Märkus. Sidesõnu tuleb lahus hoida määrsõnadest: näit. *kunas* (= *millal*) on küsiv määrsõna, *kuna* (= *samal ajal kui*) aga sidesõna (*Läksin kinno*, ***kuna*** *vend jäi koju õppima.*); *kasvõi* on rõhumäärsõna (*Sadagu* ***kasvõi*** *oavarrest*!), *kas ... või* aga sidesõna (*Sõidan kolhoosi* ***kas*** *täna õhtul* ***või*** *homme.*).

Märkus. Eitavas lauses esineb sidesõna ***ega***, mida ei tohi asendada sõnadega *ei ka*, *ja ei*, *ja* (*Õppimisest* ***ega*** *tööst ei ole iialgi küllalt. Ei nooruses* ***ega*** *vanaduses* ***tule*** *aega pillata.*).

Sidesõnu liigitatakse ka tähenduse järgi mitmesse rühma:

1) ühendavad (*ja, ning, kui ka, nii(hästi) ... kui (ka), ei ... ega, ega, ehk, samuti*);

2) eraldavad (*või, kas ... või*);

3) vastandavad (*aga, kuid, ent, vaid, seevastu, mitte ainult ... vaid ka*);

4) möönvad (*siiski, ometi, olgugi et, kuigi, ikkagi, ehk küll, ehkki, sellegipärast*);

5) järeldavad (*niisiis, järelikult, nii et, seega*);

6) põhjendavad ja seletavad (*sest, sellepärast* (= *seepärast*) *et, sest et, seetõttu, nimelt*);

7) võrdlevad (*kui, nagu, justkui, otsekui, kuivõrd, sedavõrd, niivõrd*);

8) aega määravad (*kui, enne kui, siis kui, kuna* (= samal ajal kui; siis kui), *niipea kui, seni kui*).

HÜÜDSÕNAD.

§ 47. Hüüdsõnade liigitamine ja õigekeelsus.

Hüüdsõnad väljendavad hüüatusi, loodushääli jm. helisid ning häälitsusi. Nad märgivad:

1) rõõmu: *hurraa! ahaa!*

2) kurbust, valu, meelehärmi: *ai! oh! ah!*

3) ehmatust: *uih! aih! oih! võih!*

4) imestust: *tohoh! nonoh! ennäe! vaat!*

5) jaatamist või eitamist: *jah* (jaa), *neh, ei* (eitussõnana);

6) hüüdu, hõiskeid: *ae! uu-uu! hei! ahoi! halloo!*

7) pakkumist: *säh! sähke!*

8) tänu: *aitäh! aituma!*

9) tülgastust: *päh! ptüi!*

10) ähvardamist: *oot-oot!*

11) peletamist: *kõtt! hust! kõss! hurjoh!*

12) loomade hõikamist: *ptruu! nõõ! tibu-tibu! kiiss-kiiss!*

13) linnulaulu ja muid loodushääli: *kukku! prääks-prääks!, liiri-lõõri! sirr-sorr! kukeleegu! põmdi! mütsti!*

Hüüdsõnad on muutumatud; nad ei ole lauseliikmeteks. Hüüdsõnade õigekirjutus vastab üldistele reeglitele.

Märkus. Hüüdsõnade järel tarvitatakse sageli hüüumärki ka lause keskel. Kui hüüdsõna ei moodusta lauset, vaid on lauseosaks, siis kirjutatakse hüüumärgile järgnev sõna väikese algustähega (*Poisid, **ahoi!** siia!*).

LAUSEÕPETUS.

Grammatika osa, mis käsitleb sõnade ja lauseosade ühendamist, on **lauseõpetus** e. süntaks.

§ 48. Grammatilised seosed.

Kõnes on sõnad üksteisega seotud, näit. *moodsad koolimajad, täidetakse plaani, korrutan viiega, on eesrindlik.*

Grammatiline seos on kahesugune: **ühildumus** e. kongruents ja **sõltumus** e. rektsioon.

A. Ühildumus.

Ühildumus e. kongruents on grammatiliselt seotud sõnade esinemine samas vormis. Ühildumust liigitatakse järgmiselt:

1) ühildumus käändes: *uues koolis, toredal matkal, kommunistlikuks nooreks* jt.;

2) ühildumus arvus: *ilus linn — ilusad linnad, moodsast autost — moodsatest autodest, õpilane mõtleb — õpilased mõtlevad* jt.;

3) ühildumus pöördes: ***ma** suusatan — **sa** suusatad; **me** ehitame — **te** ehitate — **nad** ehitavad* jt.

Märkus. Ühildumus võib olla kas osaline või tinglik. Näiteks jääb omadussõna rajavas, olevas, ilmaütlevas ja kaasaütlevas käändes omastavasse (*eesrindliku nooreni, eesrindliku noorena, eesrindlike noortega, eesrindlike noorteta* jt.); pärisnimedest tuletatud omadussõna jääb käänamisel aga muutumatuks (*gruusia kirjandus, gruusia kirjandusest, gruusia kirjandusega* jne.). Ka *nud-* ja *tud*-kesksõna jäävad muutumatuks (*kulunud rõivaid, kulunud rõivaist, loetud teoseid, loetud teoseist* jne.).

B. Sõltumus.

Sõltumus e. rektsioon on laiendi käände olenevus põhisõnast. Sõltumuses on see sõna, millest lähtub küsimus, põhilise tähtsusega.

alistama *keda? kellele?*
armastama *keda?*
armuma *kellesse?*
arvestama *mida? millega?*
asendama *keda? kellega?*
baseeruma *millel?*
eelistama *mida? millele?*
eristama *mida? millest?*
esitlema *keda? kellele?*
halastama *kellele?*
hoolima *millest?*
hooplema *millega?*
hõivama *mida?*
hämmastama *keda? millega?*
hämmastuma *millest?*
illustreerima *mida? millega?*
jagama *mida? millega?*
kaasnema *mis? millega?*
keelama *mida? kellele?*
keelduma *millest?*
kiinduma *kellesse?*
kirjeldama *mida?*
kirjutama *mida? millest?*
kohanema *millega?*
kohtama *keda?*
kohtlema *keda? kuidas?*
kohtuma *kellega?*
konsulteerima *keda? milles? kellega?*
koostama *mida? millest?*
korrutama *mida? millega?*
käsitama *mida?*
käsitlema *mida?*
käsitsema *mida?*
lahutama *mida? millest?*
liitma *mida? millega?*
liituma *millega?*
loobuma *millest?*
mõjuma *mis? millesse? kellele? millele?*
mõjustama *mida? keda?*
mõtlema *mida? millest?*
nakatama *keda? millesse?*
nakatuma *millesse? millest?*
nördima *millest?*
olenema *millest?*
omandama *mida?*
omistama *mida? millele?*
peegeldama *mida?*
peegelduma *milles?*
pettuma *milles?*
puutuma *millesse?*
põhinema *millel?*
põhjendama *mida? millega?*
põlvnema *millest? kellest?*
rajanema *millel?*
rakendama *mida? milleks?*
reageerima *millele? kuidas?*
saabuma *kust? kuhu?*
samastama *mida? millega?*
sarnanema, sarnane olema *millega? kellega?*
seisnema *milles?*
sisendama *mida? kellesse?*
sisenema *kuhu?*
suhtlema *kellega?*
suhtuma *kellesse? kuidas?*
suunama *mida? kuhu?*
sõltuma, sõltuv olema *millest?*
süvenema *millesse?*
süüvima *millesse?*
tagama *mida? kellele? millega?*
taotlema *mida?*
teadlik olema *millest?*
tegelema *millega?*
tuginema *millele?*
tõestama *mida? kellele? millega?*
tülpima *millest?*
tüütama *keda? millega?*
uskuma *mida? millesse?*

veenduma, veendunud olema *milles?*
veenma *keda? milles?*
vihjama *millele? kellele?*
võrduma, võrdne olema *millega?*
väljuma *kust? kuhu?*
vältima *mida? keda?*
ööbima *kus?*
ööseks jääma *kuhu?*
ühtima *millega?*

Märkus. Stiililiselt eelistatakse küsimuse *kuhu?* puhul lühikest sisseütlevat, küsimuse *millesse?* puhul *sse*-lõpulist sisseütlevat (*Raivo* ***jäi ööseks*** *kooli. See* ***puutub*** *koolisse kõige rohkem.*).

§ 49. Põhisõna ja laiend.

Sõnaühendeis (v. a. ühend, mille moodustavad alus ja öeldis) on üks sõna põhilise tähtsusega, sest sellest lähtub küsimus. Seda sõna nimetatakse **põhisõnaks.** Sõnaühendi teist osa, mis vastab põhisõnast lähtuvale küsimusele, nimetatakse **laiendiks.**

Sama sõna võib lauses olla nii põhisõnaks (*õiglast* ***kriitikat***) kui ka laiendiks (***arvestatakse*** *kriitikat*). Ees- ja järelsõnad on põhisõnaks või laiendiks koos nende sõnadega, mille juurde nad kuuluvad (*raamatute kaudu, põlvkondade poolt*).

Lause	Põhisõna koos küsimusega	Põhisõna ja laiend sõnaühendis
Ilusate ilmadega alustati kevadkülvi.	*missuguste* ***ilmadega?***	*ilusate* ***ilmadega***
	alustati *mida?*	***alustati*** *kevadkülvi*
Väike poiss sarnaneb isaga.	*missugune* ***poiss***	*väike* ***poiss***
	sarnaneb *kellega?*	***sarnaneb*** *isaga*
Meie ühiskond arvestab õiglast kriitikat.	*missugune* ***ühiskond?***	*meie* ***ühiskond***
	arvestab *mida*	***arvestab*** *kriitikat*
	missugust ***kriitikat?***	*õiglast* ***kriitikat***
Uues nägusas majas kohtusime eile saadikuga.	*missuguses* ***majas?***	*uues* ***majas***
	missuguses ***majas?***	*nägusas* ***majas***
	kohtusime *millal?*	***kohtusime*** *eile*
	kohtusime *kellega?*	***kohtusime*** *saadikuga*
Raamatutest omandame eelnenud põlvkondade poolt avastatud teadmisi.	***omandame*** *kust?*	*omandame* ***raamatutest***
	omandame *mida?*	***omandame*** *teadmisi*
	missuguseid ***teadmisi?***	*loodud* ***teadmisi***
	kelle poolt ***avastatud***	*põlvkondade poolt* ***avastatud***
	missuguste ***põlvkondade?***	*eelnenud* ***põlvkondade***

§ 50. Lauseliige ja sõnaühend.

Lauses omaette küsimusele vastav sõna on **lauseliige**. Lauses *Nõukogude rahvas võitleb kõigi vahenditega sõja õhutamise vastu* on seitse lauseliiget. Lauseliikmeteks ei ole sidesõnad, abi- ja rõhumäärsõnad ega kaassõnad, sest nad ei vasta omaette küsimusele.

Lauseliikmed jagunevad pea- ja kõrvalliikmeiks. Pealiikmeiks on omavahel seotud alus ja öeldis, mis on põhisõnadeks teistele lauseliikmetele.

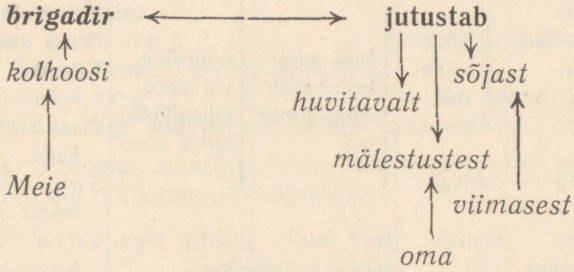

Eelnevas lauses on alus (***brigadir***) ja öeldis (**jutustab**) põhisõnaks lause kõrvalliikmetele (*kolhoosi*, *huvitavalt*, *mälestustest*, *sõjast*).

Omavahel seotud lauseliikmeid nimetatakse sõnaühendiks. Eelnevas lauses on järgmised sõnaühendid: *brigadir jutustab*, *kolhoosi brigadir*, *meie kolhoosi*, *jutustab huvitavalt*, *jutustab mälestustest*, *oma mälestustest*, *jutustab sõjast*, *viimasest sõjast*.

Lauseliikme määramisel tuleb selgitada: 1) sõnaliik, 2) lauseliikmele kohaldatav küsimus ja 3) kuuluvus sõnaühendisse.

Lauseliikmete määramisel võib aluseks võtta järgneva tabeli.

Lauseliige	Sõnaliik	Vorm	Vastab küsimusele	Mille laiend	Lausenäiteid
Alus	nimisõna				***Õpilasi*** *jalutas aias.*
	omadussõna	nimetav	*kes? mis?*	—	*Teda huvitab* ***uus.***
	arvsõna	osastav	*keda? mida?*		***Üks*** *otsib teist.*
	asesõna				***Nad*** *pidasid nõu.*
	tegusõna	*da*-teg.	*mis? mida?*		***Suitsetada*** *on kahjulik.*
Öeldis	tegusõna	pöördeline	*mida teeb?*		*Nõukogudemaa* ***ehitab.***
		vorm	*tegi?* jne.	—	*Kooli* ***tullakse*** *õppima.*
					Ilm ***on*** *ilus.*

Lauseliige	Sõnaliik	Vorm	Vastab küsimusele	Mille laiend	Lausenäiteid
Öeldistäide	nimisõna omadussõna arvsõna asesõna	nimetav mitm. osastav	*kes? mis?* *keda? mida?*	tegusõna *olema*	*Olen Tallinna* ***mehi.*** *Suvepäevad olid* ***kaunid.*** *Keemiatund on* ***esimene.*** *Tema oligi* ***niisugune.***
	tegusõna	*da*-teg.	*mis? mida?*		*Noor* ***olla*** *on kevadet rinna sees kanda.*
Täiend	nimisõna omadussõna arvsõna asesõna	kõik käänded	*kes? mis?* *kelle? mille?* *missugune?* jne.	nimisõna või selle tähenduses oleva sõna	*Võtsin* ***õe*** *raamatu.* *Otsiti* ***uut*** *kohta.* ***Kümnes*** *klass on kohal.* ***Tema*** *sõnu võib uskuda.*
	tegusõna	*da*-teg.			*Soov Leningradi* ***sõita*** *tekkis juba talvel.*
Sihitis	nimisõna omadussõna arvsõna asesõna	nimetav ains. omastav osastav	*kes? mis?* *kelle? mille?* *keda? mida?*	sihilise tegusõna	*Võta homme* ***päevik*** *kaasa.* *Nad võtsid* ***dressi*** *kaasa.* *Ärge võtke* ***suuski*** *kaasa.*
	tegusõna	*da*-teg.	*mis? mida?*		*Otsustati* ***võistelda*** *ka slaalomis.*
Määrus	nimisõna omadussõna arvsõna asesõna	kõik käänded	*kes? mis?* *kelle? mille?* *kelles? milles? kuhu?* jne.	tegu-, omadus- või määrsõna	*Leib kaalub* ***pool kilo.*** ***Koolis*** *algas* ***jälle*** *töö.* *Meie klass tuli* ***esimeseks.*** *Vastasin* ***väga*** *hästi.*
	määrsõna	määrsõnad	*kuidas? kui kaua? mil määral? milleks?* jne.		*Vesi oli* ***küllalt*** *soe.*
	tegusõna	*ma*-teg.	*mida tegema?*		*Kooli minnakse* ***õppima.***

Lauseliikme moodustab harilikult üks sõna. Mõningail juhtumeil on aga lauseliikmeiks mitmest sõnast koosnevad ühendid.

Mitmesõnalised lauseliikmed on järgmised:

1) käändsõna koos kaassõnaga: *ujus* ***piki jõge,*** ***linna poolt*** *kostis müra,* ***vastu õhtut*** *hakkas sadama, töötas* ***mitme eest***;

2) pöördsõna koos abimäärsõnaga (ühendtegusõna): ***luges läbi, vastu võtma, ette jääda***;

3) abi- ja põhitegusõna: ***on näinud, oli vaadelnud, oleks tehtud, ei olnud sõitnud, ärgu mindagu***;

4) sõna ***tulema*** (tähenduses *tarvis olema*) koos *da*-tegevusnimega: ***tuleb lahendada, tuleks külastada, tuli viibida***;

3) ***kõige***-ülivõrre: ***kõige kaasaegsem, kõige veenvam, kõige edukam***;

6) mitmesõnalised pärisnimed: ***Jaan Vapper, Saksa Demokraatlik Vabariik, M. Härma nimeline Tartu 2. Keskkool, Viktor Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater***;

7) põhiarvsõna koos nimisõnaga (osastavas käändes): ***kolm aastat, seitse külalist***;

8) fraseoloogilised väljendid: ***lasksid jalga, vihtusid tantsida, tegi säärad, süda oli saapasääres, tegi mahtrat.***

Märkus. Lausete analüüsimisel ei liigendata mitmesõnalisi lauseliikmeid väiksemaiks ühikuiks.

LAUSELIIKMED.

§ 51. Alus.

Alus e. subjekt on lause pealiige, mis väljendab olendit, eset või nähtust, kes või mis on lauses tegijaks või olijaks, ja vastab küsimustele *kes? mis? keda? mida?*

Aluseks on:

a) nimisõna (***Tisler*** *lõpetas töö.* ***Õpilasi*** *ei puudunud täna üldse.*);

b) asesõna (***Sa*** *õpid vist mehhaanikuks?* ***Teda*** *polnud täna võistlustel.*);

c) nimisõna tähenduses kasutatud omadussõna (***Haige*** *lamas rahulikult.* ***Vana*** *asendub meil üha enam uuega.*), arvsõna (***Neli*** *teevad aset,* ***kaks*** *näitavad tuld,* ***üks*** *heidab magama?*), oleviku kesksõna (***Oodatavat*** *ei ilmunud ikka veel.*) või mõni muu sõnaliik (***«Põmdi»*** *on hüüdsõna.* ***-ki*** *liitub helitule häälikule.*);

d) *da*-tegevusnimi (***Sportida*** *on igaühele kasulik.*).

Märkus. Sisuliselt on aluseks alati nimisõna, sest asesõnad asendavad nimisõnu; omadus- ja arvsõnad ning oleviku kesksõnad on alusena nimisõnade tähenduses.

Märkus. *da*-tegevusnimelist alust saab alati asendada teonimega, näit. ***Suitsetada*** (= suitsetamine) *on tervisele kahjulik.*

Märkus. Alus võib olla ka mitmesõnaline. Selleks on: 1) arvsõna koos nimi- või asesõnaga osastavas või seestütlevas käändes. (***Kolm tütarlast*** *vestlesid tänaval.* ***Üks luurajaist*** *jäigi kadunuks.*); 2) mitmesõnalised pärisnimed (***Vargamäe Indrek*** *läks linna kooli.* ***Eesti NSV Teaduste Akadeemia*** *on teadusliku uurimistöö keskus meie vabariigis.*).

Alus jaguneb nii sisuliselt kui ka vormiliselt kaheks: 1) **täisalus**, mis on nimetavas käändes; 2) **osaalus**, mis on osastavas käändes.

Täisalus	Osaalus
Õpilased *olid tunnis.*	***Õpilasi*** *oli võistlustel.*
Lumi *kattis puid.*	***Lund*** *oli kõikjal.*
Puud *ja* ***põõsad*** *olid lume all.*	***Puid*** *ja* ***põõsaid*** *pole alles.*
Mul on uus ***ülikond.***	*Mul ei ole uut* ***ülikonda.***
Õde *ja* ***vend*** *läksid kooli.*	***Õde-venda*** *läksid kooli.*
Väljendab jaatavas lauses kõiki esemeid, olendeid või tervikut.	**Väljendab jaatavas lauses osa esemeid, olendeid või ebamäärast hulka; esineb alati aluse eitamise ja paarissõnade puhul.**

Laused on **aluseta**, kui

1) öeldis on umbisikulises tegumoes (*Narva* ***ehitatakse*** *uus koolimaja. Mul* ***on*** *«Kalevipoeg»* ***läbi loetud.*** ***Valiti*** *uus komsomolikomitee.*);

2) öeldis on sisult umbisikuline (*Sügisel* ***pimeneb*** *varakult. Kevadel* ***kahutab*** *veel maikuus.* ***Müristab.***).

Märkus. Lause võib ka vormiliselt olla aluseta (näit. ***Hakkame*** *siis minema.* ***Tulge*** *tagasi.*), mis on aga kergesti lisatav: (***me*** *hakkame,* ***te*** *tulge*).

Märkus. Hea stiili puhul ei tohi samasõnalisi aluseid kasutada liiga sageli, eriti nimesid ja isikulisi asesõnu. Seepärast tuleb aluseid ära jätta, kasutada vahelduseks umbisikulisi lauseid või leida teisi vahendeid korduste vältimiseks.

§ 52. Öeldis.

Öeldis e. predikaat on lause pealiige, mis väljendab tegevust või olemist, ja vastab küsimustele *mida teeb? mida tegi? mida tehakse?* jne.

Öeldiseks on:

a) pöördsõna pöördeline vorm (*Kevad* ***saabus*** *varakult. Kolhoosis* ***töötati*** *eeskujulikult. Ta* ***olevat õppinud*** *arstiks.*);

b) *tuleb* + *da*-tegevusnimi (*Hommikuti* ***tuleb tõusta*** *varakult. Iseloomu* ***tuleb kasvatada*** *töös.*);

c) mitmesõnalised fraseoloogilised väljendid (*Rändur* ***vehkis käia*** *vastu tuult. Lapsed* ***lendasid*** *kelgumäel* ***uppi***.).

Märkus. Öeldise hulka tuleb tingimata lugeda ühendtegusõnade osad, samuti sõnad *ei*, *ära*, *ärge*, *ärgem*, *ärgu* (*Laine* ***on ülikooli vastu võetud***. ***Ärge tehke*** *kunagi midagi mõtlematult*!).

Märkus. Öeldis võib lausest ka puududa, kuid ta on kergesti lisatav. Mõnikord asendab puuduvat öeldist mõttekriips, eriti siis, kui peale öeldise on välja jäänud ka teisi sõnu.

Alus ja öeldis on lause pealiikmed ning ühilduvad kindlate reeglite järgi.

1. **Öeldis ühildub täisalusega arvus ja isikus.**

Nõukogude ***inimene*** **tahab** *elada rahus.*
Ma **ootasin** *sõpra.*
Kas ***sa*** **oleksid nõus** *mind aitama?*

Nõukogude ***inimesed*** **tahavad** *elada rahus.*
Me **ootasime** *sõpra.*
Kas ***te*** **oleksite nõus** *mind aitama?*

2. **Mitme täisaluse puhul on öeldis harilikult mitmuses.**

Andres *ja* ***Pearu*** **käisid** *sageli kohtust õigust otsimas. Vana õpetajat* **külastasid** *naistepäeval* ***Anne***, ***Jaak*** *ja* ***Maie***.

Märkus. Kui alused on eri isikus, siis on öeldise pöördelõpu määramisel esimesel isikul eesõigus teise ja kolmanda ning teisel kolmanda ees (***Sina***, ***Valve*** *ja* ***mina*** **käisime** *Aegviidus.* ***Sina*** *ja* ***Aare*** **töötasite** *kolhoosis.*).

Märkus. Mitme täisaluse puhul on öeldis erandlikult ainsuses siis, kui alused on sünonüümsed või täiendavad üksteist (*Väljas* **möllas** ***torm*** *ja* ***maru***. *Ukse tagant* **kostis** ***kärkimine*** *ja* ***paukumine***.).

Märkus. Üksikjuhtudel võib öeldis olla ainsuses ka rõhutamata eritähenduslike täisaluste puhul (*Kõige kohal* **valvab** *Pavel Petrovitši näiliselt unine* ***rahu*** *ja vaikne* ***hääl***. *Praegu* **lahutab** *teda öisest ookeanist mõni* ***meeter*** *ööd ja õhuke metallplaat.*).

3. **Osaaluste puhul on öeldis ainsuses.**

Juba varakevadel **kasvas** *metsas* ***sinililli*** *ja* ***ülaseid***. ***Partei-*** *ja* ***komsomolitöötajaid*** **kogunes** *aktiivile.* ***Mehi*** *ja* ***naisi*** **tuli** *keskusse igast perest.*

4. **Hulka väljendava aluse puhul** (koos mitmuse osastavas oleva täiendiga) **on öeldis ainsuses.**

Rühm *entusiaste* **otsustas** *sõita süstaga Tartust Pärnusse.*

***Hektar** kartuleid* **ootas** *võtjaid.* ***Kilo** seeni* **kulub** *kevadel igaühele ära.*

5. **Arvsõnalise aluse puhul võib öeldis olla nii ainsuses kui ka mitmuses.**

Öeldis on mitmuses, kui arvsõnaline alus on sisult mitmuslik (väljendab olendite, esemete, nähtuste esinemist eraldi), täpselt määratlemata või kui aluse ees on täiend. Näit. ***Kaks neist** magasid otse «Kooperaatsija» kursil.* ***Neli poega** surid ühe aasta sees. Ka järgnevad **kolm võistlejat** ületasid 580 silma piiri.*

Öeldis on ainsuses, kui arvsõnaline alus on sisult ainsuslik (väljendab olendite, esemete, nähtuste esinemist üheskoos). Näit. *Ta astus valgustatud masinaruumi, kus monotoonselt* **undas** ***kaks dünamot.*** *Suures ruumis* **ootas** ***paarkümmend inimest.***

6. ***tuleb** + **da**-tegevusnimi on öeldisena alati ainsuses.*

Kõik kodused tööd **tuleb** *alati endal* **teha.** *Raamatuid* **tuleb** **lugeda** *valikuga.*

§ 53. Öeldistäide.

Öeldistäide e. predikatiiv on tegusõna *olema* laiend, mis näitab, kes, mis või missugune on alus. Öeldistäide vastab küsimustele *kes? mis? missugune?*

Öeldistäiteks on:

a) käändsõna nimetavas või osastavas käändes (*Veiko* **on** ***traktorist.*** *Kask* **on** *meie metsade* ***lehtpuid.*** *Antsu käitumine* **on** ***eeskujulik.*** *Linnu* **on** ***vanaaegseid*** *ja* ***moodsaid.*** *Just tema* **ongi** ***see.*** *Olev* **tahtis olla** ***esimene.***);

b) oleviku kesksõnad nimetavas või osastavas käändes (*Ettepanek* **on** ***vastuvõetav.*** *Seltsi liikmed* **on** *aktiivselt* ***tegevad.*** *Vanu tekste* **on** ***loetavaidki.***);

c) ***da***-tegevusnimi (*Õppida* **on** *ühtlasi* ***valmistuda*** *tulevikuinimeseks. Kommunistlikult suhtuda töösse* **on** *samaaegselt* ***elada*** *tulevikus.*).

Märkus. Kui tegusõna *olema* esineb tähenduses *olemas olema, eksisteerima, viibima, asetsema*, siis ei ole tal laiendiks öeldistäidet, näit. *Meie linnas* **on** *teater. Moskvas* **on** *kõrghooneid* (sõnad *teater* ja *kõrghooneid* on alused).

Märkus. Kui mõni tegusõna (*näima, paistma, tunduma, kasvama, saama* jt.) esineb ***olema*** tähenduses, siis on tema laiend nimetavas või osastavas käändes öeldistäiteks, näit. *Tuju* **sai** ***hea.*** *Ilm* **näis** ***vihmane.*** *Lumi* **tundus** ***pehme.***

Märkus. Vastavalt sõnaliigile jaguneb öeldistäide nimi-, omadus-, arv- ja asesõnaliseks öeldistäiteks.

Öeldistäide jaguneb sisuliselt ja vormiliselt kaheks: 1) **täisöeldistäide**, mis on nimetavas käändes; 2) **osaöeldistäide**, mis on osastavas käändes.

Täisöeldistäide	Osaöeldistäide
Leningrad on ***suurlinn***.	*Leningrad* on *ilusamaid* ***suurlinnu***.
Jaak ja Virgo on ***suusatajad***.	*Jaak ja Virgo* on *meie paremaid* ***suusatajaid***.
Koolimaja on ***uus***.	*Koolimaju* on ***vanu*** *ja* ***uusi***.
Need on ***seitse vaprat***.	*See* pole *veel* ***midagi***.

Märkus. Täisöeldistäide näitab, kes, mis või missugune on alus, osaöeldistäide aga, kelle või mille hulka kuulub alus.

Märkus. *da*-tegevusnime ei saa vormiliselt rühmitada; sisuliselt kuulub ta täisöeldistäite hulka, sest teda saab alati asendada teonime nimetava käändega.

Alus ja öeldistäide on lauseliikmed, mis ühilduvad omavahel.

1. **Nimisõnaline täisöeldistäide ühildub arvus.** *Romain Rolland* on ***kirjanik***. *Romain Rolland ja Heinrich Mann* on ***kirjanikud***. *Kirjanike Liidu liikmed* on *loovad* ***kirjanikud***.

Märkus. Kogu-, aine- või üldmõistet väljendav nimisõnaline öeldistäide on ainsuses (*Noored* on *meie* ***tulevik***. *Lapsed* on *vanemate* ***rikkus***.).

2. **Nimisõnaline osaöeldistäide alusega ei ühildu**, olles alati mitmuse osastavas käändes.

Anne on *meie kooli paremaid* ***suusatajaid***. *Tõnu ja Piret* olid *selle klassi hoolsamaid* ***õpilasi***.

3. **Omadussõnaline öeldistäide ühildub alusega käändes ja arvus.**

Matk oli ***väsitav***. *Matkad* olid ***väsitavad***. *Põld ja mets* on *sügisel* ***ilusad***.

4. **Öeldistäide on mitmuses, kui alus väljendab arvu, hulka või mõõtu.**

Seitse meest olid ***vaprad***. *Enamik osavõtjaid* olid ***noorukid***. *Salk poisse* olid ***ettevõtlikud***.

Märkus. Kui hulka või mõõtu väljendava aluse juurde kuulub ainsuslik täiend osastavas või seestütlevas käändes, siis on öeldistäide ainsuses (*Liiter piima* on ***odav***. *Tükk kooki* on *magus*.).

5. Sõnad ***valmis*** ja ***täis*** jäävad öeldistäitena muutumatuks. *Tööd* on ***valmis***. *Õunapuud* on *õunu* ***täis***.

§ 54. Täiend.

Täiend e. atribuut on lause kõrvalliige, mis laiendab nimisõna või selle tähenduses tarvitatud sõna, ja vastab tavaliselt küsimustele *kelle? mille? missugune?*, erandjuhtumeil aga ka küsimustele *keda? mida? millest? mille lähedal? mille ääres?* jne.

Täiendi määramisel on kõige olulisemaks teguriks põhisõna leidmine. Näit. ***Keskhommiku*** (mille?) *kiirgus ja* ***õite*** (mille?) *tolm*; *aed, mähkunud* ***helkjasse*** (missugusesse?) *uttu*. Täiendile *keskhommiku*, *õite* ja *helkjasse* on põhisõnadeks vastavalt nimisõnad *kiirgus*, *tolm* ja *uttu*.

Täiend jaguneb omadus- ja nimisõnaliseks ning *da*-tegevusnimeliseks; eri liigi moodustab lisand.

1. Omadussõnaline täiend.

Omadussõnaliseks täiendiks on omadus-, arv- ja asesõnad, samuti tegusõnade kesksõnad ja tegijanimi (vastab küsimusele *missugune?*, üksikjuhtudel *kelle? mille? mitmes?*).

Enamik omadussõnalisi täiendeid ühildub arvus ja käändes (v. a. olev, rajav, ilma- ja kaasaütlev).

Ühildub	
1. ***Pilvisel*** *ööl rünnati Talvepaleed.* ***Eesrindlikud*** *töölised tulid mai-rongkäiku* ***punaste*** *lippudega.*	***omadussõna***
2. *A. H. Tammsaare suri* ***1.*** (mitmendal?) *märtsil 1940.* ***Poolte*** (mitmete?) *kirjandite teemad olid samad.*	***arvsõna***
3. *Selleks polnud vaja* ***mingit*** *oskust.* ***Kummagi*** (kelle?) *tulemusega polnud treener rahul.*	***asesõna***
4. ***Hakkajaid*** *poisse meil leidus.*	***tegijanimi***
5. ***Võitlevad*** *ateistid annavad koolides välja oma seinalehte. «Tasuja» on* ***loetavamaid*** *teoseid.*	***oleviku kesksõnad***

Ei ühildu	
1. ***Vilunud*** *töölisi vajatakse kõikjal.* ***Valitud*** *kandidaadid said üle poole häältest.* ***Ärasaatmata*** *kirjast polnud enam juttu.*	***nud***-, ***tud***- kesksõna ja ***mata***-vorm
2. *Heameel peegeldus tema* ***sõstrakarva*** *silmades. Üsna* ***plikaohtu*** *noorukesel oli piinlik. Oli tunda niisket* ***imalavõitu*** *hõngu. Tol õhtul valitses seal* ***isevärki*** *olukord. Ta oli* ***kuldaväärt*** *kätega mees.*	***karva***-, ***ohtu***-, ***võitu***-, ***värki***- ja ***väärt***-lõpulised sõnad
3. ***Valmis*** *töid viidi lattu. Laps ajas* ***täis*** *kruusi ümber.*	sõnad ***valmis*** ja ***täis***
4. *Koolis õpime ka* ***vene*** *keelt. Ostsin purgi* ***mulgi*** *kapsaid.*	pärisnimelised omadussõnad
5. *Igaüks ei kõnele* ***oma*** *muredest teistele. Ain oli vaimustatud* ***oma*** *uuest tööst.*	***oma***

Põhisõnaga ühilduvad omadus-, arv- ja asesõnad, tegijanimi ja oleviku kesksõnad; ei ühildu *nud*-, *tud*-kesksõna ja *mata*-vorm, *karva*-, *ohtu*-, *võitu*-, *värki*- ja *väärt*-lõpulised sõnad, *valmis* ja *täis*, pärisnimelised omadussõnad ja tavaliselt asesõna *oma*.

Märkus. Asesõna ***oma*** ühildub siis, kui teda eriliselt rõhutatakse (*Võtsin selle* ***omast*** *peast.* ***Omal*** *maal on ikka kõige parem.*).

Märkus. Täiendina ühildub asesõna ***ise*** (*Kõneldi temast* ***endast.*** *Neil* ***endil*** *polnud aega. Mallelt* ***endalt*** *ei osatud seda küsidagi.*).

2. Nimisõnaline täiend.

Nimisõnaliseks täiendiks on nimisõna või selle tähenduses tarvitatud sõna (vastab küsimustele *kelle? mille?*, erijuhtudel ka teistele küsimustele).

Nimisõnaliseks täiendiks on:

1) nimisõna või selle tähenduses tarvitatud omastavas käändes sõna: ***õpilase*** *raamat,* ***kultuurimaja*** *lava,* ***harjutuste*** *kontroll,* ***oodatava*** *saabumine*;

2) hulka, määra, mõõtu väljendavate põhisõnade järel nimi-

sõna osastavas käändes: *rühm* ***tütarlapsi***, *korv* ***marju***, *liiter* ***piima***, *kruus* ***kohvi***;

3) nimisõna mõnes teises käändes peale nimetava, omastava ja osastava: ***kivist*** *ait* (= kiviait), ***puust*** *nõud* (= puunõud), ***sangaga*** *pomm* (= sangpomm), ***nokaga*** *müts* (= nokkmüts), ***kraeta*** *kleit*;

4) nimisõna koos kaassõnaga: *võitlus* ***sõja vastu***, *hääletamine* ***kandidaatide poolt***, *ujumine* ***piki jõge***, *maja* ***metsa ääres***.

Märkus. Seest-, kaasaütlevas jt. käändeis olevat täiendit saab harilikult kasutada täiendsõnana liitsõnades, näit. *plekist katus* (missugune katus?) = *plekk-katus*, *sangaga pomm* (missugune pomm?) = *sangpomm*.

Märkus. Kui täiendiks on nimisõna koos kaassõnaga, siis saab sedagi ümber sõnastada selliselt, et täiend on kergemini tajutav, näit. *võitlus* ***sõja vastu*** (missugune võitlus?) = ***sõjavastane*** *võitlus*, *maja* ***metsa ääres*** (missugune maja?) = ***metsaäärne*** *maja*.

3. *da*-tegevusnimeline täiend.

Täiendiks võib olla ***da*-tegevusnimi**, kui ta kuulub nimisõna juurde ja vastab küsimusele *missugune?*

Tal oli soov end ***täiendada*** (missugune soov?) *inglise keeles. Mõte* ***minna*** *pärast tunde staadionile kiideti heaks.*

Märkus. Omadussõnaline ja nimisõnaline täiend asetsevad harilikult põhisõna ees (***hea õppeedukus***, ***venna raamat***), stiililistel või värsitehnilistel kaalutlustel aga ka põhisõna järel (*Järv,* ***sügav ja sinine***, *veetles teda.*). *da*-tegevusnimeline täiend on kas otseselt põhisõna järel või veelgi kaugemal (näit. *soov* ***õppida*** ja *soov midagi väga head* ***õppida***).

§ 55. Lisand.

Lisand e. apositsioon on nimisõnaline täiend, mis väljendab oma põhisõna mõistet teise sõnaga.

Lenini preemia ***laureaat*** *Juhan Smuul on sündinud Muhumaal. Isaac Newton, kuulus inglise* ***füüsik***, *on läinud teaduse ajalukku. Olen vaimustatud Lembitust kui vaprast* ***kangelasest***. *Paul Keres suurepärase* ***maleteoreetikuna*** *on avaldanud mitmeid maleteoreetilisi teoseid.*

Lisand võib asetseda nii põhisõna ees kui ka järel. Sageli on lisandil mitmesuguseid täiendeid, mida on otstarbekas vaadelda lisandirühmana. Nii on eelnevais lauseis lisandeiks ***lau-***

reaat, füüsik, kangelasest ja ***maleteoreetikuna***, lisandirühmadeks aga *Lenini preemia laureaat, kuulus inglise füüsik, vaprast kangelasest* ja *suurepärase maleteoreetikuna.*

Näited	Reegel
1. *Nõukogude* ***kirjanik*** *Mihhail Solohhov sai Nobeli preemia. Nõukogude riigi* ***loojast*** *V. I. Leninist on loodud häid filme.*	Põhisõna ees asetsevat lisandit komaga ei eraldata.
2. *L. Landaud, kuulsat* ***aatomifüüsikut****, tunti kogu maailmas. Antarktisest, kuuendast* ***maailmajaost****, teatakse ikka veel vähe.*	Põhisõna järel asetsev lisand eraldatakse komaga.
3. *Fr. R. Kreutzwaldi, «Kalevipoja»* ***koostaja*** *töö kandis vilja. Olavi, minu hea* ***sõbra*** *portree oli kunstinäitusel välja pandud.*	Põhisõna järel asetsev omastavakäändeline lisand, mis on lauses täiendiks, eraldatakse komaga lisandirühma eest.
4. *Oskar Lutsust kui eesti* ***rahvakirjanikust*** *jutustatakse huvitavaid lugusid. Pariisi kui Lääne-Euroopa* ***kultuurikeskust*** *külastab palju turiste.*	*kui*-lisandit (asetseb alati põhisõna järel) komaga ei eraldata.
5. *«Volga» hea* ***automargina*** *on ka välismaal nõutav. Kreml ajaloolise* ***mälestusmärgina*** *on avatud külastamiseks kõigile.*	Olevas käändes esinevat lisandit (asetseb alati põhisõna järel) komaga ei eraldata.

Kokkuvõte.

1. Komaga ei eraldata põhisõna ees asetsevat lisandit ega *kui*- ja olevas käändes esinevat lisandit.

2. Komadega eraldatakse põhisõna järel asetsev lisandirühm; kui see on omastavas käändes, siis eraldatakse põhisõnast üksnes lisandirühma algus.

Märkus. Isikulise asesõna järel asetsev laiendita lisand eraldatakse üksnes siis, kui lisandit rõhutatakse või kui seda nõuab mõtte selgus (*Teie,* ***sportlased****, olete meie uhkus. Meid,* ***võitlejaid****, juhib partei.*). Viimases lauses võivad komad ka ära jääda, kui lisandit *võitlejaid* eriliselt ei rõhutata. Laiendiga lisand asesõna järel allub tavalistele reeglitele.

Märkus. Põhireegli kohaselt ei eraldata üksteisest komaga põhisõna ees asetsevaid lisandeid ning lisandirühmi (*NSV Liidu* ***rahvakunstnikku*** *Riikliku Akadeemilise Meeskoori* ***pea-***

dirigenti *Tallinna Riikliku Konservatooriumi* ***professorit heliloojа*** *Gustav Ernesaksa tuntakse kõikjal.*).

Peale kirjavahemärkide õige tarvitamise tuleb jälgida veel lisandi ühildumist põhisõnaga.

1. **Lisand ühildub harilikult oma põhisõnaga käändes ja arvus.** *Külastasin oma* ***sõpra*** *Jaani. Kohtasin tänaval Leidat ja Annet, kunagisi* ***tuttavaid****. Autobuss sõidab Tallinnani, Eesti NSV* ***pealinnani****.*

Rajavas, olevas, ilma- või kaasaütlevas käändes oleva põhisõna ees on lisand omastavas käändes (*Vahetasime mõtteid* ***ajalooõpetaja*** *Mettiga. Tallinnast on* ***ülikoolilinna*** *Tartuni ligi 200 kilomeetrit.*).

2. **Ainsuses ning täiendita elukutset, aunime, sugulust vms. märkiv lisand ei ühildu oma põhisõnaga.**

Kirjanik *R. Sirgega oli meie kirjandusringil kohtumine.* ***Professor*** *J. V. Veskit saatsid tema viimasel teekonnal tuhanded tartlased.* ***Õde*** *Leidast oli ajalehes olukirjeldus.*

Mitmuslik, täiendiga või *ne*-lõpuline elukutset, aunime, sugulust vms. märkiv lisand ühildub oma põhisõnaga (*Eesti* ***kirjanikult*** *R. Sirgelt ilmus romaan «Maa ja rahvas». Eesti vanimat* ***professorit*** *J. V. Veskit saatsid tema viimasel teekonnal tuhanded tartlased. Kohtasin* ***õdesid*** *Sibulaid.* ***Töölist*** *Varikut autasustati Tööpunalipu ordeniga.* ***Vennad*** *Männikud töötavad «Voltas».*).

3. **Jutumärkides oleva põhisõna ees asetsev lisand ei ühildu, järel asetsev aga ühildub vastavalt põhireeglile.**

Loeme pidevalt ***ajakirja*** *«Noorus». Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei suunavad materjalid ilmuvad* ***ajalehes*** *«Pravda».*

Loeme pidevalt «Noorust», meie ***noorteajakirja****. «Pravdas», Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei* ***häälekandjas****, ilmuvad suunavad materjalid.*

Märkus. Lisandirühmas võib olla mitmeid põhisõnu erinevate laienditega, mistõttu toimivad ka eri reeglid. Näiteks lauses *Eesti silmapaistvat füüsikut professor doktor akadeemik A. Kipperit tuntakse rahvusvahelises ulatuses* ühildub laienditega lisand *eesti silmapaistvat füüsikut*, kuna ühesõnalised elukutset ja aunime märkivad *professor*, *doktor* ja *akadeemik* aga ei ühildu.

Märkus. Kui jutumärkides oleva põhisõna ees on lisandiks lühend, siis käändub põhisõna (*RAT «Vanemuisest», VSÜ «Kalevil»*).

Märkus. Liiki märkivatele pärisnimetaolistele põhisõnadele eelnevad lisandid käänduvad (*Vaata* ***lehekülјelt*** *7. Tõmmake* ***punktist*** *A sirgjoon* ***punktini*** *B.*).

Märkus. Ainsusliku põhisõna järel võib lisand olla (koos täiendi tega) mitmuse osastavas (*Paide, meie vanimaid* ***linnu,*** *asub Kesk-Eestis.*).

§ 56. Sihitis.

Sihitis e. objekt on lause kõrvalliige, mis laiendab sihilist tegusõna, näidates, kellele või millele tegevus on suunatud. Sihitis vastab küsimustele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida? mida teha?* ja esineb nimetavas, osastavas ja ainsuse omastavas käändes või *da*-tegevusnimes.

1. *Edukamad* ***õpilased*** **saadeti** *vabariiklikule kirjandusvõistlusele.* **Esitage** *oma harjutuste* ***vihik*** *homme!*
2. *Tehases «Punane Ret»* **toodetakse** ***raadioid.*** *Nad* **ootavad** *Aafrikast saabuvat* ***külalist.***
3. **Saatsime** *sm.* ***Kuusiku*** *Moskvasse õppima. Sovhoos* **ostis** *endale* ***kombaini.***
4. **Olen otsustanud** ***õppida*** *keemiat. Homme* **tahetakse** ***minna*** *matkama.*

Sihitiseks on käändsõnad (nimi-, omadus-, arv-, asesõnad) või pöördsõna *da*-tegevusnimi.

Sihitis jaguneb täis- ja osasihitiseks.

Täissihitis	Osasihitis
1. *Ka* ***põrand*** **puhastatakse** *korralikult.* 2. **Panin** tarvilikud ***raamatud*** *portfelli.* 3. **Lõpetan** ***kirjandi*** *homme õhtuks.* **Täissihitis** näitab, et tegevus on suunatud kogu esemele või kõnesolevaile esemeile ning on viidud või viiakse lõpule. Täissihitis esineb ainsuse ja mitmuse nimetavas ning ainsuse omastavas.	*Hommikul* **puhastati** *suure kiiruga ka* ***põrandat.*** ***Raamatuid*** **panin** *nii lauale kui ka portfelli.* *Püüan* ***kirjandit*** *juba mitu õhtut lõpetada.* **Osasihitis** näitab, et tegevus on suunatud eseme osale või üksikuile kõnesolevaist esemeist ning on lõpule viimata (toimub kõnelemise momendil). Osasihitis esineb ainsuse ja mitmuse osastavas.

Täis- ja osasihitise tarvitamisel on kehtivad kindlad reeglid.

Täissihitist tarvitatakse	Osasihitist tarvitatakse
1) **ainult jaatavas lauses** (*Poisid* **ehitasid** ***mudellennuki.***);	1) **jaatavas ja eitavas lauses** (*Poisid* **ehitasid** ***mudellennukit.*** *Poisid* **ei ehitanud** ***mudellennukit.***);
2) **kui tegevus on sihitise suhtes lõpetatud või tulevikus lõpetatav** (*Ants* **lahendas** *raske* ***ülesande.*** *Uue veerandi alguseks* **koostatakse** ***tunniplaan.***);	2) **kui tegevus on lõpetamata, kestev või korduv** (*Ants* **lahendab** *ikka veel* ***ülesannet.*** ***Tunniplaane*** **koostatakse** *iga õppeveerandi eel.*);
3) **kui sihitisega väljendatakse kõiki kõnesolevaid esemeid, tervikut või täpselt piiritletud osa sellest** (*Kõik* ***vihikud*** **anti** *õpetaja kätte.* **Ostsin** *kauplusest* ***leiva.***).	3) **kui sihitisega väljendatakse ebamäärast osa või hulka** (*Paremaid* ***vihikuid*** **näidati** *teistele.* **Ostsin** *kauplusest* ***leiba.***).

Kokkuvõte.

1. **Täissihitist** saab tarvitada siis, kui kõik täissihitise esinemise tingimused on täidetud: 1) **lause on jaatav**, 2) **tegevus viiakse lõpule** ja 3) **sihitis väljendab kõiki esemeid või tervikut.**

2. **Osasihitist** tarvitatakse siis, kui 1) **lause on eitav**, 2) **tegevus pole lõpetatud või kordub**, 3) **sihitis väljendab osa.** (Seega, kui täissihitise kolmest nõudest vähemalt üks pole täidetud.)

Märkus. Mõned tundmust, meelte tegevust jms. väljendavad tegusõnad (*austama, armastama, igatsema, ihaldama, kiitma, kohtama, kaitsma, mõistma, nägema, pooldama, puudutama, ootama, ärritama, ülistama, õilistama* jt.) nõuavad alati o s a s i h i t i s t.

Märkus. Kui tegusõna juurde kuuluvad tegevuse lõpuleviimist märkivad sõnad *ära, läbi, valmis, maha, kinni*, siis võib ka eelmise märkuse sõnade juurde kuuluda t ä i s s i h i t i s (**Ootasin** ***sõbra*** *siiski* **ära.** *Mõnegi* ***inimese*** **võib läbi näha.**).

Täissihitise käänded.

Mitmuslik täissihitis on alati nimetavas käändes (*Ammugi mu paju kaotas* ***urvad.*** *Sügis* ***lehed*** *viis.*).

Ainuslik täissihitis on nimetavas või omastavas käändes. Ainuslik täissihitis on **nimetavas**, kui

1) **öeldis on umbisikulises tegumoes** (*Laagrilipp* **tõmmati üles.** ***Jaan*** **saadetakse** *klassi esindajana Leningradi.*);

2) **öeldis on käskivas kõneviisis** (**Võta** ***arvutuslükati*** *kooli* **kaasa. Tehke** ***ülesanne*** *juba õhtul* **ära.**);

3) **sihitise põhisõnaks on** ***da*****-tegevusnimi**, mis on aluseks, täiendiks või seotud sõnadega *tuleb*, *maksab*, *on tarvis*, *on vaja*, *tarvitseb*, *kõlbab*, *sobib*, *õnnestub*, *läheb korda* jt. (*Hea on koostada* ***plaan*** *iga päeva kohta. Kolhoosil on kohustus lõpetada* ***kevadkülv*** *juuni alguseks. Sovhoosil on tarvis ehitada uus* ***linnufarm***. *Tuleb korraldada* ***aruande-*** *ja* ***valimiskoosolek***.).

Ainsuslik täissihitis on **omastavas**, kui

1) **sihitise põhisõna on isikulise tegumoe jaatava kõne kindlas, tingivas või kaudses kõneviisis** (*Ma* **võtan** ***arvutuslükati*** *kooli* **kaasa.** *Heameelega* **teeksin** ***ülesande*** *õhtul* **ära.** *Ta* **olevat kirjutanud** *uue* ***poeemi***.);

2) **sihitise põhisõnaks on** ***ma*****-tegevusnimi või sihitiseks olev** ***da*****-tegevusnimi** (*Peame joonistama meeleoluka* ***kevadpildi***. *Jooksja lootis oma* ***vastase*** *võita taktikaga.*).

Kokkuvõte.

1. **Ainsuslik täissihitis** on nimetavas, kui on täidetud üks nõue, s. o. öeldis on umbisikulises tegumoes, käskivas kõneviisis või kui sihitise põhisõnaks on *da*-tegevusnimi, mis on aluseks, täiendiks või seotud sõnadega *tuleb*, *maksab*, *on tarvis*, *kõlbab* jne.

2. **Ainsuslik täissihitis** on omastavas, kui ei ole täidetud ühtki nimetavalise täissihitise nõuet, s. t. sihitise põhisõna on isikulise tegumoe kindlas, tingivas või kaudses kõneviisis.

Märkus. Enne kui hakata rakendama täissihitise käänete reegleid, on vaja selgitada, kas täissihitise nõuded on täidetud (kas lause on jaatav, tegevus lõpetatud jne.).

Märkus. Pöördsõna oleviku ja täissihitise abil on võimalik väljendada tulevikku (*Kohus* **langetab** ***otsuse*** *mõne minuti pärast.*). Mõnikord annavad tulevikulise varjundi määrsõnad, nagu *homme*, *edaspidi*, *valmis*, *ära*, *lõpuni*, *varsti*, *hiljem* jt.

Märkus. Arvsõna *üks* ja mõõtu või hulka väljendavad *rühm*, *grupp*, *meeter*, *tükk*, *osa* jt. esinevad täissihitisena vastavalt põhireeglitele; arvsõnad alates *kahest* ja sõnad *pool*, *veerand*, *paar*, *mitu* on täissihitisena ainult ainsuse nimetavas (**Võtsime** ***kaks*** *õpilast* **kaasa. Võta** ***paar*** *õpilast* **kaasa!**). Kõik arvsõnad esinevad nimisõna tähenduses vastavalt sihitise põhireegleile (**Sain** *kirjandi eest* ***nelja***. **Koostage** *ka oma* ***salk***!).

Märkus. Asesõnad *mina, sina, meie, teie, enese* e. *enda* on täissihitisena o s a s t a v a s käändes (***Mind* suunati** *edasi õppima. Ta* **võttis *end* kokku.**); asesõnad *tema (ta), nemad (nad)* alluvad täissihitise põhireegleile (*Meister* **suunas *tema* (*ta*)** *teise brigaadi.* ***Tema* (*ta*) saadetagu** *küll esivõistlustele.*).

Märkus. Keeruline on asesõna ***mis*** tarvitamine: 1) täissihitisena on *mis* ainsuse nimetavas ja omastavas või mitmuse nimetavas (*Ettekanne,* ***mis* peeti,** *oli faktiderikas. Luuletus,* ***mille* (*mis*)** *te* **esitasite,** *oli ilmekas. Ülesanded,* ***mis* *te* lahendasite,** *olid keerulised.*); 2) küsiva asesõnana võib *mis* olla nimetavas käändes ka osasihitisena (***Mis* teha?** ***Mis* *te sellest* arvate?**); 3) siduva asesõnana on *mis* osasihitisena üksnes osastavas (**Ühiselamu, *mida* ehitatakse,** *on hästi planeeritud.*).

§ 57. Määrus.

Määrus e. adverbiaal on lause kõrvalliige, mis laiendab tegu-, omadus- või määrsõna, väljendades kohta, aega, viisi, määra ja muid suhteid ning tingimusi.

Olenevalt liigist vastab määrus väga paljudele küsimustele, esinedes mitmesugustes vormides.

Käesoleva aasta talv oli ***üsna*** *k a r m* (omadussõna *karm* laiendiks on määrus *üsna*). *Korvpallivõistkond esines Tallinnas* ***päris*** *h ä s t i* (määrsõna *hästi* laiendiks on määrus *päris*). *Nõukogude valitsuse esindajad s õ i t s i d* ***Etioopiasse läbirääkimistele.*** *Kõik maailma rahvad tahavad e l a d a* ***hästi*** *ja* ***õnnelikult.*** (Tegusõnade *sõitma* ja *elama* laiendiks on määrused *Etioopiasse, läbirääkimistele* ja *hästi, õnnelikult.*)

Kohamäärus.

Kohamäärus väljendab tegevuse k o h t a, s u u n d a, p i i r i ning vastab küsimustele *kus? kuhu? kust? kui kaugele? kust saadik? milleni?* jne.

Rakveres (kus?) *viibides läksime ka* ***Vallimäele*** (kuhu?). ***Väljakuni*** (milleni?) *sõidame trammiga. Kraav oli* ***ääreni*** (kust saadik?) *vett täis.*

Märkus. Kohamäärusteks on sageli põhisõnad kaassõnadega, näit. *laua peal, pingi pealt, maja sees, augu sisse, kuni Tallinnani.* Stiililiselt on õigem kaassõnu võimalikult vältida (***Laual** on raamatud. Poiss kukkus **auku**. Sõitsime **Tallinnani**.*). Kaassõnu välditagu võimaluse korral ka teiste määruste puhul.

Märkus. Kohamäärused on sageli sise- või väliskohakäändeis. Sisekohakäänded märgivad kinnist või millegagi piiratud või

ümbritsetud kohta, väliskohakäänded aga piiramata ala, asetsemist millelgi või kohalviibimist. Näit. *Elan Elva* ***linnas*** *Mitšurini* ***tänavas.*** *Lapsed mängivad* ***tänaval*** (s. o. teel). *Meeskond viibib* ***laevas.*** ***Laeval*** *võeti vastu välisdelegatsioon. Põder tuli* ***metsast*** *välja. Ostsin* ***turult*** *õunu.*

Märkus. Kohanimedes kasutatakse sise- ja väliskohakäändeid vastavalt kujunenud tavadele. Kui põhisõnaks on ***-maa,*** siis on ta määrusena väliskohakäändes (***Inglismaal*** *on tööpuudus*; kuid: ***Sotsialismimaades*** *kasvab elanike heaolu.*). Riikide, linnade, asulate, kolhooside ja sovhooside nimed on tavaliselt sisekohakäändes (*Käisin* ***Saksa Demokraatlikus Vabariigis.*** *Kuulasin* ***Moskvast*** *päevauudiseid. Sõitsime* ***Pärnusse.*** ***«Tulevikus»*** *olid kibekiired päevad.*). Väiksemate kohtade nimed (erandlikult ka mõned linnad) võivad määrusena siiski esineda väliskohakäändeis (*Suvel käisime* ***Orajõel, Kloogal, Jänedal, Türil, Tapal, Otepääl, Nelijärvel*** jm.).

Märkus. Sise- ja väliskohakäänded võimaldavad mõnikord eristada tähendusi (*Konverentsi* ***päevakorras*** *oli üks küsimus.* ***Päevakorral*** *oli tööviljakuse tõstmine.* ***Kavasse*** *võeti ka slaalom.* ***Kavale*** *polnud võistluse korraldajaid märgitudki. Igast* ***kohast*** *ei leita kulda. Tõusin oma* ***kohalt.***).

Ajamäärus.

Ajamäärus väljendab tegevuse aega, algust, lõppu, kordumist, kestust ning vastab küsimustele *millal? kunas? kui kaua? mis ajaks? mis ajast? mis ajani? mitmendat korda?* jne.

See juhtus ***kevadel*** (millal?). *Tulen* ***varsti*** (millal?) *tagasi.* ***Kaks päeva*** (kui kaua?) *tagasi hakkas* ***äkki*** (millal?) *helisema tornikell, millega ainult* ***tulekahjude korral*** (millal?) *märku anti. Sadas* ***hommikust*** (mis ajast?) ***õhtuni*** (mis ajani?). *Tulge* ***kella 10-ks*** (mis ajaks) *ujulasse.*

Küsimusele *kui kaua?* vastav ajamäärus on nimetavas, omastavas või osastavas käändes vastavalt sihitise reegleile.

1. Ajamäärus ja sihitis on **nimetavas** käändes, kui põhisõna on umbisikulises tegumoes, käskivas kõneviisis või kui põhisõnaks on aluseks või täiendiks olev *da*-tegevusnimi.

2. Ajamäärus ja sihitis on **omastavas** käändes, kui põhisõna on isikulise tegumoe jaatavas kõnes (v. a. käskiv kõneviis).

3. Ajamäärus ja sihitis on **osastavas** käändes, kui põhisõna on eitavas kõnes.

Ajamäärus (*kui kaua?*)	Sihitis (*mis? mille? mida?*)	Põhisõna vorm
1. *Olime seal* ***kogu nädala.***	*Kirjutasin ajalehele* ***artikli.***	Isik. tegumoe jaatav kõne
2. *Oldi seal* ***kogu nädal.***	*Ajalehele kirjutati* ***artikkel.***	Umbisik. tegumoe jaatav kõne
3. *Olge seal* ***kogu nädal.***	*Kirjutage ajalehele* ***artikkel.***	Käskiv kõneviis
4. *Olla seal* ***kogu nädal*** *on väsitav.*	*Kirjutada ajalehele* ***artikkel*** *on huvitav.*	*da*-tegevusnimi alusena
5. *Kavatsus seal olla* ***kogu nädal*** *tehti teoks.*	*Otsus kirjutada ajalehele* ***artikkel*** *võeti vastu.*	*da*-tegevusnimi täiendina
6. *Me ei olnud seal* ***kogu nädalat.***	*Me ei kirjutanud ajalehele* ***artiklit.***	Eitav kõne

Märkus. Küsimusele *millal?* (*kunas?*) vastav ajamäärus on harilikult **alalütlevas** käändes (*tuleval aastal, revolutsiooni eelõhtul, toidu valmistamise ajal*). Kui aastanumbrile eelneb sõna *aastal* või kellaajale *kell*, siis jäävad aastaarvud ja kellaaeg nimetavasse käändesse (***Aastal*** *1968 jätkus võistlus. Tunnid algavad* ***kell*** *8.*).

Märkus. Ilma aastaarvuta kasutatakse kuude nimetusi (mille põhisõnaks on *kuu*) nii alalütlevas kui ka seesütlevas käändes. Alalütlev väljendab aega üldisemalt või korduvalt, seesütlev täpsemalt või ühekordselt (***Maikuul*** *on meil tihti ilusad ilmad. Käesoleva aasta* ***maikuus*** *oli vähe päikesepaistelisi päevi.*).

Märkus. Sõnad *algul* ja *lõpul* on ajamäärused (*sajandi* ***algul****, koosoleku* ***lõpul***), *alguses* ja *lõpus* aga kohamäärused (*jutustuse* ***alguses****, koridori* ***lõpus***).

Viisimäärus.

Viisimäärus väljendab tegevuse viisi ning vastab küsimustele *kuidas? mil viisil?*

Kas ma tegin seda ***hästi*** (kuidas?) *või* ***halvasti*** (kuidas?)? *Seisime* ***paljapäi*** (kuidas?). *Ta jutustas sellest tõelise kalamehe* ***moodi*** (mil viisil?).

Märkus. Kahesilbilised tüved kirjutatakse järgneva viisimäärsõnaga kokku: *paljajalu, paljakäsi, püstipäi, ristijalu.*

Hulga- ja mõõdumäärus.

Hulga- ja **mõõdumäärus** väljendab hulka, kogust, mõõtu ning vastab küsimustele *kui palju? mitu korda? missugusel hulgal? kui raske? kui suur? kui väike? kuivõrd?* jne.

Ma sain sellest ***palju*** (kui palju?) *targemaks. Kuju oli* ***eriti*** *suur* (kui suur?). *Helistasin* ***kaks korda*** (mitu korda?).

Küsimusele *kui palju?* vastav määrus esineb sihitise käändeis (vrd. küsimusele *kui kaua?* vastavat ajamäärust).

Hulga- ja mõõdumäärus (*kui palju?*)	Sihitis (*mis? mille? mida?*)	Põhisõna vorm
1. *Õunad kaalusid* ***kilogrammi.***	*Ostsime* ***leiva.***	Isik. tegumoe jaatav kõne
2. *Õunu osteti* ***kilogramm.***	*Osteti* ***leib.***	Umbisik. tegumoe jaatav kõne
3. *Ostke õunu vähemalt* ***kilogramm!***	*Ostke värske* ***leib!***	Käskiv kõneviis
4. *Me ei ostnud õunu* ***kilogrammigi.***	*Ei ostetud* ***leibagi.***	Eitav kõne

Teisi määruse liike.

Võrdlusmäärus väljendab tegevuse toimumise viisi või omaduse astet võrdluse teel sidesõnade *kui, nagu, otsekui, justkui*, asesõna *mis* ja oleva käände abil.

Olin õnnelik ***nagu teisedki.*** *Sel suvel saadi heina rohkem* ***kui mullu.*** *Lauale toodu oli* ***justkui pool portsjonit.*** *Vili voogas* ***merena.***

Märkus. Võrdlusmäärusi leidub rahvapäraste ütlustena vanasõnades, kõnekäändudes jm. (*ilus* ***kui ladvaõun***, *kadus* ***kui tina tuhka***, *lendab* ***kui kuul***).

Märkus. Lihtlauses võrdlusmääruse ette koma ei panda (*Mõtted olid rasked* ***kui tina.*** *Mets oli tormis* ***merena*** *mühav.*). Liitlauses eraldatakse aga ka võrdlusega algav osalause (*Oodati kevadet, nagu suudaks see kõik lahendada.*).

Sihitismäärus väljendab tegevuse või olemisega seotud olendit, eset või nähtust ning vastab käänete küsimustele (v. a. nimetav, omastav ja osastav).

Lugejatel *on see vist veel meeles. Ärge küsige* ***minult!*** *Panin* ***viiulile*** *uue keele. Tutvuti uue* ***meetodiga.*** *Olen* ***sinu ees*** *suur süüdlane.*

Põhjusmäärus väljendab tegevuse põhjust või ajendit ning vastab küsimustele *mispärast? mis põhjusel?*

Kõike seda tehti ***kadedusest.*** *Läksin* ***igavuse pärast*** *kinno.*

Otstarbemäärus väljendab tegevuse eesmärki või otstarvet ning vastab küsimustele *milleks? mis otstarbel? misjaoks?*

Sõitsin sanatooriumi tervist ***parandama.*** *Ole valmis kodumaa* ***kaitseks.*** *Mulle anti luuletus* ***pähe õppida.***

Teomäärus väljendab tegevuses olemist, tegevusse astumist või tegevusest lahkumist; esineb *ma*-tegevusnimes ja selle käändeis, *des-* ja *vat*-vormis ning vastab küsimustele *mida tegema? mida tehes? mida tegevat?* jne.

Päike oli jälle ***paistma*** *hakanud. Ta keeldus looma* ***ostmast.*** *Läksime* ***marjule.*** *Lähemale* ***astudes*** *tundsin ta kohe ära.*

Öeldistäitemäärus näitab, missugusena või kellena esineb ja missuguseks või kelleks muutub alus või sihitis, ning vastab küsimustele *kelleks? milleks? missuguseks? kellena? millena? missugusena?*

Ilm oli üha ***valgemaks*** *läinud. Kassipoeg oli kohe kõigi* ***huviobjektiks*** *muutunud. Sõpruse* ***nurgakiviks*** *olid ühised huvid. Aed värviti* ***roheliseks.***

Märkus. Saavas käändes öeldistäitemäärus on ainsuses, kui ta märgib nähtusi ja esemeid üldiselt (*Sügisel muutusid ööd* ***pimedaks.*** *Seinad võõbati* ***valgeks.***), mitmuses, kui ta märgib iga olendit, eset või nähtust üksikult (*M. Gorki ja V. Majakovski on sotsialistliku realismi* ***loojaiks.*** *Mitmed õpetajad valiti* ***rahvasaadikuteks.***).

Märkus. Olevas käändes öeldistäitemäärus on aluse või sihitisega samas arvus (*Me olime võistlustel* ***pealtvaatajatena.*** *Jaak ja Heino astusid komsomoli teadlike* ***noortena.***); kui määrus väljendab aga aluse või sihitise esinemist ühe kogguna, siis ainsuses (*Hundid liikusid* ***salgana*** /vrd. *salkadena*/.).

Märkus. On soovitatav teha sisulist vahet öeldistäite ja saavas käändes esineva öeldistäitemääruse tarvitamisel. Esimene märgib püsivat omadust, elukutset või tunnust, teine aga ajutist, juhuslikku või möödunut (*H. Jalakas on* ***õpetaja*** (s. t. kutselt ja ametilt). *H. Jalakas on praegu kuskil* ***õpetajaks*** (s. t. peab õpetajaametit). *M. Gorki oli silmapaistev nõukogude* ***kirjanik****, kes oma nooruses oli* ***jooksupoisiks****,* ***õpipoisiks****,* ***köögiabiliseks*** jne.).

Tegijamäärus väljendab tegijat, olijat või omajat ning vastab küsimustele *kelle? mille? kelle poolt? mille poolt? millest?* jne.

Koosoleku poolt *võeti vastu otsus.* ***Noortest*** *koostatud brigaadi organiseeris komsomolikomitee.*

Ainemäärus näitab a i n e t või m a t e r j a l i, millest miski on tehtud, ning vastab küsimustele *millest? mis ainest?*

Seal tehti karpe nii ***papist*** *kui ka* ***plekist.*** *Elamuid ehitatakse isegi* ***plastmassidest.***

Suhtemäärus märgib tegevuse o l u k o r d a ja vastab küsimustele *mis suhtes? mille poolest?*

Kõigi ***iseloomuomaduste poolest*** *võib Jaaku võrrelda tema õega.*

Seisundimäärus väljendab s e i s u n d i t või o l u k o r d a ja vastab küsimustele *missuguses seisundis? mis olukorras?*

Ei tea, kas ta tavalises ***riietuses*** *olekski tähelepanu äratanud.*

Peale käsitletud määruste on eesti keeles veel mitmeid harvemini esinevaid määrusi, nagu **tingimus-, abinõu-, ilma-** ja **kaasolumäärus** jt.

§ 58. Lauselaiend.

Lauselaiend on kogu lauset laiendav või kõneleja suhtumist väljendav sõna.

Lauselaiendeiks on sellised sõnad, nagu *arvatavasti, muide, muidugi, mõistagi, nähtavasti, ikkagi, isegi, kahtlemata, kuuldavasti, ometi, otse, pealegi, tõepoolest, tõesti, võib-olla, õieti, õnneks, ühtlasi, üksnes, üldse, loomulikult, endastmõistetavalt, kahjuks* jt.

Kui sa ***ometi*** *pisutki lihtsamalt seda teeksid.* ***Kuuldavasti*** *olevat ta paar kuud töötanud* ***isegi*** *Belgia söekaevandustes.*

Märkus. Lauselaiendid ei vasta küsimustele ega ole ka lauseliikmeiks; sõnaliigilt on nad m ä ä r s õ n a d.

Märkus. Lauselaiendid tuleb lahus hoida kiilsõnadest. Viimased on teravamini esile tõstetud kõnes, mistõttu nad eraldatakse muust lauseosast komadega; lauselaiendeid harilikult ei rõhutata, mistõttu neid kirjavahemärkidega ei eraldata.

Lauselaiendid tuleb lahus hoida ka sidesõnadest, sest viimastel on kindel ülesanne siduda sõnu ja lauseosi.

§ 59. Üte.

Üte on sõna, mis väljendab kõnetatava nime või nimetust.

Üte on nimetavas käändes, koosnedes ühest sõnast, millele võivad eelneda täiendid.

***Kallid sõbrad**, olete siis jälle kohal! **Mart**, võta raamatud kaasa! Kuule, **Mall**, kas ema on kodus!*

Üte eraldatakse koos tema juurde kuuluvate sõnadega muust lausest komadega. Kui üte väljendab erilist vaimustust, üleskutset vms., siis pannakse tema järele hüüumärk ning jätkatakse lauset väikese algustähega.

Märkus. Kirja algul on ütte järel hüüumärk üksnes erilise tundevarjundi puhul. Tavaliselt, eriti aga ametlikus kirjas kasutatakse punkti.

***Kallis Viiu**! Vastan Sulle kohe.*
***Sm. E. Merimaa.** Sain eile Teie kirja...*

§ 60. Laiendamata ja laiendatud lihtlause.

Laused jagunevad koosseisult liht- ja liitlauseiks. Lihtlause sisaldab ühe, liitlause mitu mõtet. **Lihtlaused** jagunevad: 1) laiendamata lihtlauseiks, 2) laiendatud lihtlauseiks, 3) koondlauseiks ja lauselühendiga lauseiks.

Laiendamata lihtlause koosneb alusest ja öeldisest (*Mina jutustan. Töö algab.*).

Laiendatud lihtlause koosneb alusest, öeldisest ja nende laienditest, s. t. sisaldab lause kõrvalliikmeid (*Kalevipoeg ujus üle lahe Soome. Läti Henrik jutustab liivlaste, lätlaste ja eestlaste alistamisest.*).

Funktsioonilt jagunevad laused:

1) **jutustavateks** (*Olev kirjutas huvitava kirjandi. Taani on põllumajanduslik maa.*);

2) **küsilauseteks** (*Kes sealt tuleb? Kas teosed on kõigil läbi loetud?*);

3) **käsk-** ja **soovlauseteks** (*Alustage tööd kohe! Tuleks ta kord juba!*);

4) **hüüdlauseteks** (*Küll on tore! Tulge siia!*).

Jutustava lause lõppu pannakse punkt, küsilause lõppu küsimärk, käsk- ja soov- ning hüüdlausete lõppu hüüumärk.

§ 61. Koondlause.

Koondlause on niisugune lihtlause, milles on kaks või enam samale küsimusele vastavat lauseliiget.

Ühele ja samale küsimusele vastavaid lauseliikmeid nimetatakse koondlause korduvateks liikmeteks.

*Sa **pillud**, **sähvad**, tühja **rabad**, **käid**, **komistad** ning **kirud***

vett. Lilleõites ***kumisesid*** *mesilased ja iga* ***oksa*** *ning* ***lehe, rohu*** *ja* ***põõsa küljes läikisid*** *arutud kastetilgad.*

Esimeses lauses on kuus samale küsimusele vastavat öeldist, teises aga kaks korduvat öeldist (*kumisesid, läikisid*) ja neli kohamäärust (*oksa, lehe, rohu, põõsa küljes*).

Märkus. Erinevate põhisõnade juurde kuuluvad (kuigi samadele küsimustele vastavad) ja põhisõnaga eraldatud lause kõrvalliikmed ei ole koondlause korduvateks liikmeteks. Lauses *Vanal ajal käisid eestlased igal neljapäeval hiies*, ei ole täiendid *vanal* ja *igal* korduvateks liikmeteks sellepärast, et nendel on erinevad põhisõnad *ajal* ja *neljapäeval*. Viimased on määrused, kuid mitte koondlause korduvad liikmed, sest *ajal* asub põhisõna *käisid* ees, *neljapäeval* aga järel.

Märkus. Koondlause korduvateks liikmeteks ei ole ka eri vormides, kuigi samale küsimusele vastavad lauseliikmed. Näiteks pole koondlaused *Hommikul* (millal?) *vara* (millal?) *lähen kooli. Tahan hästi õppida* (mida?) *matemaatikat* (mida?). Kui erinevus seisneb üksnes sise- või väliskohakäändes, siis on tegemist koondlause korduvate liikmetega (***Tapal, Valgas, Otepääl*** *ja* ***Narvas*** *peeti jalgpallivõistlusi.*).

Lauses võib olla mitu sellesama põhisõna juurde kuuluvat omadussõnalist täiendit. Nad on sama- või erilaadilised.

Samalaadilised täiendid (koondlause)	Erilaadilised täiendid (pole koondlause)
Müüdi ***musti, pruune, halle*** *ja* ***beeže*** *kingi.*	***Ilusad mustad moodsalõikelised*** *kingad olid vaateaknal.*
Oskan ***saksa, vene*** *ja* ***prantsuse*** *keelt.*	*Ostsin* ***ilusa venekeelse illustreeritud*** *raamatu.*
Õpikust anti välja ***uus, parandatud*** *trükk.*	*Elame nüüd* ***uues suures*** *majas.*

Samalaadilised omadussõnalised täiendid iseloomustavad

1) eri olendeid, esemeid või nähtusi (kingi oli musti, pruune, halle ja beeže; keeli on mitmeid);

2) üht ning sedasama olendit, eset või nähtust enamvähem samasisulise sõnaga (uus trükk on ühtlasi parandatud trükk).

Erilaadilised omadussõnalised täiendid iseloomustavad üht ning sedasama olendit, eset või nähtust erinevalt (ilus king ei tarvitse olla must, illustreeritud raamat ei pea olema venekeelne, uus maja võib olla ka väike).

Koma koondlauses.

Koondlause korduvate liikmete vahele pannakse koma, kui nende vahel pole sidesõnu *ja*, *ning*, *ega*, *ehk*, *või*, *nii*... *kui* (*ka*).

Moskva, ***Leningrad***, ***Kiiev*** ja ***Volgograd*** *on NSV Liidu suurlinnad.* ***Soldativõtmine***, ***sõjahirm*** ja ***mure*** *olid ka Männiku külasse vööraks tulnud. Süües* ***ei näinud*** ega ***kuulnud*** *ta midagi. Õpime praegu* ***lauseõpetust*** ehk ***süntaksit***.

Sidesõnade ***ent***, ***aga***, ***kuid***, ***vaid***, ***ometi***, ***samuti***, ***järelikult***, ***seega***, ***niisiis***, ***eriti*** *ja lühendite* ***s. t.*** (= *see tähendab*), ***s. o.*** (= *see on*) *ette pannakse koondlauses koma.*

Kirjutasin, ***lugesin***, ***lahendasin*** *ülesandeid,* kuid *lõpuks* ***väsisin***. ***Irokeesid***, ***šošoonid***, ***apatšid***, ***komantšid***, samuti ***algonkinid*** *elavad Põhja-Ameerikas.* ***Sihitise***, ***täiendi***, ***määruse***, s. t. *kõigi lause* ***kõrvalliikmete*** *käsitlemisele järgnegu alati kordamine.*

Märkus. Erilaadilisi täiendeid (s. t. pole koondlause) komadega ei eraldata (***Kitsas käänuline veevaene*** *oja suubus Amme jõkke.* ***Kollased mahalangenud*** *lehed katavad sügiseti parki.*).

Erilaadilisi täiendeid ei tohi aga samastada öeldistäidetega. Viimased alluvad põhireegleile (*Oja oli* ***kitsas***, ***käänuline*** *ja* ***veevaene***.).

Märkus. Ulatuselt üksteist hõlmavaid määrusi, mis asetsevad kõrvuti, omavahel komaga ei eraldata (*A. H. Tammsaare sündis* ***Järvamaal*** *Albu* ***vallas*** *Põhja-Tammsaare* ***talus***. *Elan* ***Tallinnas*** *Roopa* ***tänavas***. *Suur Isamaasõda algas* ***22. juunil 1941***. *Kaaluti valmis suhkrut* ***65 kilogrammi 400 grammi***.).

Üksteist hõlmavad määrused eraldatakse komaga siis, kui nad on nimetavas käändes (***Valga***, ***Kesk tn. 3***.).

Märkus. Nädalapäeva ja kuupäeva märkivate sõnade vahele (ei hõlma, vaid täpsustavad teineteist) pannakse koma (***Teisipäeval***, ***24. jaanuaril*** *sõidan Tallinna.*).

Märkus. Kaht kõrvuti olevat aja- või kohamäärust komaga ei eraldata (*Elan* ***Otepääl*** *Luha* ***tänavas***. ***Tartus Emajõe ääres*** *on ujula. Käisime* ***juunikuul õhtuti*** *jalgrattaga sõitmas.*).

Kui järgnev määrus täpsustab eelnevat ning seda tahetakse eriti esile tõsta, võib vastava osa muust lausest siiski komadega eraldada (***Nüüd***, *Poola-Eesti kultuurisidemete sõlmimise* ***reisil***, *küsisime endalt: mida teab Poola Eestist ja Eesti Poolast?* ***Mitte kaugel***, *kõige rohkem* ***kilomeeter maad*** *hülgeküttidest, süttisid kaluriküla akendes tuled.*).

Mõttekriips koondlauses.

Mõttekriipsu kasutatakse koondlauses loetelu järel kokkuvõtva sõna ees. Kokkuvõtvateks sõnadeks on *need, kõik, kõikjal, miski, ükski, niisugused, järgmised, järgnevad* jt.

*Päike, tuul, tänavate asfalt — **kõik** kõrvetas. Tartu Riiklik Ülikool, Tallinna Polütehniline Instituut, Eesti Põllumajanduse Akadeemia, Ed. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut — **need** on Eesti NSV suurimad õppeasutused. Maapõue, meresügavusse ja taevalaotusse — **igale poole** on tunginud inimene.*

Märkus. Kui kokkuvõttev sõna puudub, siis mõttekriipsu ei tarvitata (*Maapõue, meresügavusse ja taevalaotusse on tunginud inimene.*).

Koolon koondlauses.

Koolonit kasutatakse koondlauses loetelu ees.

Ometi seob meid kõik valgusega: meie töö, meie unistused, meie ülesanded, meie maa, meie kasvatus ja ideoloogia. Kaljude kallal proovivad jõudu võimsad loodusjõud: tuul, vesi ja päike.

Märkus. Paarisõnalise loetelu ette koolonit ei panda (kui ei eelne kokkuvõtvat sõna ega), näit. *Mööda teed sammuvad Jaak, Leili ja Aavo.*

Semikoolon koondlauses.

Semikoolonit kasutatakse koondlauses loetelusiseste rühmade eraldamiseks.

Soome-ugri rahvad on järgmised: liivlased, eestlased, vadjalased, isurid, karjalased, vepslased, soomlased (läänemeresoome rühm); mordvalased, marid (volga rühm); komid, udmurdid (permi rühm); handid, mansid ja ungarlased (ugri rühm). Päevakorras on: 1) avamine (sm. L. Välja); 2) ettekanne kolhoosi ülesannetest ja kohustustest eeloleval aastal (sm. J. Valge); 3) revisjonikomisjoni aruanne (sm-d A. Piiri ja O. Jõe); 4) läbirääkimised.

§ 62. Kiillause.

Kiillause on seletav või kõneleja suhtumist väljendav sõna või sõnade rühm, mis asetseb iseseisvas lauses.

Kiillausel ei ole teises lauses põhisõna, mistõttu teda võib kergesti ära jätta. Kiillaused on seotud üksnes sisuliselt lausega, milles nad asuvad. Ühesõnalisi väljendeid nimetatakse **kiilsõnadeks.**

*Kõneldakse, et täna — **ma ei tea, kas see on tõsi** — olevat olnud 25° külma. Logina, **tõsi küll**, on suur ja kõva talu. Kõik kolm roolikambris viibijat (**endise vahetuse roolimadrus oli siit juba välja astunud**) vaatasid korraga vööri poole.*

Märkus. Kiillauseid tuleb lahus hoida lauselaiendeist, mis on lause osaks ning seega tihedamini lausesse kuuluvad kui kiillaused. Näit. *Lible saab **arvatavasti** kellameheametist lahti. Lible saab (**ei tahaks uskuda!**) kellameheametist lahti.* Lauselaiend *arvatavasti* on seotud sõnaga *saab*, kiillause *ei tahaks uskuda!* on aga täiesti sõltumatu.

Märkus. Kiillause võib asetseda iga liiki lausetes, olles ise ühesõnaline, liht- või liitlause.

Kirjavahemärgid kiillauses.

Kiilsõnad ja lühemad kiillaused, mida ei taheta eriliselt esile tõsta, eraldatakse komadega.

*Meie uus keemiaõpetaja, **olen selles kindel**, tunneb põhjalikult oma ainet. Mudilas, **nii öeldakse mahajäänud kolgaste kohta**, on kõik vanaviisi. A. H. Tammsaare, **tõsi küll**, oli väga tagasihoidlik.*

Märkus. Kiilsõnadeks on *tõsi, tõsi küll, vastupidi, ühesõnaga, näiteks ..., nagu ..., eriti ...* Loetlevad kiilsõnad ***näiteks**, **nagu**, **eriti*** eraldatakse koos loeteluga muust lausest komadega (*Eesti realistid, **eriti Särgava**, **Vilde ja Tammsaare**, on kapitalistlikust ühiskonnast jutustanud täit tõde.*). Kui loetelu on omastavas käändes, siis on koma üksnes kiilsõna ees (*Heade poeetide, **nagu L. Koidula**, **A. Haava**, **J. Liivi**, **J. Sütiste**, **D. Vaarandi ja J. Smuuli** luuletused jäävad iseenesest meelde.*).

Pikemad kiillaused, milles on komasid, hüüu- ja küsimärke, samuti kõneleja poolt eriti esiletõstetavad lühemad kiillaused, eraldatakse mõttekriipsudega.

*Väljas hakkas tuul valjenema — **ilm seadis vist tormile** —, metsa taga karjusid kajakad ja mere sügav kohin muutus järjest võimsamaks. Aprillikuu esimesel laupäeval — **laupäev on õnnepäev** — oldi siis sealmaal, et kapten Tõnis Tihu võis anda käsu ankru hiivamiseks.*

Märkus. Mõttekriipsud võivad sattuda ka koma kõrvale. Sel puhul arvestatakse lausete koosseisu ja pannakse kirjavahemärgid loogilises järjekorras (*M. Gorki kirjutas «Laulu Tormilinnust» — **kes seda ei tea!** —, mida revolutsiooniline noorsugu teadis peast.*).

Lause sisuga nõrgalt seotud seletavad ja täiendavad märkused pannakse sulgudesse.

Laura (***rahulikult pead väristades***). *Ei!* (***Läheb pikkamisi saali tagasi.***). *Mihhail Lomonossov* (***1711—1765***) *oli silmapaistev loodusteadlane. Molière* (*l.:* ***moljäär***) *kirjutas näidendi «Tartuffe»* (*l.:* ***tartüff***). *«Kunst* (***minu sõrendus — E. V.***) *kuulub rahvale» — niisugune seisukoht valitseb meil kunsti, kirjanduse ja muusika suhtes.*

Märkus. Kui märkus kuulub otseselt lausesse, siis algab ta väikese tähega ja on mõlemalt poolt eraldatud üksnes sulgudega. Kui selline märkus satub lause lõppu, siis on punkt väljaspool sulge. Kui märkus on aga iseseisev ning kuulub kogu eelneva teksti juurde, siis moodustab ta lause, mis algab suure tähega ja lõpeb punktiga, millele järgneb alles sulg. Pärast sulge enam teist punkti ei panda. Näit. *Lenini preemia laureaadid* (***J. Smuul***, ***V. Panso***, ***A. Eskola***) *esinevad sageli rahva ees. Keel on inimeste tähtsaim suhtlemisvahend.* (***V. I. Lenin.***)

§ 63. Hüüdsõnad lauses.

Hüüdsõnad väljendavad tundeid, loodushääli, kutset, peletust, jaatamist või eitamist. Nad asendavad terveid lauseid või lauseosi — seega kuuluvad nad lausete hulka.

Hüüdsõna eraldatakse muust lausest koma või hüüumärgiga, kui tema hääldamisel tekib kõnes paus.

Ah*, kes nende kookidega viitsib jannata!* «***Aitüma****, eideke! karastava joogi eest,» ütles haige.* ***Jah****, aeg oli tõesti siis raske ja karm. See,* ***jah****, see oli ju tuttav lugu «Laulu loomisest»!* ***Kuule jah****, und ei tulnud enam üldse.* ***Hurraa****! Meie võit!*

Märkus. Lause lõpus olevat hüüdsõna ***jah*** komaga ei eraldata (*Nojah, Toots* ***jah***.).

Märkus. Lausega tihedamalt seotud hüüdsõnu, kui nende hääldamisel ei teki pausi, kirjavahemärkidega ei eraldata (***Oh*** *teid vaesekesi!*).

Märkus. Hüüdsõnale järgneva lause lõppu pannakse kirjavahemärk vastavalt sisule (*Tõnu nihkus lähemale:* «***Ah*** *või minu jutt on vale?».* ***Soo, soo****! Sa võtaksid mõne rubla selle eest kulutada?* «***A-a****!» hüüdis ta poisse nähes.* «***Oo****! Toots!»*

§ 64. Rindlause.

Kui lauses on mitu terviklikku mõtet, siis on tegemist liitlausega. Liitlauses võivad mõtted olla esitatud kõrvuti, samaväärselt või alistatult üksteisele.

1. *Mina olen alles õpilane, vend Kalle õpib ülikoolis.* (Mõtted on samaväärsed, lause saab jagada kaheks: *Mina olen alles õpilane* ja *Vend Kalle õpib ülikoolis.*)

2. *Lugesin läbi raamatu, mille ostsin.* (Iseseisev mõte leidub lauses *Lugesin läbi raamatu.* Osalause *mille ostsin* alistub sõnale *raamatu.*)

Vastavalt sellele, kas liitlause osad on samaväärsed või üksteisele alistuvad, liigitatakse liitlaused r i n d - ja p õ i m l a u s e i k s.

Rindlause on kahest või enamast samaväärsest lihtlausest koosnev liitlause.

*Kristjani vanemad **hukkusid** vanglas, kodu **põletati** sakslaste poolt. Teekonna algul **juhtus** mul äpardus: ratas **veeres** kraavi ja mina **põrkasin** vastu puud.*

Kirjavahemärgid rindlauses.

1. **Kirjavahemärkidega ei eraldata rindlause osi, mille vahel on sidesõnad *ja*, *ning*, *ega*, *või*.**

*Puhus mahe tuul **ja** päike paistis soojalt. Nõukogude Liit ja India on sõbralikud riigid **ning** nende vahel valitsevad head majanduslikud suhted.*

Märkus. Sidesõnad ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***või*** esinevad ka koondlauses, kus nad seovad korduvaid liikmeid.

Märkus. Kui sidesõnad ***ja***, ***ning***, ***ega***, ***või*** on rindlauses koma nõudvate sidesõnade asemel või alustavad järsult uut mõtet, siis pannakse nende ette erandlikult k o m a. Näit. *Olin just väljumas, **ja** (= kuid) parajasti hakkas vihma sadama. Ettevalmistused matkaks olid tehtud, **ning** (= ent) äkki teatati matkajuhi haigestumisest. Ei maksa oodata, **ega** (= kindlasti) ta ei tule. Jätke vaidlemine, **või** (= vastasel korral) ma lahkun.*

2. **Komaga eraldatakse rindlause osad, mille vahel ei ole sidesõnu.**

Kuuldus vedurivile, viimased saatjad lahkusid vagunist, rong hakkas liikuma. Ilm on kevadine, puhub mahe tuul, pungad pakatavad.

3. **Komaga eraldatakse rindlause osad, mille vahel on sidesõnad *aga*, *kuid*, *vaid*, *ent* või määrsõnad *samuti*, *järelikult*, *ühtlasi* jt.**

*Vanemad soovitasid Matil minna ülikooli, **aga** poissi ennast meelitas töö tehases. Vaenlane löödi küll põgenema, **kuid** hädaoht jäi püsima. Park korrastati, **ent** pingid jäid veel värvimata. Tehase ümbruse korrastamiseks tuldi laupäevakule, **ühtlasi** puhastati lähedal asuv park risust.*

Märkus. Sõnade ***aga***, ***vaid*** ees pole koma, kui nad ei seo rindlause osi (*Seda **aga** igaüks ei teadnud. Laps **vaid** mängis ja naeris.*).

Eelnevad reeglid võib kokku võtta üheks reegliks.

Komaga eraldatakse rindlause osad, mille vahel ei ole sidesõnu *ja*, *ning*, *ega*, *või*.

4. **Koolon pannakse rindlauses seletava lauseosa ette.**

Võime teha kokkuvõtteid: plaan on täidetud, kultuuritööd tehakse jne. Üks on kõigile selge: ilma kriitikata muutub inimene rahulolu orjaks.

5. **Semikoolon pannakse sisuliselt lõdvalt seotud rindlause osade vahele.**

Moskva näib olevat ääretu; teda läbib rahulik Moskva jõgi ning ümbruskonnast linna suunduvad raudteed ja maanteed. Oli öö; kõikjal puhati päevasest väsimusest.

§ 65. Põimlause.

Põimlause on alistavatest ja alistuvatest lihtlausetest koosnev liitlause.

Nõukogude inimesed *t e a v a d, mida tähendab sõda.*

Eelnevas põimlauses on esimene osa iseseisev, mistõttu teda nimetatakse p e a l a u s e k s. Põimlause teine pool *mida tähendab sõda* kuulub pealause tegusõna *teavad* juurde, olles seega k õ r v a l l a u s e k s.

Vastavalt lauseliikmete määramise reeglitele jagunevad ka kõrvallaused liikideks.

Kõrvallausete liigid.

1. **Aluslause**. Näit. *S e e, **mida kooli lõpetamisel kõneldi**, jääb alatiseks meelde.* (Kõrvallause *mida kooli lõpetamisel kõneldi* laiendab pealause asesõnalist alust *see*, mida ta ühtlasi asendab, muutudes aluseks: *Kooli lõpetamisel **kõneldu** jääb alatiseks meelde.*) *On s e e siis mingi ime, **et me kokku sattusime.** N e e d, **kes jaaniööl järves suplevad**, saavad terveks igast hädast.*

2. **Öeldistäitelause**. Näit. *Kosmoselendureist on German Titov s e e, **kes võttis osa meie juubelilaulupeost.*** (Kõrvallause *kes võttis osa meie juubelilaulupeost* laiendab pealause asesõnalist öeldistäidet *see*, mida ta ühtlasi asendab, muutudes öeldistäiteks: *Kosmoselendureist on German Titov meie juubelilaulupeost **osavõtnu**.*) *See ongi k õ i k, **millest tahtsin teile täna kõnelda.** Me ei ole täna n e e d, **kes olime eile**, ega homme n e e d, **kes oleme ülehomme**.*

Märkus. Kui pealause aluseks või öeldistäiteks on nimisõna, siis ei saa kõrvallause olla alus- ega öeldistäitelause.

3. **Täiendlause**. Näit. *«Vanemuise» teatrihoone,* ***mis hiljuti valmis****, kaunistab Tartu kesklinna.* (Kõrvallause *mis hiljuti valmis* laiendab pealause nimisõna *teatrihoone*; nimisõna laiend on aga täiend või täiendlause, vastates küsimustele *kelle? mille? missugune?*) *Bosporus ei ole muud kui soolane jõgi,* ***mis Musta mere veeliigsust parajal mõõdul vähendab.*** *Nälg, külm ja kasakad tegid uhkest Prantsuse väest paljad inimesekogud,* ***kellest vaevalt mõnisada viimaks Vene piiri kätte said.***

Märkus. Kui liitlausest moodustada lihtlause, siis muutub täiendlause öeldis lihtlause täiendiks (*«Vanemuise» hiljuti valminud teatrihoone kaunistab Tartu kesklinna.*).

Märkus. Täiendlause peab asetsema oma põhisõna järel (*Läänemere tütar Helsingi,* ***mida meie turistid tihti külastavad****, on tõepoolest kaunis.*). Harvadel juhtudel, kui pole karta sisulisi eksimusi, võib täiendlause ja põhisõna vahel olla ase- ja kaassõnu (*Kogunesime õhtul venna poole,* ***kellel oli suurem korter.***). Omastavalise põhisõna järele ei asetata täiendlauset. Kui tõlkimisel tekib selline lause, tuleb see sõnastada hoopis teisiti.

4. **Sihitislause**. Näit. *Meie keskajalehed teatasid,* ***et lend Kuule toimub varsti.*** (Kõrvallause *et lend Kuule toimub varsti* laiendab pealause sihilist tegusõna *teatasid* ja vastab sihitise küsimusele *mida?*) *Sa viid selle koorma sihtkohta ja tunned,* ***et midagi on tehtud, et su sõidetud kilomeetritest jääb ka midagi maha.*** *Ta ei mõista,* ***kuidas ema ühest jahukotist võib nii kaua kõrti keeta.***

Märkus. Liitlausest lihtlause kombineerimisel muutub sihitislause öeldis lihtlause sihitiseks (*Meie keskajalehed teatasid varsti Kuule* ***lendamisest.***).

5. **Määruslause**. Määruslaused jagunevad koha-, aja-, viisi-, võrdlus-, sihitismäärus-, põhjus-, otstarbe-, öeldistäitemäärus-, tingimus-, mööndi-, järeldus- jt. lauseteks.

a. Kohalause. Näit. *Seal,* ***kus kunagi laius heinamaa,*** *on nüüd uus linnajagu.* (Kõrvallause *kus kunagi laius heinamaa* laiendab kohamäärsõna *seal*, mille küsimusele *kus?* vastab ka kohalause.) *Siin,* ***kus ta hiljaaegu oli veel rõõme maitsnud,*** *levitasid varemed kirbet lõhna. Ta läks sadamakai poole, sinna,* ***kust talle läikis vastu õline jõevesi.***

Märkus. Ka kohalausega liitlausest saab kombineerida liht-

lause (***Kunagise heinamaa*** *laiumiskohal on nüüd uus linnajagu.*).

b. Ajalause.

Sellal, ***kui peeti kohut Hispaania Kommunistliku Partei Keskkomitee liikme Julian Grimau üle,*** *toimus kogu maailmas meeleavaldusi kangelase kaitseks.* (Kõrvallause *kui peeti kohut Hispaania Kommunistliku Partei liikme Julian Grimau üle* on pealause ajamäärsõna *sellal* laiendiks, mida ta ühtlasi asendab, vastates küsimusele *millal?*) *Aga just siis,* ***kui maamehe elu hakkas muutuma inimlikumaks, kui tekkisid esimesed kolhoosid,*** *heitis ta voodisse ja sinna ta jäigi. Meie seisime sõnatult käsikäes,* ***kuna meie ümber noor loodus naeratas, jõgi vaikselt kohinal üle kivide tõttas ja südant oma kohinaga puudutas.***

Märkus. Pealausest võib ka puududa sõna, mille laiendiks on kõrvallause. Lauses *Olime koolis, kui raadio andis edasi TASS-i eriteate* kuulub ajalause *kui raadio andis edasi TASS-i eriteate* pealausesse juurdemõeldava sõna ***siis*** juurde.

Märkus. Sidesõna ***kuna*** (= *sel ajal kui*) alustab üksnes ajalauseid (***Kuna*** *meie laevalael seistes päikeseloojangut vaatlesime, tormas üks kaasreisija mürinal kajutist välja.*).

Märkus. Kui ajalause algul on sidesõna *kui*, ei kasutata pealauses sõna ***siis*** (*Kui lõppesid tunnid, algasid ettevalmistused eksameiks.*).

c. Viisilause.

Igaüks peaks elama nii, ***et hiljem poleks vaja kahetseda.*** (Kõrvallause *et hiljem poleks vaja kahetseda* laiendab viisimäärsõna *nii*, vastates küsimustele *kuidas? mil viisil?*) *Tuleb elada nii,* ***et ei oleks piinavalt valus kasutult elatud aastate pärast.*** *Jutustades sattus ta vaimustusse ja siis tõmbles ta näos kahekordselt,* ***nii et tõnts ninaotski liikus.***

d. Võrdluslause.

Võrdluslause laiendab pealause omadus- või määrsõna võrdluse kaudu, vastates küsimustele *kuidas? kui palju? kuivõrd? missugusel määral?* Võrdluslauset seovad pealausega sidesõnad ***kui, nagu, otsekui,*** (***seda*** ...), ... ***mida.***

Puud seisid nii rahulikult, ***nagu ei oleks nad iialgi oksi liigutanud.*** *Õhtupäike kuldas maad iseäraliku maheda helgiga,* ***otsekui tahaks ta lahkudes igaühele head ööd öelda.***

Märkus. Nagu igas kõrvallauses, nii on ka võrdluslauses olemas öeldis, lihtvõrdluses see aga puudub.

Põimlause võrdluslausega	Lihtvõrdlus
Jõudsime rohkem teha, ***kui meil*** **oli** ***plaanis.***	*Poiss on karastatud* ***kui teras*** (= terasena karastatud).
Maiparaadil paistis, ***nagu*** **oleks** ***kogu linn väljakule tulnud.***	*Tütarlaps hüples murul* ***nagu linnuke*** (= hüples linnukesena).
Ansambel esines nii puhtalt, ***nagu*** **oleks tegemist** ***elukutselise kollektiiviga.***	*Õu oli sile* ***kui laud*** (= lauana sile).

e. Sihitismääruslause.

Ülemaailmne rahuliikumine toetub kõigile neile, ***kellele on kallis inimkonna tulevik.*** (Kõrvallause *kellele on kallis inimkonna tulevik* arendab pealause sihitismäärust *neile*, mille küsimusele ta ka vastab.) *Marksistlik-leninlik õpetus lähtub sellest,* ***et maailm on materiaalne.*** *Õpetaja tegi märkuse selle kohta,* ***et vihikud ja raamatud peavad olema puhtad.***

Märkus. Sihitismääruslause põhisõnaks on pealause asesõnaline sihitismäärus.

f. Põhjuslause.

Prantsusmaal algas kaevurite streik, ***sest kärbiti tööliste palku.*** (Kõrvallause *sest kärbiti tööliste palku* laiendab pealause tegusõna *algas*, vastates põhjusmääruse küsimustele *miks? mis põhjusel?*) *Kaks on nõlval nõtket kaske,* ***sest et üksi väga raske oleks olla kevadel.*** *Siin on justkui nõiaring: mander on jäine sellepärast,* ***et ta on külm,*** *ja külm sellepärast,* ***et ta on jääga kaetud.***

Märkus. Põhjuslause algul ei kasutata sidesõna ***kuna***, vaid sõnu ***sest, sest et, sellepärast et.***

g. Otstarbelause.

Et omandada eluks vajalikke teadmisi, *selleks minnaksegi kooli.* (Kõrvallause *et omandada eluks vajalikke teadmisi* laiendab pealause tegusõna *minnaksegi*, vastates otstarbemääruse küsimustele *milleks? mis otstarbel? mis eesmärgil?*) *On vaja sadu ja tuhandeid aastaid,* ***et valguskiir jõuaks tähelt meie juurde.*** *Igaüks peatus silmapilguks,* ***et talt midagi küsida.***

g. Öeldistäitemääruslause.

Öeldistäitemääruslause on pealause asesõnalise öeldistäitemääruse laiendiks, vastates põhisõna küsimusele.

Meie kodumaal on iga inimene s e l l e k s, ***kelleks ta sobib*** *kõige paremini. Pikkamisi muutus nüüd asi n i i s u g u s e k s,* ***kuidas ta oli.***

i. T i n g i m u s l a u s e.

Tingimuslause vastab küsimusele *mis tingimusel?*, näidates, missugusel tingimusel toimub pealauses märgitud tegevus.

Kui ka homme on ilus ilm, *läheme tingimata matkale.* ***Kui elada sihitult,*** *võib hiljem tekkida kahjutunne raisatud aastate pärast. Rahvusvahelisi sündmusi saab õigesti hinnata ainult sel juhul,* ***kui mõistetakse ühiskonnas valitsevaid seaduspärasusi.***

Märkus. Sidesõna ***kui*** esineb nii tingimuslausete kui ka ajalausete algul. Näit. *Ülikooli astun siis,* ***kui olen vähemalt kaks aastat tehases töötanud*** (= tingimuslause). *Jõudsime Riiga just siis,* ***kui algas laulupidu*** (= ajalause).

j. M ö ö n d l a u s e.

Mööndlause väljendab mõtet, mis on näilises vastuolus pealauses väljendatuga. Mööndlausete algul on sõnad *kuigi, ehkki, ehk küll, olgugi et, sellele vaatamata et, sellest hoolimata et,* pealauses aga *siiski.*

Kuigi suvel sadas palju vihma, *suudeti hein õigeaegselt koristada.* ***Kuigi Marta oli uinunud alles kella kolme paiku,*** *ärkas ta hommikul vara.* ***Olgugi et maailmas eksisteerib kaks süsteemi,*** *võivad riigid ja rahvad siiski rahus elada.*

k. J ä r e l d u s l a u s e.

Järelduslause väljendab pealause tegevuse või olukorra tagajärge või tulemust. Järelduslauseid seob pealausega liitsidesõna ***nii et,*** mida võib selliselt eraldada, et *nii* jääb pealausesse, *et* kõrvallausesse.

Mõtlesin õhtul kaua oma käitumise üle, ***nii et unigi ei tahtnud tulla.*** *Pingutasime kõik n i i, e t* ***higipiisad olid laubal.*** *Seadsin oma töölaua n i i, e t* ***õppida oleks mugav.***

K o k k u v õ t e.

1. Kõrvallauseid iseloomustavad järgmised tunnused: 1) **nad ei saa esineda iseseisva jutustava lausena;** 2) **nad algavad harilikult side- või siduva sõnaga;** 3) **nende põhisõnad on pealauses** (alistavas lauses).

Märkus. Mõnedel kõrvallausetel põhisõna puudub, kuid on kergesti leitav (***Kes oskab,*** *ü t e l g u!*).

Pea- ja kõrvallausete paigutus põimlauses.

1. Kui põimlause koosneb pea- ja kõrvallausest, siis võib:

a) **pealause olla kõrvallause ees:**

***Tõusin hommikul kell seitse**, et õigeks ajaks kooli jõuda.*

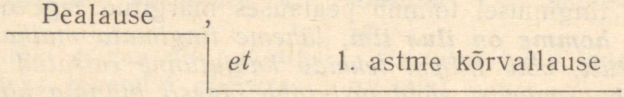

b) **kõrvallause olla pealause ees:**

*Kui lõppes Suur Isamaasõda, **hakati üles ehitama purustatud linnu ja külasid.***

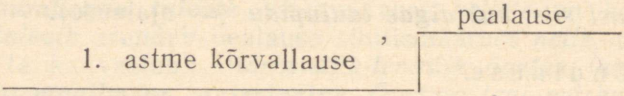

c) **kõrvallause olla pealause osade vahel** (hõlmatud asetuses):

Jukagiirid**, kelle keelt peetakse meie sugulaskeeleks, **elavad Kolõma keskjooksul.

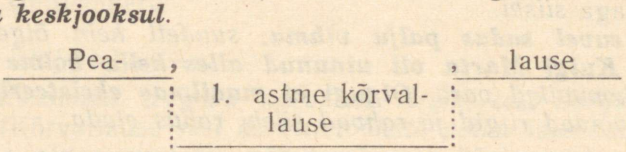

2. Kui põimlause koosneb pea- ja kõrvallauseist, siis võivad kõrvallaused olla:

a) **järjestikuses alistuvuses**, mille puhul iga järgneva lause põhisõna on eelnevas lauses:

***Otsustasime üheskoos**, et võtame kaasa hõbehalli telgi, mille* olime laenanud «Kalevist», kus telke on küllaldaselt.

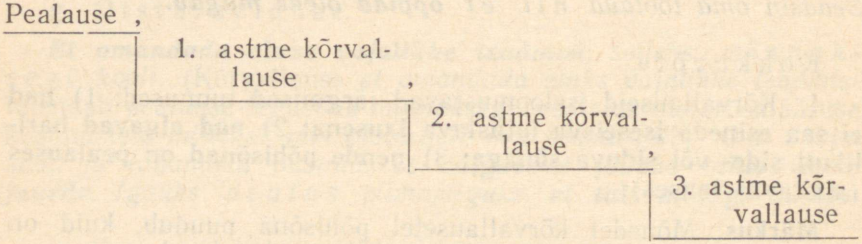

b) **kaasalistuvuses**, mille puhul nii sama- kui ka eriliigilised kõrvallaused alistuvad pealausele:

***V. I. Lenin on see**, kes lõi revolutsioonilise massipartei, kes töötas välja partei strateegia ja taktika, kelle ettenägelikkus kindlustas Oktoobrirevolutsioonis töölisklassile ja talurahvale võidu.*

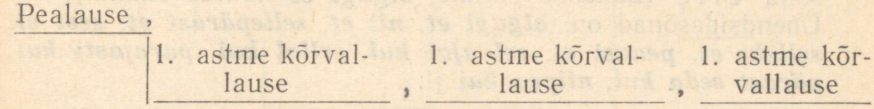

*Kui lõpetame keskkooli, **läheme tehastesse või kolhoosidesse**, et omandada praktilisi kogemusi.*

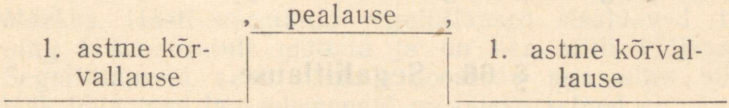

c) **segaalistuvuslauses**, mille puhul on alistuvaid lauseid mitu (asetsevad segamini alistuvate lausete või nende osadega).

***Mehhanisaatorid**, kes end täiendasid kutsekoolis, **sõitsid pikemale praktikale Ukrainasse**, kus, kui see on võimalik, veedetakse ka suvepuhkus, milleks ilmad on kindlasti sobivad.*

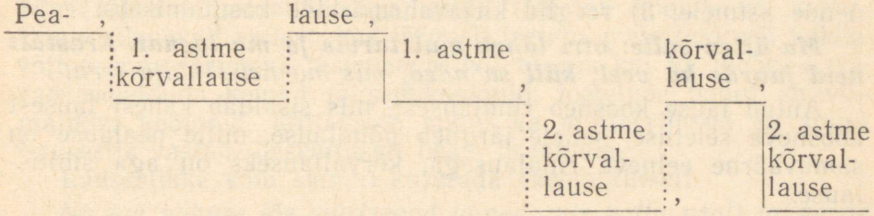

Kirjavahemärgid põimlauses.

Põimlause osade eraldamiseks tarvitatakse koma.

Komaga eraldatakse pealause kõrvallausest ja kõrvallaused üksteisest.

*Kui Kalevipoeg jõudis Soome, **hakkas ta otsima neid**, kes olid süüdi Linda surmas. **Me kõik soovime**, et elu muutuks paremaks, et ei oleks hirmu sõja ees, et kõik inimesed oleksid üksteise sõbrad.*

Märkus. Samaliigilisi kõrvallauseid ei eraldata üksteisest siis, kui nende vahel on sidesõnad ***ja**, **ning**, **ega**, **või** (**Otsustati**, et võetakse osa olümpiaadist ja et hiljem minnakse esinema kolhoosi. **Oli näha**, et vesi ei alane niipea ning et põldudele ei saa veel minna.).*

Märkus. Kõrvallaused algavad sageli ühendsidesõnadega või sidesõna-määrsõna ühendiga. Ka nende puhul esineb ainult üks koma. Kui ühendsidesõnaga algav kõrvallause on alistava (pea-) lause järel, siis pannakse koma ühendsidesõna e t t e (*Läksime põllule,* ***olgugi et*** *tibutas vihma.*). Ühendsidesõnad on: ***olgugi et, nii et, sellepärast et, sest et, selleks et, peaasi et, sel ajal kui, sellal kui, parajasti kui, pärast seda kui, niipea kui*** jt.

Märkus. Koma pannakse ühendsidesõna osade vahele üksnes siis, kui esimest osa on eriliselt r õ h u t a t u d (*Kooli minnakse* ***selleks, et*** *õppida. Mahtra ülestõus algas* ***pärast seda, kui*** *talupoegi oli peksuga ähvardatud.*).

§ 66. Segaliitlause.

Segaliitlause on mitmest liht-, rind- ja põimlausest koosnev lause.

Segaliitlause sisaldab laiendamata ja laiendatud lihtlauseid, koond-, rind- ja põimlauseid, mis võivad olla üksteisega läbi põimunud. Segaliitlause analüüsimisel tuleb leida: 1) alistavad laused, mida võib olla mitmeid; 2) alistuvad laused vastavalt nende astmele; 3) reeglid kirjavahemärkide kasutamiseks.

Ma ütlen sulle: otri läheb mul tarvis ja ma laenan Erastult neid juurde ka veel; küll sa näed, *mis ma neist välja teen.*

Antud lause koosneb rindlausest, mis sisaldab kahest lausest koosneva seletuse, sellele järgneb põimlause, mille pealause on samaväärne eelneva rindlausega, kõrvallauseks on aga sihitislause.

Rein tahtis uudishimuliku sõbraga teisele küljele minna — *teda tegi rahutuks, ta ei mõistnud, miks Urve nendega koos ei liikunud, vaid kuhugi märkamatult ära kadus —,* ***kuid sõber pommitas teda küsimustega: kui kõrge tuleb terrass ja mis materjalist? mismoodi kujundab ta maja esise kuni tarani? kas briketiautoga pääseb keldriakna juurde?***

See lause koosneb mitmetest rindlausetest, milles koolonile järgnevad küsimused on selgitavaks osaks; mõttekriipsude vahel on pikem kiillause, mis omakorda koosneb põimlausest, mille kõrvallauseks on koondlause (viimane on sihitislause).

Segaliitlauseid saab kujutada skemaatiliselt nagu tavalisi põimlauseid.

Ja väike naine, kes kujutleb, et tema vallutab osakese merede saladustest, avastab mõningad maailmameres toimuvate protsesside seaduspärasused, kirjutab lehekülje raamatusse, mille nimi on «Ulgumeri», — see väike naine ei märkagi, et teda on

juba ammu haaranud ja alla neelanud nii pinnavirvendus kui ka põhjalaine.

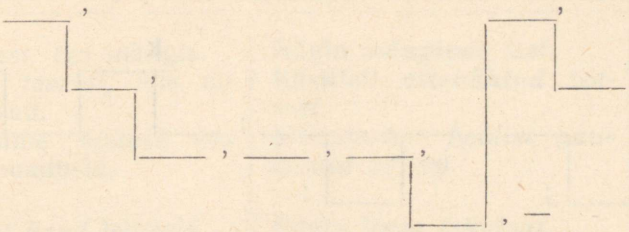

Märkus. Hästi koostatud segaliitlaused sisaldavad tihedalt ning kokkusurutult mõtteid ja on hea stiili väljendajaiks. Segaliitlauseid saab edukalt koostada aga alles siis, kui kõik lihtsamad lauseelemendid on täiesti selged.

§ 67. Lausestik.

Lausestik e. periood on kompositsioonilt terviklik segaliitlause. Lausestik koosneb kahest osast: t õ u s u s t ja m õ õ n a s t. Tõus lõpeb kulminatsiooniga, mida tähistab koolon või mõttekriips, olenevalt sellest, kas järgneb loetelu (selgitus) või kokkuvõttev sõna järgneva resümeega. Nii tõusus kui ka mõõnas võivad vahelduda komad ja semikoolonid, loetelude puhul on võimalikud koolonid, kiillausete puhul ka mõttekriipsud ja sulud. Lausestik vastab ülesehituselt heale draamale.

Lausestikke võib samuti kujutada skemaatiliselt.

Nii kui vahuse jõe mürisevad lained, mis kalju pealt langevad oru sisse; nii kui taeva pikne mustade pilvede alt hirmsasti kärgatab: nõnda on jooksmas laulu ilus, tuline oja.

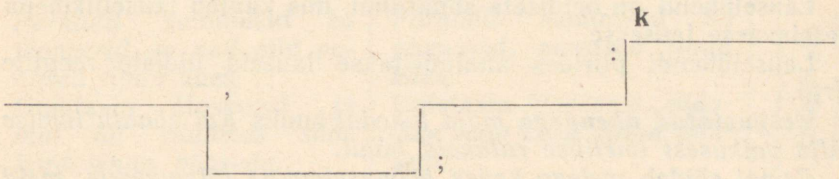

Kui lastele õpetatakse maast-madalast seda, et endale võetud kohustusi tuleb täita; kui õpilastes kasvatatakse vastutustunnet ja tööarmastust; kui noorteorganisatsioonides (pioneeriorganisatsioonis, Kommunistlikus Noorsooühingus) suudetakse huvitavalt ning kasulikult sisustada aega, mis õpilastel jääb vabaks; kui spordiühingud arendavad noorsugu nii füüsiliselt kui ka

vaimselt mitmekülgseks; kui sirguva põlvkonna kasvatamisest võtab osa kogu ühiskond — alles siis võib loota, et tulevik on õigeis kätes; alles siis võib kasvatustöö taset pidada rahuldavaks.

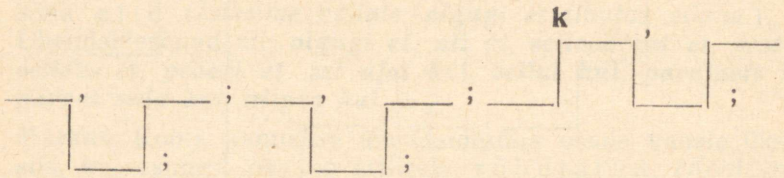

Märkus. Semikoolonid esinevad harilikult korduvate sidesõnade ees, kuid tarvitatakse ka mõttelt vähem seotud rindlauseosade eraldamiseks. Kui kulminatsiooni ees lõpeb kõrvallause, siis järgneb reeglipäraselt koma ning alles siis mõttekriips; kui kulminatsiooni ees on koolon, siis selle ette koma kunagi ei panda.

§ 68. Lauselühendi mõiste ja liigid.

Vormiliselt koosnevad liitlaused kahest või enamast lausest: rindlauses on osad samaväärsed, põimlauses valitsevad alistavad-alistuvad suhted. Liitlause tunnuseks on öeldise esinemine igas lauseosas.

Nagu kivirink ***rõhus*** *tema rinda, rahutu meel* ***ei andnud*** *vagusi* ***seista.*** *Taevas* ***ei tõmmanud*** *enam, sest ta* ***oli*** *liiga kõrgel ja kaugel.*

Sisuliselt on liitlauseteks ka lauselühenditega laused, sest nad on moodustatud põimlause kõrvallauseist. Et lauselühendiga lausetes kõrvallause öeldis muutub mõneks teiseks lauseliikmeks, siis tekib vormiliselt lihtlause. Pea- ja kõrvallausest moodustatud lauselühendiga lause ongi lihtlause.

Lauselühend on öeldiseta sõnarühm, mis kuulub lauseliikmena iseseisvasse lausesse.

Lauselühendi piirides analüüsitakse lauseid üldiste reeglite järgi.

Valgustatud akendega *maja lähedal* **kuulis** *Kai sõnatu lumise välja vaikusest imelikke rutakaid hääli.*

Eemal **sõidab** *meiega* **kaasa** *koonusetaoline tolmukeeris,* ***meid otsekui jälgides.***

Lauselühendid jagunevad vastavalt sellele, missuguseid kõrvallauseid nad asendavad. Erijuhtudel saab lühendada ka rindlauseid ja koondlauseid.

Nagu järgnevast tabelist selgub, on lauselühendid täiendilised, sihitislikud, määruslikud (aja-, viisi- ja otstarbemääruslikud) ja sõltumatu nimetavaga.

Liitlause või koondlause	Lauselühendiga lause	Lauselühendi liik
Nägin *last, kes* mängis.	Nägin ***mängivat*** *last.*	Täiendiline
Käsitleti *teemat, mis* oli ette nähtud.	Käsitleti ***ettenähtud*** *teemat.*	Täiendiline
Külastasime *õpilasi, kes koolist* puudusid.	Külastasime ***koolist puudunud*** *õpilasi.*	Täiendiline
Nägin, *et lipud* lehvisid.	Nägin ***lippe lehvivat.***	Sihitislik
Otsustati, *et klassi parim õpilane* saadetakse *Riiga.*	***Klassi parim õpilane*** otsustati ***Riiga saata.***	Sihitislik
Jalutasin *ja* mõtlesin *sellele.*	***Jalutades*** mõtlesin *sellele.*	Ajamääruslik
Kui sõitsin *koju,* nägin *oravat.*	***Koju sõites*** nägin *oravat.*	Ajamääruslik
Kui jõudsin *töölt koju,* heitsin *puhkama.*	***Jõudnud töölt koju,*** heitsin puhkama.	Ajamääruslik
Vanaema ohkas, *ilma et ta* oleks *midagi* öelnud.	*Vanaema* ohkas ***midagi ütlemata.***	Viisimääruslik
Ilma et keegi oleks *midagi* lausunud, mõisteti *üksteist.*	***Kellegi poolt midagi lausumata*** mõisteti *üksteist.*	Viisimääruslik
Et olla *ajastu vääriline,* tuleb elada *kommunistlikult.*	***Olemaks ajastu vääriline*** tuleb elada *kommunistlikult.*	Otstarbemääruslik
Tahan õppida *hästi, et* väärida *kommunistliku noore nime.*	Tahan õppida *hästi,* ***väärimaks kommunistliku noore nime.***	Otstarbemääruslik
Paraadil sammusid *ka pioneerid, ja neil* olid *punased lipud* käes.	*Paraadil* sammusid *ka pioneerid,* ***punased lipud käes.***	Sõltumatu nimetavaga
Unistasin *Moskvast ja mul* oli *südames soov kord sinna pääseda.*	Unistasin *Moskvast,* ***südames soov kord sinna pääseda.***	Sõltumatu nimetavaga

1. **Täiendilistes lauselühendites** muutub täiendlause öeldiseks olnud sõna ***v-***, ***tav-***, ***nud-*** või ***tud***-keksõnaks, mis omakorda on pealause mingi nimisõna laiendiks, seega täiendiks (*Inimene,* ***kes täidab kommunismiehitaja moraalikoodeksi nõudeid,*** *võib olla eeskujuks noortele.* ***Kommunismiehitaja moraalikoodeksi*** *nõudeid täitev i n i m e n e võib olla eeskujuks noortele.*).

2. **Sihitislikes lauselühendeis** muutub sihitislause öeldiseks olnud sõna ***vat-***, ***mas***-vormiks või teonime ainsuse osastavaks käändeks (*Kuulsime, et keegi tuleb. Kuulsime* ***kedagi tulemas.*** *Näen, kuidas võimlejad esinevad. Näen* ***võimlejaid esinevat.***).

3. **Ajamääruslikes lauselühendeis** muutub ajalause või koondlause korduvaks öeldiseks olnud sõna kas ***des-***, ***nud-*** või ***tud***-vormiks, mis on ühtlasi ajamääruseks.

*des-*lauselühendit kasutatakse samaaegse tegevusega lausete lühendamiseks (*Kui* **päevitasin** *Pärnu rannas, lugesin läbi L. Vahtra «Emajõe jutustuse».* ***Pärnu rannas päevitades*** *lugesin läbi L. Vahtra «Emajõe jutustuse».*).

nud-, tud-lauselühendit kasutatakse eriaegse tegevusega (s. t. kõrvallause tegevus toimub enne pealause tegevust) lausete lühendamiseks (*Kui jõudsin koju, puhkasin veidi.* ***Jõudnud koju****, puhkasin veidi. Kui töö oli tehtud, otsustati hakata jalgpalli mängima.* ***Töö tehtud****, otsustati hakata jalgpalli mängima.*).

des- ja *nud*-lauselühendite puhul on tarvis tähele panna lühendatavate lausete aluseid:

1) kui pea- ja kõrvallauses on sama alus, siis puudub lauselühendist aluseks olnud sõna (*Peeter muigas,* ***nähes teiste kavalust.***);

2) kui pea- ja kõrvallauses on eri alused, siis säilib lauselühendis kõrvallause aluseks olnud sõna (lause *Kui Aare metsale lähenes, loojus päike* tuleb lühendada ***Aare lähenedes metsale*** *loojus päike.*).

Märkus. Vigased on sellised laused: *Linna jõudes hakkasid vabrikukorstnad paistma* (vabrikukorstnad ei jõudnud linna!). *Aknast välja vaadates jäi kass auto alla* (kass ei vaadanud aknast välja!). *Magama minnes hakkas kuu paistma.* Kui lühendamisel tekib kahemõttelisusi (*Minu aknast* (!) *välja vaadates jäi kass auto alla.*), siis tuleb loobuda lauselühendist ja kasutada lühendamata lauset.

4. **Viisimääruslikes lauselühendeis** muutub liitsidesõnaga *ilma et* algava eitava viisilause öeldis *mata*-vormiks (*Jätkasin teed, ilma et oleksin kedagi tähele pannud. Jätkasin teed* ***kedagi tähele panemata.***).

Märkus. *mata*-vormi abil lühendatakse ka eitavaid ajalauseid (*Õpetaja lahkus, kui keegi ei märganud. Õpetaja lahkus* (***ilma***) ***kellegi märkamata.***).

Ka *mata*-lauselühendeis säilib kõrvallause aluseks olnud sõna, kui lühendamata lauses on erinevad alused.

5. **Otstarbemääruslikes lauselühendeis** muutub otstarbelause *da*-tegevusnimeline öeldis *ma*-tegevusnime saavaks käändeks (*Et*

lennata Marsile, on enne vaja uurida kosmost. ***Lendamaks Marsile*** *on enne vaja uurida kosmost.*).

Märkus. *maks*-lauselühendeid kasutatakse peamiselt ilukirjanduses siis, kui kõrvuti satuvad kaks sidesõnaga *et* algavat lauset. Stiililistel kaalutlustel on sobiv otstarbelause asendada lauselühendiga (näit. on sobiv lühendada lause *Me kõik teadsime,* ***et*** *tööd tuleb teha pingsalt,* ***et*** *täita võetud kohustused* selliselt: *Me kõik teadsime, et tööd tuleb teha pingsalt,* ***täitmaks*** *võetud kohustused.*).

6. **Sõltumatu nimetavaga lauselühendeis** säilib lühendatava lauseosa alus nimetavas käändes, tegusõna aga langeb välja (*Me läksime põllule ja meil olid tööriistad õlal. Läksime põllule,* ***tööriistad õlal.*** *Õpetaja oli tähelepanelik ja abivalmis ning võitis meie kõigi poolehoiu. Õpetaja,* ***tähelepanelik ja abivalmis,*** *võitis meie kõigi poolehoiu.*).

Lauselühendid võimaldavad väljenduda lühemalt, hoiavad ära samade sidesõnade kordamise ning toovad vaheldust kõnerütmi ja stiili. Väljendumisel maksab kaaluda, kas on sobivam kasutada lauselühendiga või lauselühendita vormi.

§ 69. Lauselühendite kirjavahemärgid.

1. **Täiendilisi** (***v-***, ***tav-***, ***nud-*** ja ***tud-***) **lauselühendeid komaga ei eraldata.**

Isa ootav *poiss seisis väraval.* ***Hästi koheldavad*** *koduloomad mõistavad inimest.* ***Linnast lahkunud*** *töömeest kohtasin kolhoosis.* ***Koosolekul vastuvõetud*** *otsus tuleb täita.*

2. **Sihitislikke** (***vat-***, ***mas-*** ja teonime osastavalist) **lauselühendeid komaga ei eraldata.**

Lennukit nähti ***õhku tõusvat.*** *Sõpru nähti* ***ootamas keskuse juures.*** *Oodati* ***Reinu astumist kommunistlikuks nooreks.***

3. **Sõltumatu nimetavaga lauselühend eraldatakse alati komadega:**

Läksin tahvli juurde, ***vihik käes.*** *Sõdurid marssisid,* ***automaadid seljas,*** *tribüüni eest mööda.*

4. **Ajamääruslikud** (***nud-***, ***tud-***) **lauselühendid eraldatakse alati komaga.**

Töölised, ***saanud teada Nõukogude valitsuse uuest läkitusest,*** *kogunesid koosolekule.* ***Malepartii mängitud,*** *jätkati keskustelu.*

5. **Aja-, viisi- ja otstarbemääruslikud** ***des-***, ***mata-*** ja ***maks-*** **lauselühendid eraldatakse komadega, kui nad asuvad lause keskel aluse ja öeldise vahel.**

Kolhoosnikud, ***minnes külaskäigule Läti NSV-sse,*** *võtsid kaasa oma majandi tooteid. Sakslased,* ***jõudmata Kuramaalt taanduda,***

olid sunnitud alla andma. Meistersportlased, ***saavutamaks veelgi paremaid tulemusi,*** *treenivad teaduslike põhimõtete järgi.*

6. **Lause lõpul asetsevad *des-*, *mata-* ja *maks*-lauselühendid eraldatakse harilikult komaga.**

Pime sügismets kohises tumedalt, ***hirmutades hiliseid teekäijaid.*** *Istusime Tallinn—Moskva kiirrongis,* ***suutmata pilku pöörata aknast möödalibisevalt looduselt.*** *Treenida tuleb pidevalt,* ***saavutamaks edu.***

Lauselühendi (seega ka lause) lõpul oleva *des-* või *mata*-vormi puhul jäetakse koma ära, kui mõtte selgus võimaldab (*Astusin mööda tänavat* ***omaette laulu ümisedes.*** *Kapitalistlikes maades peavad töölised rasket tööd tegema* ***sellest mingit kasu saamata.***).

7. **Lause algul asetsevad *des-* ja *mata*-lühendid eraldatakse komaga ainult siis, kui nad on pikemad ning algavad lühendiga.**

Saabudes pärast pikki aastaid kestnud hulkurielu välismaalt tagasi, *heldis rändaja ning hoidis tagasi meeleliigutust.* ***Suutmata lohakast töössesuhtumisest lahti saada,*** *pidi Toivo jääma klassikursust kordama.*

Märkus. *des-* või *mata*-vormiga algavad lühemad lauselühendid eraldatakse komaga siis, kui kõnes tekib pikem paus (***Jõudes koolimaja juurde,*** *mõtlesin esimesele tunnile.*).

Märkus. Komaga ei eraldata lause algul asetsevaid *des-* ja *mata*-lühendeid siis, kui lause ei alga lühendi vormiga (***Vastu tuult sõites*** *väsis jalgrattur.* ***Kedagi tähele panemata*** *sammus Arno kooli poole.*).

Märkus. *maks*-lauselühendis on lühend alati esimeseks sõnaks, mistõttu pikemad lauselühendid eraldatakse komaga, lühemad mitte (***Saamaks jagu vaenuliku leeri propaganda kahjulikust mõjust vähese klassiteadvusega töölistele,*** *kasutatakse Nõukogude riigi välispoliitika tutvustamiseks paljusid vahendeid.* ***Valmistamaks häid kunstiteoseid*** *on vaja teada rahva maitset.*).

Märkus. Lihtmäärusteks olevaid *des-* ja *mata*-vorme komadega ei eraldata (*Poiss läks* ***vilistades*** (= viisimäärus) *mööda teed. Õpilased korrastasid* ***nurisemata*** (= viisimäärus) *kooliõue ja pargi.*).

8. **Kõrvallausest eraldatakse lauselühend alati komaga.**

Lähenesime Tallinnale, mille tornid juba paistsid, ***oodates ärevusega kohtumist.***

Lauselühendite kirjavahemärgid võib kokku võtta tabelisse.

Komaga (komadega) eraldatakse	Komaga (komadega) ei eraldata
1) ajamääruslikud *nud-*, *tud-*-lühendid; 2) sõltumatu nimetavaga lühendid; 3) aja-, viisi- ja otstarbemääruslikud *des-*, *mata-* ja *maks*-lühendid lause keskel ja lõpul; 4) aja-, viisi- ja otstarbemääruslikud *des-*, *mata-* ja *maks*-lühendid lause algul, kui nad algavad lühendi vormiga või on eriti pikad.	1) täiendilisi *v-*, *tav-*, *nud-*, *tud*-lühendeid; 2) sihitislikke *vat-*, *mas-* ja teonime osastavalisi lühendeid; 3) aja-, viisi- ja otstarbemääruslikke *des-*, *mata-* ja *maks*-lühendeid lause algul, kui nad on lühemad või ei alga lühendi vormiga.

§ 70. Otsese ja kaudse kõne mõiste.

Otsene kõne on isiku ütluse või mõtte sõnasõnaline, muutmata edasiandmine.

*«**Ei noh, võta, võta niisama,**» pakub Toots piltidega juturaamatut. «**Ma ei tahagi raha, ma ütlesin aga, et . . .**»*

*«**Võta, võta,**» sunnivad teised ka, «**teine heast südamest pakub ja sina ei võta.**»*

*«**Kas see viimati seesama kirikuraamat ei olegi?**» küsib Vipper ja võtab raamatu vastu.*

Otsese kõne ees, vahel või järel on kõnelejat nimetav, iseloomustav või tegevust seletav osa, mida nimetatakse s a a t e l a u s e k s. Eelnevais lauseis on saatelauseiks *pakub Toots piltidega juturaamatut, sunnivad teised ka, küsib Vipper ja võtab raamatu vastu.*

Kaudne kõne on isiku kõne või mõtte edasiandmine jutustusena kolmanda isiku poolt.

*Ütlesin meistrile, **et detaili lihvimine võtab liiga kaua aega.** Meister vastas sellele lihtsalt, öeldes, **et harjutamine teeb iga algaja oskustööliseks.***

Märkus. Otsese ja kaudse kõne tarvitamisel ilukirjanduses on kindel piir: kui taotletakse isikupärast, tunderikast või vaheldauslikku stiili, kasutatakse o t s e s t k õ n e t; kui soovitakse

mõtteid edasi anda erapooletult, tundevarjunditeta või ametlikult, kasutatakse kaudset kõnet. Tegelaste iseloomustamisel on otseses kõnes lubatud kõrvalekaldumisi õigekeelsusnormidest, murdesõnade tarvitamist ja muid vabadusi, mida autoritekstis ja kaudses kõnes pole lubatud. Otseses kõnes on laused sageli poolikud, elliptilised, täis ütteid ja hüüdsõnu. Otsese kõne laused võivad koosneda eitus- või jaatussõnadest, lauselaiendeist jne. Otsese ja kaudse kõne oskuslik tarvitamine oleneb taotletavast stiilist.

§ 71. Kirjavahemärgid otseses ja kaudses kõnes.

Otsene kõne on jutumärkides, kaudne kõne aga mitte. (Otseseks kõneks on ka näidendi repliigid, mida jutumärkidesse ei panda. Selle asemel on repliigid teises kirjas kui eelneva tegelase nimi.)

Otsese kõne järele pannakse punkt (lause keskel koma), **küsi- või hüüumärk** vastavalt sellele, kas tegemist on jutustava, küsi- või hüüdlausega (*«**Lähen suveks laagrisse**,» ütles Toivo. «**Mis aastal sündis Vilde**?» küsis õpetaja. «**Elagu 1. mai!**» hüüti tribüünilt.*).

Tähele tuleb panna veel kirjavahemärke otsese kõne ja saatelause vahel.

1. *Monte ütles: «**Tahan sõita Veneetsiasse ja hiljem külastan ka Roomat.**»*

M ..... : «*T* _____.»

2. *«**Tahan sõita Veneetsiasse**,» ütles Monte, «**ja hiljem külastan ka Roomat.**»*

«*T* _____,» *ü* ..... , «*j* _____.»

3. *«**Tahan sõita Veneetsiasse ja hiljem külastan ka Roomat**,» ütles Monte.*

«*T* _____,» *ü* .....

Märkus. Otsese kõne punkt, koma, küsi- või hüüumärk on enne jutumärke.

Märkus. Kui eri isikute kõnet ei alustata uuelt realt, siis pannakse eri isikute kõne vahele mõttekriips. Seda moodust kasutatakse harva, peamiselt ruumi säästmiseks mõne katkendi edasiandmisel.

«Kas oli täna hommikul igav üksi tulla?» — «Oli jah. Mispärast sa mind ei oodanud?» — «Ma... ma arvasin, et sa minuga enam ühes ei taha käia?» — «Miks ei taha.» — «Kas sa tahad, et ma homme hommikul ootan?» — «Tahan küll.»

Kaudses kõnes kehtivad põimlause kirjavahemärkide reeglid, s. t. pealause eraldatakse kõrvallausest komaga. **Kaudse kõne lõppu pannakse punkt.**

Jälgida koma tarvitamist ja otsese kõne asendamist kaudse kõnega.

Otsene kõne	Kaudne kõne	Reegel
1. *«Mis **sa** kirjutad?» küsis Helje Üllelt. «**Nad** suusatavad hästi,» mõtles Kaie.*	*Helje küsis Üllelt, mis **ta** kirjutab. Kaie mõtles, et **nad** suusatavad hästi.*	Asesõna asendatakse otsest kõnet edasiandja seisukohalt vastava isikulise asesõnaga.
2. *Tarmo hüüdis: «Arvo, **võta** spordikott kaasa!»*	*Tarmo hüüdis, et Arvo **võtaks** spordikoti kaasa.*	Otsese kõne käskiv kõneviis muutub kaudses kõnes tingivaks kõneviisiks.
3. *«**Lähen** tööle,» kinnitas Sirje. «Elu **on** ilus!» hüüdis ta.*	*Sirje kinnitas, et ta **minevat** tööle. Ta hüüdis, et elu **olevat** ilus.*	Jutustava sisuga (2. ja 3. isiku puhul) ja hüüdlauseline otsene kõne asendatakse kaudses kõnes kaudse kõneviisiga.
4. *Kinnitasin veel kord: «Te **võite** mulle alati maale külla tulla.»*	*Kinnitasin veel kord, et nad **võivad** mulle alati maale külla tulla.*	Jutustava sisuga otsene kõne, mille edasiandjaks on 1. isik, jääb kaudses kõnes kindlasse kõneviisi.

§ 72. Sõnade õige järjekorra üldised alused.

Sõnade järjekord oleneb eesti keeles lauserõhust. Et viimane pole aga reeglistatud, vaid seotud inimese tunnete, mõtete ja taotlustega, mis omakorda väljenduvad üksikisiku kõnes, siis ongi eesti keeles kehtivad üksnes üldised reeglid sõnade õige järjekorra kohta. Selle poolest erineb eesti keel vene, saksa, inglise, prantsuse, ladina jt. keeltest, kus sõnade järjekord määrab sageli grammatilise vormi.

Märkus. Üksnes *pesa*-tüüpi esmavälteliste kahesilbiliste sõnade kasutamisel lauses võib sõnade järjekord ka eesti keeles määrata grammatilise vormi. Näiteks on lauseis ***Ema aitab***

isa ja ***Onu ootab tädi*** sõnad *ema*, *onu* nimetavas käändes ning lauseis aluseiks, *isa* ja *tädi* aga osastavas käändes ning lauseis sihitiseks.

Märkus. Suhteliselt vaba sõnade järjekord võimaldab varieerida stiili sõnade paigutamise teel rõhulistesse või rõhututesse kohtadesse. Hea väljendusoskuse lahutamatuks osaks on sõnade kasutamine kaalutletud kindlas järjekorras, suurimaks paheks aga mõne teise keele sõnade järjekorra mehhaaniline ülekandmine eesti keelde (eriti tõlkimisel).

Sõnade järjekorra kohta kehtivad mõned üldised reeglid.

1. **Rõhutatav sõna nihkub oma tavalisest asukohast ettepoole, sageli lause algusse.**

Tahta *te võite, seda ei saa keelata, saamisega on teine lugu!* ***Vastuseks*** *lõi vürst käega vastu lauda ja pöördus Indreku poole.* ***Tõlla-Hans*** *ta siis oli.*

2. **Tugevasti rõhutatud pealause öeldis või alus nihkub oma tavalisest asukohast lause lõppu.**

Kuhu siis kaugel metsanurgas elaval talupojal raudteega sõita ***ongi****. Küllalt avarad olid veel nende* ***põlludki****.*

Märkus. Rõhutatud sõna määramiseks kasutatakse mõnikord sõrendamist, kusjuures sõna jääb sel puhul tavalisse kohta (*Kas sakslased j ä l l e sisse marsivad, et vanad preilid sooja saia otsivad? Sest — paraku! i s e e n e s e aru on nende juurest tihti veel väga pisut leida.*).

Märkus. Rõhulisse asendisse sattumisel või rõhutatuse korral kasutatakse pikemaid asesõnu (***Mina*** *ei pruugi end ärritada,* ***mina*** *saan niikuinii sisse.* ***Mina*** *ei hakka Mareti pärast mitte sinuga vaidlema.*).

§ 73. Sõnade tavaline järjekord lauses.

Alus ja öeldis.

1. **Alus ja öeldis on harilikult lause algul** (alus öeldise ees).

Torma **on** *looduse poolest kaunis paik.* ***Ma*** **järgnen** *juhile.* ***Ühed*** **jõudsid** *sotsiaalse radikalismini rahvusliku radikalismi kaudu,* ***teised*** *ilma selle vaheastmeta, kuid* ***tulemused*** **olid** *samad.*

Märkus. Alus võib puududa, mistõttu lause algusse satub öeldis (**Olen jutustanud** *oma reisidest.*).

Märkus. Erilise tunderõhu puhul pannakse öeldis aluse ette (Saabus *teine* ***kevad****. Film «***Sündis** ***inimene****» saavutas suure kuulsuse.*).

2. **Öeldis** (või liitajalise öeldise abiverb) **on reeglipäraselt aluse ees:**

a) **kui lause algab öeldise laiendiga** (öeldistäitega, sihitisega, määrusega), näit.

Ainult kord elus **oli** ***Indrek*** *midagi samataolist* **tundnud.** *Algul* **oli** ***ta*** *nende tulekust* **üllatunud.** *Sassi hingele* **oli** *kõik* ***see*** *üdini võõras. Lõpuks aga* **hakkasid** ***mehed*** *omavahel vestlema. Ilus* **on** ***surra***, *kui oled veel noor. Siis* **hakkas** ***vihma*** *sadama.*

Märkus. Alus ja öeldis ei vaheta kohta siis, kui nende ees on sidesõnad, lauselaiendid *ka, isegi, üksnes* (*Aga* ***Anne*** **teadis,** *mida ta tegi. Ja* ***kõik*** **läks** *hästi. Ka* ***järv*** **vabanes** *jääst.*).

Märkus. Isikulise asesõna tarvitamine on kooskõlas reegliga (*Siis* **läksite** ***teie*** *maitulele. Õhtul* **hakkasid** ***nad*** *telke üles panema.*).

Märkus. Kui tingimus- või ajalause algult on sõna *kui* ära jäänud, on öeldis aluse ees (**Tahtsin** ***ma*** *mingit kohta saada, siis tulin ma ikka liig hilja.* **On** ***talv*** *külm, siis tuleb vastukaaluks palav suvi,* **on** ***ta*** *aga pehme, siis jääb suvi viluks.*).

b) **kui pealause ees on öeldist laiendav kõrvallause või lauselühend,** näit.

Pärale jõudnud, **mõtles** ***Indrek*** *vagunist ruttu välja minna. Kui nüüd Mihkel ennast kosjariidesse seadis,* **värises** *Leena* ***jalg*** *voki tallamise laual. Kui ta ärkas,* **oli** *ta* ***sisemus*** *kuidagi selge ja kirgas.*

c) **otsesele kõnele järgnevas saatelauses,** näit.

«No mis siis kuuldub?» **küsis** ***peremees***. *«Ei alati saa istuda,»* **vastas** ***Leena***.

d) **soovlauses, kui öeldis on tingiva või käskiva kõneviisi 3. pöördes,** näit.

Tehku ***nad*** *vähemalt katsetki ennast kaitsta!* **Tuleks** ***uni*** *kord juba!* **Jäägu** ***muu*** *minu hooleks!*

e) **kui öeldis on lauserõhuline,** näit.

On *juba õhtu.* **Mullatud said** *kartulid ja umbrohust* **puhastatud** *mais.* **Tuli** *ka nüüd veel nende vahel nääklemisi* **ette**, *aga vahekorra teravus oli kadunud.*

3. **Pealauses asuvad alus ja öeldis harilikult kõrvu** (liitajalise öeldise puhul on aluse kõrval abiverb).

Veskitorni alumine ***aken*** **asus** *üsna madalal. Aga alla jõudes* **ei olnud** ***see*** *enam vaba.* ***Villu*** **oli** *käest kinni* **rabanud.** *Lõpuks voodisse heitnud,* **magas** ***ta*** *nõnda, et seinad värisesid.*

4. **Kõrvallauses võivad alus ja öeldis olla nii kõrvu kui ka lahus.**

Laht tõmbus jäässe, sest ***pakane*** **kõvenes** *veelgi sel nädalal. Peas oli tal müts, mille serva alt* **paistsid** *rusked* ***juuksekahlud***, *mida* ***meretuul*** *aeg-ajalt* **lipendas.**

Märkus. Lühemas kõrvallauses asub öeldis kas lause keskel või lõpus, pikemas aga harilikult lause keskel (*Saabus telegramm,* ***mis*** **pani** *kuidagi imelikult* **kihama** *kogu maja. Ta tegi lõpliku otsuse, sest* ***palk*** **oli** *siin hea. Kui* ***nad*** *sel puhul pärast tööd kontoris* **koos istusid** *ja pidulikus meeleolus* **mõtteid vahetasid,** *hakkas Karklini Sass järsku minevikust rääkima.*).

5. **Liitajalise öeldise abiverb on nii pea- kui ka kõrvallauses enne põhiverbi.**

«*Säherdusi imetegusid* **olen** ***mina*** *juba mõndagi* **teinud,**» *ütles Achilles. Ja küll ta siis seletas, et talle* **olevat** ***kramp*** *kätte* **löönud** *ja mis kõik veel. Peagi* **olin** *kõigest sellest niivõrd* **tüdinud,** *et sõitsin minema.*

Märkus. Pealauses on abi- ja põhiverb teineteisest harilikult eraldatud (*Paar päeva tagasi* **oli** *ta oma laualt* **leidnud** *kirja. Villem* **oleks** *meeleldi mõnega* **juttu teinud,** *et oma rõhutud meelt lahutada.*).

Märkus. Kõrvallauses on abi- ja põhiverb harilikult teineteise lähedal (*Mõnikord räägime kahekesi veel voodiski edasi, kuidas* **oleks** *õigem* **olnud** *või mismoodi meie kangelane* **oleks** *parem* **võinud** *või* **pidanud** *toimima. Käisin koolihoones, kus ma ise kunagi* **olin õppinud.**).

6. **Pealauses on abimäärsõna öeldisverbi järel, lühemas lauses harilikult lõpus.**

Kui lennuk oli maandunud, **tulid juurde** *kõik ootajad. Õpetaja kaasabil* **otsiti** *veel kord kõik kohad* **läbi.** *Noh, esimees,* **tule** *oma plaanidega* **välja!**

Märkus. Liitajalise öeldise puhul on abimäärsõna enne põhiverbi, kõrvallauses võib mõnikord asuda ka enne abiverbi (*Kui Ann* **oli** *sillast* **üle jõudnud,** *peatus ta hetkeks. Käisin täna vaatamas ka seda filmi, mis mul eelmisel nädalal* **vahele oli jäänud.**).

7. **Kõrvallauses on abimäärsõna lihtajalise öeldise puhul öeldisverbi ees.**

Vaevalt olid aga jääankrud jäävälja külge kinnitatud, kui Antarktis meile **vastu paiskas** *oma järjekordse lumetormi. Kui auto bussile* **järele jõudis,** *polnud linngi enam kaugel.*

8. **Abimäärsõna asub tegevusnime ees nii pea- kui ka kõrvallauses.**

Täna öösel **peab** *igaüks end* **välja puhkama,** *sest teekond on väsitav. Näis, nagu* **tahetaks** *too tema käest* **ära võtta.**

Sihitis.

Kui *da*-tegevusnimelisel sihitisel on laiendiks käändsõnaline sihitis, siis asub viimane harilikult *da*-tegevusnimelise sihitise ees.

Ta imetleb tütarlapsi ja püüab ***neid pildistada****. Heameelega oleksin tahtnud* ***raamatu läbi lugeda****.*

Lauselaiend.

Lauselaiend asetseb kas lause alguses või selle sõna ees või järel, mida ta rõhutab.

Ometi *sunnib kange tuul teda korraks sirgu ajama. See koht teeb ju* ***ka*** *vahel haiget, kuid olen sellega juba harjunud.*

Kõrvallause.

1. **Pea- ja kõrvallauses säilitatakse harilik sõnade järjekord, kui muutmist ei nõua lause sisuline mõte.**

Andres arvab, et ema silm näeb veel seda, et võserik tungib sinnasamasse tagasi, kus ta oli Andrese Vargamäele tulles.

2. **Täiendlause peab asuma oma põhisõna järel.**

Mina olin seal nagu reisija, ***kellel just igatsetava eesmärgi lõpul sild sügava jõe pealt ära võeti****. Rõõm ja õnn on kui rändajad linnud,* ***kes kardavad sügist ja tõttavad kevadele vastu****.*

Märkus. Kõrvallauset ei tohi paigutada täiendi ja tema põhisõna vahele. Vigane on järgnev lause: ***Meeskonna****, kes oli tulnud võitjaks,* ***kapteniks*** *oli meie kooli õpilane.* Mõtet saab hästi esitada lihtlausena: *Võitjaks tulnud meeskonna kapteniks oli meie kooli õpilane.*

Märkus. Määrust, sihitist, täiendit, lisandit ja öeldistäidet tarvitatakse lauseis enam-vähem õigel kohal: täiend asetseb põhisõna ees (erandjuhtudel põhisõna järel, kus ühesõnalist komadega ei eraldata, mitmesõnaline aga eraldatakse); määrus võib asetseda lauses peaaegu kõikjal (v. a. aluse ja öeldise vahel alusega algavais lihtlauseis, mistõttu on õige ***Ma*** **oskan** *hästi matemaatikat.* ***Ta*** **armastab** *väga muusikat.*); lisand asetseb nii oma põhisõna ees kui ka järel, jne.

§ 74. Kirjavahemärkide tarvitamine.

Punkt.

Punkt pannakse:

1) **jutustavate lausete lõppu**, näit.

See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Kaks korda kaks tuhat viissada miljonit kätt on suurel maailmal.

Märkus. Jutustavateks lauseteks on ka sulgudes asetsevad kiillaused, kui nad kuuluvad eelneva lause juurde (näit. kirjanike nimed tsitaatide järel, seletused eelneva lause kohta); üksiksõna juurde kuuluv selgitus ei moodusta lauset ning tema järele punkti ei panda (*Mõni aasta tagasi oli ajakirjanduses väikene nagin* (***seda nimetati diskussiooniks***) *aadressiga ja aadressita olukirjelduste üle.*).

2) **araabia numbritega märgitud järgarvude järele**, näit. ***27.*** *juunil 1963,* ***8.*** *klass, Tartu* ***13.*** *Kaheksaklassiline Kool,* ***134.*** *lk.,* ***19.*** *sajand,* ***2.*** *raund.*

Märkus. Punkti ei panda: a) kui araabia numbriga märgitud järgarvu juurde kuulub seda lähemalt määrav täheline märk (*10^{c} klass, 213^{a} lk.*); b) kui järgarvu järel on käändelõpp (näit. *30-**lt** leheküljelt, 7-**ndaist***).

Märkus. Kui järgarvule järgneb nimisõna, mis on selgesti nähtavas käändes, siis on soovitatav käändelõpp ära jätta (*15. leheküljel, 23. juunil, 7. klassis, 60. aastail.*).

Märkus. Lause moodustavad rooma numbrid kavapunktide, tekstilõikude ja aineosade ees, kus neid loetakse saavas käändes (*I. Sissejuhatus. II. Põhiosa. III. Kokkuvõte.*).

3) **rublade ja kopikate, meetrite ja sentimeetrite, minutite ja sekundite eraldamiseks**, näit.

Televiisor maksab rbl. ***200.50****, raadio rbl.* ***75.—****, jalgratas rbl.* ***40.50*** *— kõik kokku rbl.* ***315.—****. 5000 m jooksus saavutati ajaks* ***13.59,0****, teivashüppes aga ületati kõrgus* ***5.12****.*

4) **peal- ja allkirjade järele**, näit.

Ülevaade kirjavahemärkide tarvitamisest. Lugupidamisega E. Vaher.

Märkus. Punkt jäetakse ära raamatute tiitellehtedelt, ajalehe-artiklite peal- ja allkirjadelt, siltidelt, loosungitelt, kuulutuste pealkirjadelt. (Samadel juhtudel ei tohi ära jätta aga küsi- ja hüüumärki.) Õpikutes, kontrolltöödes, kirjandeis ja kirjades tuleb alati ka pealkirjade järele panna punkt.

5) **lühendite järele**, näit.

a. — aastal
aadr. — aadress
ains. — ainsus
a.-ü. — ametiühing
dir. — direktor
dr. — doktor
e. — ehk
e. l. — enne lõunat
e. m. a. — enne meie ajaarvamist
jj. — ja järgmised
jm. — ja muud
jms. — ja muud seesugust
jmt. — ja mitmed teised
jne. — ja nii edasi
jt. — ja teised
k. — keel (ka korter)
kand. — kandidaat
kl. — klass, kell
kod. — kodanik
kop. — kopikas
krt. — korter
kt. — kohusetäitja
lk. — lehekülg
lp. — lugupeetav
lüh. — lühendatult
m. a. — möödunud aastal
m. a. j. — meie ajaarvamise järgi
min. — minut
mitm. — mitmus
mnt. — maantee
nn. — niinimetatud
nr. — number
näit. — näiteks
n.-ö. — nii-öelda
p. — poeg
pk. — postkast
p. l. — pärast lõunat
p. o. — peab olema
prof. — professor
P. S. — *postskriptum* (= järelkiri)
ptk. — peatükk
rbl. — rubla
s. a. — sel aastal
s.-ag. — sideagentuur
s.-jsk. — sidejaoskond
skp. — selle kuu päeval
sm. — seltsimees
s. o. — see on
s. t. — see tähendab
stj. — saatja
surn. — surnud
sünd. — sündinud
t. — tund, tütar (ka tänav)
tel. — telefon
tk. — tükk
tn. — tänav
tr. — trükk
täh. — tähendab
u. — umbes
v. a. — välja arvatud, väga austatud
vrd. — võrdle
vt. — vaata
õ.-a. — õppeaasta

On võimalik lühendada teisigi sõnu, kusjuures sel puhul tuleb lühendeid seletada ning kasutada range järjekindlusega. Lühendamisel on kehtivad ranged põhimõtted. Selleks kasutatakse:

1) **sõna esimest tähte** (konsonantühendiga algava sõna puhul konsonantühendit): ***a.*** — aastal, ***p.*** — poeg, ***u.*** — umbes; ***kl.*** — klass, ***Fr.*** — Friedebert, Friedrich;

2) **kõiki esimese silbi tähti ja järgneva silbi konsonanti**: ***dir.*** — direktor, ***geol.*** — geoloog, ***pol.*** — poliitika, ***psühh.*** — psühholoogia;

3) **kas kõiki või ilmekamaid konsonante**: ***nr***. — number, ***mnt***. — maantee, ***vrd***. — võrdle;

4) **liitsõnade puhul eri sõnade algustähti**: ***sm***. — seltsimees, ***lp***. — lugupeetav, ***a.-ü***. — ametiühing;

5) **mitme sõna puhul nende algustähti**: ***jne***. — ja nii edasi, ***vm***. — või muud, ***TRÜ*** — Tartu Riiklik Ülikool.

Märkus. Kui lühendatavad liitsõnad algavad konsonandiga, siis on punkt ainult lühendi lõpus (*kt.*, *lp.*, *sm.*), kui aga vokaaliga, siis on lühendis ka punkt ja sidekriips (*a.-ü.*, *s.-ag.*, *õ.-a.*). Vähem soovitatavaiks on kaldkriipsuga lühendid (*a/ü.* ja *õ/a.*).

Märkus. Kui algustähtedest on tekkinud lühend, millega sõnad võivad alata, siis pannakse punkt iga tähe järele: *e. m. a.*, *s. t.* (vrd. *st.* = staap, stiil).

Punkti ei tarvitata:

1) **rahvusvahelistes lühendites ja sümbolites**: ***m*** — meeter, ***g*** — gramm, ***kg*** — kilogramm, ***t*** — tonn, ***l*** — liiter, ***log*** — logaritm, ***W*** — vatt, ***kW*** — kilovatt, ***Fe*** — *ferrum* (= raud), ***Cl*** — kloor;

2) **suurtähtedest koosnevates lühendites**: ***NLKP*** — Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, ***VSÜ*** — Vabatahtlik Spordiühing, ***TPedI*** — Tallinna Pedagoogiline Instituut, ***Eesti NSV*** — Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik.

Märkus. Suurtäheliste lühendite puhul võetakse nime esimesed (või osa neist) tähed. Ainult erandjuhtudel liidetakse nendega väikesi tähti (***KrK***, ***TPedI***). Lubamatu on üldnimedest moodustada suurtähelisi lühendeid, nagu *KKO*, *MM*, *EM*.

Hüüumärk.

Hüüumärk pannakse:

1) **hüüd-, soov- ja teravat käsku väljendavate käsklausete järele**, näit.

Kõigi maade proletaarlased, ühinege! Oh Eestimaa! Oh Eestimaa, kus leiba ja vett! Õppige naeratama! Tulgu mis tahes! Rutemini!

2) **üksikute hüüdsõnade järele**, näit.

Säuhti, säuhti! Tulepiits vihises üle maastiku. Mürr, mürr! Kilk-kõlk! kilk-kõlk! mats-pots! mats-pots! Hurraa! Tallinna laulupidule!

Märkus. Kui hüüdsõnad moodustavad lause, algab järgnev osa suure algustähega. Hüüdsõnad võivad aga kuuluda ka lause koosseisu, mispuhul järgnev sõna algab väikese algustähega, kuigi eelneb hüüumärk (*Aga — puh! — ma kardan.*).

3) **tunderõhulise ütte järele**, näit.

Ahoi, «Vojeikov»! Iialgi ei unusta ma sind, Malle!

4) **lausete ja sõnade järele** (asuvad sageli sulgudes), **mille sisu on lugejale ootamatu või üllatav**, näit.

Neis köiteis oli kogu meie reis lühidalt ja asjalikult kirja pandud, isegi «Obi» külastanud välismaalaste hulk (kokku sai neid «Obi» kolme reisi jooksul üle 34 000 inimese!) ja tähtsamad muljed välismaa sadamatest. Ta olevat seda järjepannu teinud 3 (!) ööpäeva.

Märkus. Dialoogis võib hüüumärk (või mitu hüüumärki) esineda imestuse väljendajana ilma ühegi sõnata (*Villu kahvatab. — «Ema?» — «Kasuema?» — «Kes oli* pärisema?» — *!!! — Ei, ei, selle poisi suust peab iga sõna ostma — ma arvan, ta on vist koguni uhke. Mine!*).

Küsimärk.

Küsimärk pannakse:

1) **küsiva lause järele**, kui küsimus on pealauses, näit.

Kas kaseladvad muutuvad mõne aasta pärast teravaks? Kellele teda tarvis oli?

2) **mõistatuste järele**, näit.

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas? Kurat kolme jalaga, raudhambad suus?

3) **üksiku küsiva sõna järele lauses**, näit.

Sihitis vastab küsimustele kes? mis? kelle? mille? keda? mida? ja laiendab sihilist tegusõna.

4) **sõna järele** (sulgudes), **mille mõte äratab kahtlust**, näit.

Olgu saare saladustega kuidas on, aga meie olime igatahes esimesed nõukogude inimesed (ja mina vist esimene eestlane?), kes oma ihusilmaga nägid seda huvitavat saart. Polüneesias olevat naiste vabariik (?), kus mehed pidavat elama külast eemal.

Märkus. Ka küsimärgid võivad dialoogis esineda ilma sõnata (*«Mina näiteks olen kergekaalu-grupis; üsna loomulik, et hoian selle poole.» — «???» — «Seal pole midagi imestamisväärset.»*).

Märkus. Kui imestus ja kahtlus ilmnevad samaaegselt, siis pannakse mõlemad märgid (*Mis ma teen?! Mis ma teen?! Kohe taevasse kasvab hall surmaseen!*).

Koma.

Komaga eraldatakse:

1) üte muust lausest (vt. § 59);
2) põhisõna järel asuv lisand (vt. § 55);
3) koondlause korduvad liikmed, kui nende vahel pole sidesõnu *ja*, *ning*, *ega*, *ehk*, *või*, *kui (ka)* (vt. § 61);
4) rindlause osad, kui nende vahel pole sidesõnu *ja*, *ning*, *ega*, *või* (vt. § 64);
5) põimlauses pealause kõrvallauseist ja kõrvallaused kõrvallauseist (vt. § 65);
6) kiilsõnad ja lühemad kiillaused (vt. § 62);
7) hüüdsõnad, kui nende ja muu lause vahel on kõnes paus (vt. § 63);
8) mõned määruslikud lauselühendid (vt. § 69);
9) sõltumatu nimetav (vt. § 69);
10) põhisõna järel asuvad omadussõnalised täiendid, kui neid on vähemalt kaks (vt. § 54).

Koolon.

Koolon pannakse:

1) koondlauses loetelu ette, kui selle ees on kõnes paus (vt. § 61);
2) rindlauses niisuguse lauseosa ette, mis seletab või põhjendab eelmist (vt. § 64);
3) saatelause lõppu, millele järgneb otsene kõne (vt. § 71);
4) arvude vahele suhte väljendamiseks ja suuremate ajaühikute (tundide) eraldamiseks, näit.

NSV Liit võitis Kanada 75 : 63. Etapi parima võistleja ajaks jäi 2:24.13,5.

Semikoolon.

Semikoolon pannakse:

1) koondlauses loetelu rühmade vahele (vt. § 61);
2) rindlauses omavahel lõdvemini seotud osade vahele (vt. § 64).

Mõttekriips.

Mõttekriipsu tarvitatakse:

1) lisandi põhisõna eraldamiseks, kui selleks on üldnimi, mis asub lisandi järel, näit.

Nüüd võtan ma madam Maalt tema viimase särgi — troposfääri, ja te näete . . .

2) **koondlauses loetelu eraldamiseks muust lausest, kui järgneb kokkuvõttev sõna või suurem paus** (vt. § 61);

3) **pikemate kiillausete eraldamiseks** (vt. § 62);

4) **elliptilistes lausetes väljajäetud sõnade asemel**, näit. *Ütlesin Jaagule, et ta tuleks kindlasti veel täna, tema — «Ei!»*

5) **üllatava ning ootamatu mõtte ees**, näit. *Kas see oled sina — Ilmar?! «Ta on nii õnnelik, nii õnnelik!» sosistas Liisi oma nurgas ja — pistis korraga plehku.*

6) **poolelijääva mõtte järel ja pikema pausi märkimiseks dialoogis** (kasutatakse ka mõttepunkte), näit. *Mis see oli? Keda ma kuulsin — kas see ei olnud isa hääl? Kas ta peaks —? Mängisin püssiga — püss läks kogemata lahti — kuul rinnus — ma suren —*

7) **dialoogis eri isikute repliikide eraldamiseks** (vt. § 71);

8) **samaliigiliste nimede vahel sidesõna *ja* asemel**, näit. *Tallinn—Moskva rong. NSV Liit — USA jalgpallis 5 : 1.*

Mõttepunktid.

Mõttepunkte tarvitatakse:

1) **poolelioleva mõtte järel ja pausi märkimiseks dialoogis**, näit. *«Ei, ei, mitte see,» hüüdis Kati nüüdki. «See pole midagi, kuid... kuid... ta... ta...» Nii et... Nojah, raske on küll midagi ütelda, aga...*

2) **tsitaadis väljajäetud osa asemel**, näit. *Fr. R. Kreutzwaldi «Kilplaste» esimese lõigu tähtsamad mõtted on niisugused: «Küll tuleb natuke imeks panna, mispärast... tõsine jutustus kuulsatest kilplastest siiasaadik teadmata on jäänud... Agara mõistuse abiga oskasid nad iga töö väga kiirelt korrale toimetada...»*

Jutumärgid.

Jutumärkidesse pannakse:

1) **otsene kõne** (vt. § 71);

2) **tsitaadid**;

Märkus. Tsitaate kasutatakse muutmatult. Kui tahetakse tsitaati lühendada, pannakse lõppu mõttepunktid ning nende järele jutumärgid.

3) **teoste, ajalehtede, ajakirjade, käitiste, tehaste, kolhooside, sovhooside, sortide jne. erinimetused** (vt. § 29);

4) **sõnad ja laused, mis antakse grammatiliste vormidena**, näit. *«inimene» on nimisõna. «k» on klusiil. «Kas sa käisid matkamas?» on küsilause.*

Märkus. Trükikirjas esitatakse grammatilised vormid tekstist erinevalt, tavaliselt kursiivis (kaldkirjas), ja ilma jutumärkideta. Üksiksõnalised grammatilised vormid kirjutatakse ka lause algul väikese algustähega (*hetk*, *retk*, *matk* ja *kaart* käänduvad nagu *jalg*.).

5) **sõnad ja ütlused, mis on ebatavalises või pilkelises tähenduses**, näit. *Eks saab näha, mis «ainukene» see siis on. Iga venelane kõneleb vaimustusega heldest «emakesest Volgast». Paluvere «kuningas» ootas kohtuotsust.*

Sulud.

Sulgudega eraldatakse igasugused seletavad ja täiendavad märkused (kiillaused ja kiilsõnad — vt. § 62), näit.

*Ta armus õnnetult (**need vennad aina õnnetult armuvadki**) — ja ta maailmavalu saagu rahva ühisomandiks. SIIM: Jumalaga! (**Äkisti ümber pöörates ja tema käest kinni võttes.**) Maret —! (**Ruttu ära.**)*

Kirjavahemärkide järjekorrast.

1. **Jutumärgid on tavaliselt pärast punkti, küsimärki, hüüumärki, koma, mõttekriipsu ja mõttepunkte**, näit.

«Siin ta tähendab jälle tagasiminekut; kui sa, talumats, teaksid, kes mina olen —»

«Kes teie siis õieti olete?»

«Arva!»

«Hm! esiteks inimene; teiseks oma ema laps; kolmandaks oma isa poeg.»

2. **Kui saatelause on otsese kõne keskel, siis on saatelause kirjavahemärgid enne jutumärke**, näit.

«Sa ei tea,» ütles ta, «kuidas mulle see koer meeldis.»

3. **Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause on pea- ja kõrvallause vahel, siis pannakse kõrvallause koma mõttekriipsu järele**, näit.

*Jah, ta pidi minema — **see kõik oli möödas** —, milleks veel asjata nukrutseda.*

Märkus. Kirjavahemärgid pannakse õpitud reeglite kohaselt loogilises järjestuses (*Henn küsis: «Kas oled lugenud E. Vilde lühipala «Minu esimesed «triibulised»»?»*).

Märkus. Kunagi ei panda kõrvuti kaht koma ega punkti (Sõna *seltsimees* lühendiks on *sm.*). Kahtluste ja üllatuste puhul võib siiski kõrvuti esineda mitu küsi- ja hüüumärki (*Jüri oli kuskilt kuulnud, et jääinimesed on kultuuriliselt kõrgel tasemel!??*).

TULETUSÕPETUS.

§ 75. Põhi- ja üldsõnavara.

Eesti keel kuulub koos liivi, vadja, isuri, vepsa, karjala, soome (läänemeresoome keeled); mordva, mari (volga keeled); komi, udmurdi (permi keeled); mansi, handi ja ungari (ugri keeled) keelega **soome-ugri keelkonda**. Kunagisest ühisest aluskeelest, mida kõneldi 5000—6000 a. tagasi, on säilinud ühiseid sõnu tänapäevani, näit.

isa, soome k. *isä*, mari k. *iza*, ungari k. *ös*;
kala, mari k. *kal*, ostjaki k. *kol*, ungari k. *hál*;
käsi, ostjaki k. *ket*, ungari k. *kéz*;
mõskma, mordva k. *muskams*, ungari k. *mosni*;
öö, soome k. *yö*, mansi k. *ji*, ungari k. *éj*.

Keeltes on sõnu erineval hulgal: mõnest tuhandest mitmesaja tuhandeni. Ka eesti keeles on 300 000—400 000 sõna, millest igapäevases suhtlemises kasutatakse vaid mõnd tuhandet. Kõige sagedamini tarvitatakse põhisõnavarasse kuuluvaid sõnu.

Põhisõnavara moodustavad kogu keelekollektiivile tuttavad igapäevase eluga seotud sõnad. Nad märgivad kehaliikmeid, igapäevast tööd, loodust ja loodusnähtusi, rõivastusesemeid, toitu, tavalisi kultuurinähtusi jne. Põhisõnavarasse kuuluvaist sõnadest saab tuletada harilikult uusi sõnu, näit. ***maa*** — *maastik*, *maastikuline*, *-maalane*, *maanduma*, *maabuma* jt.; ***käsi*** — *käsik*, *käsilane*, *käendus*, *kätlema*, *käendama*, *käsitama*, *käsitlema*, *käsitsema* jt.

Igapäevaste sõnade kõrval on palju selliseid, mida teavad üksnes eriteadlased või mida kõnelejad on kuulnud, kuid ei tea eriti täpselt nende tähendust. Niisugused sõnad kuuluvad üldsõnavarasse.

Üldsõnavara moodustavad kõik keeles tarvitatavad sõnad. Keele üldsõnavarast langeb pidevalt välja vananenud sõnu ja tuleb juurde uusi. Areneva keele sõnavara suureneb pidevalt, sest uued majanduslikud ja kultuurilised nähtused nõuavad mõistete väljendamiseks sõnu.

Keelest väljalangevaid ning vananenud sõnu nimetatakse **arhaismideks**. Sellised on *hüüs* (= varandus), *pint*, *vart*, *kilter*,

tündrimaa, *ale*, *kütis*, *küdi*, *nääl* jt. Arhaismideks on muutumas ka *konstaabel*, *potipõllumees*, *riigipirukas*, *riigihoidja* jpt. Mõnikord elustatakse arhaisme ja antakse neile kaasaegne sisu, näit. sõnad *lõiv*, *hagema*, *tuusik*, *lõngus* on selliselt keele sõnavarasse tagasi tulnud.

Keele rikastamiseks loodud uusi sõnu nimetatakse **neologismideks**. Nendeks on uued sõnad seni, kuni nad juurduvad või langevad keelest taas välja. Möödunud sajandi lõpul olid uudissõnadeks *näidend*, *üliõpilane*, *ülikool*, *ilukirjandus*, *kujund*, *helind*, *suvatsema*, *seisund* jt., mis on tulnud käibele; uudissõnadeks aga jäidki *helivõidus* (= meloodia), *hüppemäng* (= ballett), *tagasikargamise vägi* (= elastsus) jpt., mis ei leidnud kohta meie keele sõnavaras.

Teistest keeltest võetud sõnu, mis on häälduslikult kohanenud, nimetatakse **laensõnadeks**. Eesti keeles leidub ulatuslikumalt balti (*sild*, *vill*, *vagu*, *kübar*, *mõrsja*, *nõbu*, *hõim*, *tütar*, *sõsar*, *talgud* jt.), slaavi (*raamat*, *rist*, *nädal*, *saabas*, *turg*, *määr*, *pirukas*, *aken*, *sirp*, *vaba*, *värav*, *varblane*, *värten* jt.), germaani (*kihl*, *vald*, *kuningas*, *varas*, *valitsema*, *aer*, *sadul*, *nael*, *nõel*, *rõngas*, *mõõk*, *laut*, *kana*, *põld*, *ader*, *kaer* jt.), saksa (*lamp*, *pilt*, *tahvel*, *kriit*, *kirss*, *ploom*, *haak*, *plekk*, *pritsima* jt.), rootsi (*vaar*, *moor*, *plika*, *kroonu*, *kratt*, *iil*, *kadalipp* jt.), vene (*kopikas*, *rubla*, *soldat*, *uulits*, *vaksal*, *verst* jt.), soome (*seirama*, *üli-*, *aare*, *aade*, *käsitama*, *pürgima*, *seiklus*, *matkama*, *hetk* jt.) laene.

Häälduslikult kohanemata ning vähetuntud sõnu nimetatakse **võõrsõnadeks**. Eesti keeles on kõige rohkem kreeka (*grammatika*, *loogika*, *morfoloogia*, *psühholoogia*, *hüpnoos*, *sümptoom*, *elekter*, *aatom* jt.), ladina (*revolutsioon*, *reklaam*, *produkt*, *reporter*, *tribuun*, *tsenter*, *tsirkus*, *ultimaatum* jt.), saksa (*krahv*, *kroonlühter*, *kroonprints*, *tropp*, *tsehh*, *tsement*, *tsepeliin*, *tsink*, *tsunft*, *vasall*, *vimpel* jt.), prantsuse (*avenüü*, *büroo*, *blindaaž*, *garaaž*, *massaaž*, *palissaad*, *plaaž*, *talong*, *volüümikas* jt.), inglise (*beebi*, *leedi*, *džentelmen*, *blokaad*, *golf*, *raund*, *treening*, *sprinter*, *staier* jt.) ja vene (*batjuška*, *borš*, *rassolnik*, *seljanka*, *sputnik*, *kolhoos*, *sovhoos* jt.) päritoluga võõrsõnu.

Laensõnad on keeles kohanenud, neid ei suuda tavaline kõneleja oma sõnadest eraldada, võõrsõnad aga võivad sisaldada ebatavalisi häälikuühendeid (*lh*, *vh*, *mh*, *nh*, *vd*, *eu* jt.), alata *b*-, *d*-, *g*-ga või nende rõhk olla kaugemal esimesest silbist. Võõrsõnadest tekib pidevalt laensõnu (näit. sõnades *arteer*, *hektaar*, *bagaaž* nihkus peale muu ka rõhk esimesele silbile). Nüüd on sõnad *arter*, *hektar* ja *pagas* laensõnad.

Neid võõrsõnu, mis on ühised paljudele maailma keeltele, nimetatakse **rahvusvahelisteks sõnadeks**, näit. *aatom*, *astronoomia*, *bioloog*, *diameeter*, *heelium*, *kolhoos*, *kollektiiv*, *kommunist*,

mandaat, *minoorne*, *neuroloogia*, *obelisk*, *ooper*, *proletariaat*, *psüühika*, *revolutsioon*, *sotsialism*, *televisioon*, *unioon* jt. Rahvusvahelisteks sõnadeks on kõige sagedamini kreeka ja ladina tüved, kuid ka prantsuse, inglise, saksa, hispaania või vene päritoluga sõnad.

§ 76. Keele sõnavara rikastamine.

Keele sõnavara rikastub iseenesest, kuid tänapäeva arengu kiire tempo nõuab keele kui suhtlemisvahendi teadlikku ning sihikindlat arendamist. Saavutused teaduses ja tootmises nõuavad uute mõistete jaoks sõnu. Neid saadakse väga mitmesugusel teel.

1. Laenamine.

Sõnu laenatakse ühest keelest teise, kusjuures laenud kohanevad laenusaaja keele foneetikaga (näit. vene k. грамота vasteks on eesti keeles *raamat*, saksa k. sõnade *Tafel*, *Kirsche*, *Maschine*, *Kreide* vasteks *tahvel*, *kirss*, *masin*, *kriit*, rootsi k. *flicka* vasteks *plika* jne.). Hilised laenud (võõrsõnad) pole jõudnud keeles veel kohaneda (*viktoriin*, *kollektiviseerima*, *brigaad*, *garaaž*, *staier*, *doping* jt.). Võõrsõnu tuleb kasutada mõõdukalt, et mitte muuta kõnet raskesti mõistetavaks. Nad on siis oma kohal, kui eestikeelne sõna puudub (*viktoriin*, *ooper*, *kantaat* jt.) või on vananenud (*dünamomeeter* /= jõumõõtel/, *keemia* /= lahutusteadus/, *psühholoogia* /= hingeteadus/, *meloodia* /= helivõidus/ jt.). Võõrsõnadest on tarvis aga hoiduda, kui eestikeelne sõna on üldlevinum või tarvitatavam. Eelistada tuleb näiteks sõnu *avamäng*, *mõttevahetus*, *lugemik*, *teaduskond*, *lillekimp*, võõrsõnadele *uvertüür*, *diskussioon*, *krestomaatia*, *fakulteet*, *bukett*.

Veelgi lähedasemaks baasiks sõnavara rikastamisel on laenud sugulaskeeltest (eriti soome keelest). Soome keelest on tulnud meie sõnavarasse sellised sõnad nagu *aare*, *hetk*, *hurmav*, *julm*, *retk*, *uljas*, *vaist*, *üll*, *ahistama*, *anastama*, *johtuma*, *leevendama*, *ponnistama*, *pürgima*, *tajuma* jt.

2. Murdesõnade kasutamine.

Murretes on palju sõnu, mida kirjakeel ei tunne. Sõnavara rikastamisel kasutatakse murdesõnu kirjakeeles puuduva sõna kohal, olemasoleva sõna kõrval pisut erineva stiilivarjundiga või uues tähenduses. Murdesõnu on toonud ja toovad kirjakeelde kirjanikud (F. Tuglas, E. Vilde, A. H. Tammsaare, G. Suits, A. Hint, J. Smuul jt), keeleteadlased ja ka tavalised keeletarvitajad. Murdesõnad on esialgu vähetuntud, kuid võivad levida ning saada kirjakeele sõnavara osaks. Näiteks on murretest juurutatud kirjakeelde sõnad, nagu *kulles*, *luide*, *lõiv*, *lõngus*, *tuu-*

sik, *väänel*, *(südame)vatsake*, *hagema*, *kulgema*, *loobuma*, *taluma*, *võluma* jt. Murdesõnade tarvitamisel peab olema mõõdukas, et ei kannataks arusaadavus.

Märkus. Kirjanduses ei peeta otstarbekaks avaldada teoseid murdes, küll aga võivad kirjanikud kasutada murdeväljendeid tegelaste iseloomustamisel. (Selliselt on talitanud A. H. Tammsaare ja A. Hint.)

3. Uute sõnade loomine.

Vähemal määral rikastub keel sõnadega, mida loovad keeleteadlased, aga ka tavalised keeletarvitajad. Eesti keele sõnavara on selliselt täiendanud peamiselt J. Aavik ja M. Lubi. Üldtuntuiks on saanud *jäik*, *kaame*, *keigar*, *kolp*, *küülik*, *laup*, *leebe*, *lelu*, *meenuma*, *mõrv*, *nördima*, *raev*, *range*, *relv*, *roim*, *siiras*, *taastama*, *taust*, *voorus* jt. Nende kõrval on palju selliseid, mida tuntakse vähem, kuid mis on tarvitusel kirjanduses, ajakirjanduses ja kõnes, näit. *evima*, *loits* (= nõidussõna), *malbe* (= vähetundlik, tagasihoidlik), *nõme*, *pädev* (= asjatundlik), *raal* (= elektronarvuti), *seirama* (= jälgima), *süüme* (= südametunnistus), *taunima* (= hukka mõistma), *tõik* (= tõsiasi, fakt), *uje* (= arglik), *ulm* (= unenägu).

Uusi tüvisõnu nimetatakse kunstlikeks sõnadeks.

4. Sõnade tuletamine liidete abil.

Uute sõnade tuletamise vahendiks on **tuletusliited** e. sufiksid. Nende abil saab moodustada käänd-, pöörd- ja määrsõnu. Tähtsamad tuletusliited on:

1) ***-ur***, ***-lane***, ***-us***, ***-e***, ***-ne***, ***-ndik***, ***-mine***, ***-is***, ***-nik***, ***-lik***, ***-line***, ***-stik***, ***-la***, ***-kond*** jt. (käändsõnaliited);

2) ***-ta-***, ***-le-***, ***-ne-***, ***-ise-***, ***-tse-*** jt. (pöördsõnaliited);

3) ***-sti***, ***-lt***, ***-mini***, ***-ti***, ***-vel***, ***-vil***, ***-kesi***, ***-tsi***, ***-li*** jt. (määrsõnaliited).

5. Sõnade liitmine.

Sõnavara võib rikastada ka sõnade liitmise teel. Eesti keeles liituvad käänd-, pöörd- ja määrsõnad.

1) *aastaaeg*, *punanurk*, *kommunismiajastu*, *õppeplaan*, *ülikool*, *õilsahingeline* jt.;

2) *ettejääv*, *juurdetulnud* (liige), *kokkuvõttev* (sõna), *saamatajäänud* (raha), *ümberkujundatud* (loodus) jt.;

3) *aegamööda*, *igatahes*, *ilmaaegu*, *niikuinii*, *pikkamööda*, *vahetevahel*, *vastuoksa*, *üleöö* jt.

§ 77. Sõna osad.

Morfoloogia elementideks on sõnatüved (*lippu**dega***), tunnused (*elata**/kse***) ja liited (*hoolsa**sti***). Sõna tüve, tunnuseid, lõppe ja liiteid nimetatakse **sõna osadeks.**

Igas sõnas on l i h t t ü v i, mida ei saa enam jagada, näit. *hea, maa, puu, vesi, tule-, oota-, hakka-.* Kui lihttüvele järgneb liide, siis moodustub t u l e t a t u d t ü v i (*maa**stiku**, veel**da-**, tule**ne-**, käsi**tse-**, kena**sti***). Kui on liitunud kaks iseseisva tähendusega sõna, tekib l i i t t ü v i (*kosmose/laeva, lennu/välja, pealt/väeta-, üli/agara-*), mis võib olla l i h t n e (*auru/laeva, king/sepa, hea/meele, suur/tüki*) või t u l e t a t u d l i i t t ü v i (*rahva/kohtu**niku**, enne/tähtaeg**se**, kindla/piiri**lise**, hea/korra**sta-**, õilsa/meel**selt***).

K ä ä n d s õ n a l on kaks tüve: **nimetavaline** ja **omastavaline** (*leht- ~ lehe-, seminar- ~ seminari-, number ~ numbri-, paene- ~ paese-, juus- ~ juukse-, kuldne- ~ kuldse-, käsi- ~ käe-, laas- ~ laane-, hammas- ~ hamba-*).

Märkus. Kui ainsuse osastav kääne on lõputa või erineb tunduvalt nimetava ja omastava tüvest, võetakse tüvena arvesse ka osastav kääne (*maastiku- ~ maastikku-, käsi- ~ käe- ~ kät-*).

P ö ö r d s õ n a l on kolm tüve: ***ma*-tegevusnime**, ***da*-tegevusnime** ja **oleviku tüvi**, kusjuures neist kaks langevad alati kokku. (Seega jääb sisuliselt järele kaks tüve, mille hulgas on alati *ma*-tegevusnime tüvi.)

too- ~ tuu- ~ /too-/, pese- ~ pes- ~ /pese-/, õppi- ~ /õppi-/ ~ õpi-, saat- ~ /saat-/ ~ saada-, murd- ~ /murd-/ ~ murra-, hakka- ~ haka- ~ /hakka-/, õmble- ~ õmmel- ~ /õmble-/, ütle- ~ öel- e. *ütel- ~ /ütle-/.*

M ä ä r s õ n a l on ainult üks tüvi (***kiiresti**, **valjult**, **tasakesi**, **käsitsi***).

Märkus. Tüve hulka arvatakse käändsõnades omastava käände vokaal (*keele-, õpiku-, sotsialistliku-*), pöördsõnades kõik osad, mis eelnevad *ma-, da*-tegevusnime tunnusele või oleviku 1. pöörde lõpule (*lõppe- ~ lõpe-, hüppa- ~ hüpa-*).

Märkus. Lõppe ja tunnuseid tuleb rangelt eristada. Pöördelõpud on üksnes 1. ja 2. isikul (***-n**, **-d** — **-me**, **-te**: **töötan**, **töötad** — **töötame**, **töötate***; käskivas kõneviisis on mitmuse 1. pöördes ***-m***: *andke**m**, lugege**m***); mitmuse tunnused on ***-d**, **-de**, **-te**, **-i**, **-e**, **-u***; oleviku tunnused ***-b**, **-va-**, **-kse***; mineviku tunnused ***-s**, **-si-**, **-i***; käskiva kõneviisi tunnused ***-ge**, **-ke**, **-gu**, **-ku***; tingiva kõneviisi tunnused ***-ks**, **-ksi-***; kaudse kõneviisi tunnus ***-vat***; umbisikulise tegumoe tunnused ***-d-**, **-da-**, **-t-**, **-ta-**, **-a-***; keskvõrde tunnus ***-m*** ja ülivõrde tunnus ***-(i)m**, **-(e)m***.

Järgnevas tabelis on näiteid sõnade jagamise kohta osadeks.

Sõna	Eesliide	Lihttüvi	Tulletusliide	Tunnus	Lõpp	*gi-*, *ki*-liide
annate	—	*anna*	—	—	*te*	—
ebatavalistestki	*eba*	*tava*	*lis*	*te*	*st*	*ki*
kirjanikelt	—	*kirja*	*nik*	*e*	*lt*	—
kõneldakse	—	*kõne*	*l*	*da/kse*	—	—
maabutavat	—	*maa*	*bu*	*ta/vat*	—	—
ülihästi	*üli*	*hä*	*sti*	—	—	—
õpilastelgi	—	*õpi*	*las*	*te*	*l*	*ki*
käsitsi	—	*käsi*	*tsi*	—	—	—

§ 78. Käändsõnaliited.

Käändsõnaliidete abil saab moodustada nimi-, omadus-, arv- ja asesõnu. Liited annavad sõnadele uusi tähendusi, liitudes vokaal- või konsonanttüvele, nõrgale või tugevale astmele.

Käändsõnaliited väljendavad tegijat, isikut (*-ja*, *-ur*, *-nik* jt.), tegevust, tegevuse saadust, vahendit (*-mine*, *-us*, *-is* jt.), omadust, seisundit (*-us*, *-line*, *-lik*, *-ne*), kohta, ala (*-la*, *-stik*, *-kond* jt.), vähendust ja meelitust (*-ke*, *-u* jt.).

A. Tegijat või isikut väljendavad liited.

Liide	Märgib	Liitub	Näiteid
-ja	**tegijat, olijat, elukutset, aparaati**	*ma*-tegevusnime tüvele, *i*-lihtminevikuga sõnades *i*-vokaalile	*ehitaja*, *võistleja*; *tulija*, *olija*, *müüja*; *õpetaja*; *helgiheitja*
-ur	**püsiva elukutsega isikut, pideva funktsiooniga seadist**	konsonanttüvele, astmevaheldus-likes sõnades tugevale astmele	*kaevur*, *sõdur*; *vedur*, *pidur*, *tegur*
-nik	**püsiva elukutsega isikut, ainet**	nimet. käändele; erandid: ***kirjanik***, ***kohtunik***, ***elanik***	*kunstnik*, *metsnik*, *mõisnik*; *süsinik*
-lane	**isikut rahvuse, asukoha, tegevusala järgi; loomade liike või sugukondi**	tugevaastmelisele tüvele: a) I-vältelistes vokaaltüvele, b) III-vältelistes konsonanttüvele; erandid: ***norralane***,	*eestlane*, *inglane*, *venelane*; *elvalane*, *tallinlane*; *kangelane*, *sportlane*, *teadlane*, *parteilane*; *kaslane*

Liide	Märgib	Liitub	Näiteid
		paidelane (kohanimetuletised); ***õpilane***, ***ajaloolane***, ***sõjaväelane***	
-nna	**naisisikut rahvuse, elukutse või tutvussuhete järgi**	*lane-* (*la*-tüvele), *ja*-liitele või tüvevokaalile (omastavale)	*eestlanna*, *korealanna*, *müüjanna*, *tantsijanna*, *lauljanna*, *sõbranna*
-line	**millegagi ajutiselt tegelevat isikut; ka püsiva elukutsega isikut**	omast. käändele või mitm. tüvele	*abiline*, *heinaline*, *marjuline*, *veskiline*, *teeline*, *pulmaline*; *palgaline*, *tööline*
-tar	**naisisikut rahvuse, elukutse, tutvusastme või välimuse järgi**	omast. käändele	*poolatar*, *tšehhitar*; *kaunitar*, *sõbratar*, *näitlejatar*
-ik	**isikut** (harva ka eset või taime)	konsonanttüvele	*saadik*, *lemmik*, *isik*, *keemik*, *teisik*; *laulik*, *pilvik*
-nu	**isikut toimunu järgi**	*da*-teg. tüvele	*hukkunu*, *kadunu*, *põlenu*, *täiskasvanu*
-tu (***-du***)	**isikut või tegevuse saadust tehtu järgi**	umbisik. tgm. tüvele; erandid: ***kuuldu***, ***naerdu*** on *du*-liitelised	*päästetu*, *saadetu*, *võidetu*, *haavatu*, *mahajäetu*
-ist	**isikut mingi õpetuse, suuna või elukutse järgi**	konsonanttüvele	*marksist*, *materialist*, *jurist*, *spetsialist*
-aator	**isikut elukutse või tegevuse järgi; seadist, masinat**	konsonanttüvele	*administraator*, *dekoraator*; *rõtaator*

Märkus. Kõik eelnevad liited moodustavad nimisõnu, üksnes *line*-liide moodustab peale nimisõnade ka omadussõnu (näit. *keeleline*, *jõuline*).

Märkus. *nna-* ja *tar*-liide märgivad naissoost isikut. Üldmõistete väljendamiseks kasutatakse *lane-* või *ja*-liidet; üksnes vajaduse korral, kui on tarvis naissoost isikut eraldada meessoost isikust, kasutatakse *nna-* ja *tar*-liidet.
Nõukogude Liidus elavad ***venelased***, ***ukrainlased***, ***lätlased***, ***leedulased***, ***eestlased*** *jt. rahvad* (loetletud rahvaste hulka kuuluvad nii mehed kui naised).

Armeenia ***lauljanna*** *Gasparjan esines ka Tallinnas* (sõna *lauljanna* märgib, et Gasparjan on naislaulja.).
Vene nimede puhul, kus vastav lõpp (*Dudinskaja*, *Kirillova*) juba märgib naissugu, pole vaja *nna-* ja *tar*-liitelisi sõnu kasutada.
Tiitlite puhul tuleb mees- ja naissoost isikute märkimisel teha vahet: *vürst* — ***vürstinna*** (= vürsti abikaasa) — ***vürstitar*** (= vürsti tütar).

Märkus. Peale *ist-* ja *aator*-liite on rahvusvahelisi liiteid teisigi, näit. ***-fiil*** (*bibliofiil*, *slavofiil*); ***-maan*** (*bibliomaan*, *anglomaan*, *kleptomaan*); ***-är***, ***-äär*** (*pensionär*, *miljonär*, *revolutsionäär*, *kollektsionäär*); ***-ant*** (*debütant*, *adjutant*); ***-loog*** (*bioloog*, *psühholoog*, *sotsioloog*; *dialoog*, *monoloog*).

B. Tegevust, tegu või vahendit märkivad liited.

Liide	Märgib	Liitub	Näiteid
-mine	**tegevust**	*ma*-teg. tüvele	*elamine*, *hoidmine*, *õppimine*, *viitamine*
-us	**tegevuse üksikjuhtumit, tegevust üldse, tegevuse tulemust**	tugevaastmelisele konsonanttüvele; *ma*-teg. *m*-konsonandile; erandid: *haridus*, *loodus*, *saadus*. I-vältelistes ja ühesilbilistes tüvedes liitub *d*.	*kohustus*, *maadlus*, *peatus*, *seadus*, *teadus*, *võitlus*, *õmblus*, *ütlus*, *suplus*, *kaebus*, *kurbus*; *harjumus*, *sündimus*, *tellimus*
-is	**tegevuse konkreetset saadust, vahendit**	verbi nõrgaastmelisele tüvele; sageli moodustuvad liitsufiksid ***-tis***, ***-stis***, ***-ldis***	*keedis*, *küpsis*, *saadetis*, *nikerdis*, *topis*, *täidis*, (*vajutis*, *kivistis*, *avaldis*)
-e	**tegevust, tegevuse üksikjuhtumit, saadust, vahendit**	nõrgaastmelisele konsonanttüvele	a) *hüpe*, *pööre*, *-lõige*, *palve*, *tõmme*, *vise*, *üte*, *tõrje*, *tõlge*, *määre*;
	tegevuse konkreetset saadust, tulemust, vahendit		b) *aste*, *juhe*, *lade*, *liige*, *mähe*, *kaste*, *iste*, *köide*
-ng	**ühekordset tegevust; ka saadust**	kahesilbiliste tüvede nõrgale astmele või ühesilbiliste tüvede *ma*-tegevusnimele (*m*/*a*/+*i*+***ng***)	*istung*, *loeng*, *soeng*, *murrang*, *sööming*, *leping*, *toodang*

Liide	Märgib	Liitub	Näiteid
-nd	**tegevuse saadust**	nõrgaastmelisele tüvele	*asend, tõend, vahend, haavand, lahend, täiend*
-ism	**tegevuse saadust õpetusena või suunana**	konsonandile	*kommunism, leninism, nihilism, revisionism*
-ioon	**kestvat tegevust või selle saadust, tegutsejate rühma**	*s*-konsonandile; erandid: *komisjon, kautsjon, revisjon*, sest rõhk on nihkunud 1. silbile	*agitatsioon, ekspluatatsioon; operatsioon, revolutsioon; delegatsioon*
-ia	**tegevuse saadust**	konsonandile	*autonoomia, filosoofia, mateeria, teooria, poeesia*
-loogia	**mingit õpetust või teadust**	*o*-vokaalile	*filoloogia, psühholoogia, virusoloogia, ökoloogia*
-skoop	**vahendit teaduslikuks vaatluseks**	*o*-vokaalile	*larüngoskoop, mikroskoop*
-skoopia	**vaatlust teadusena või õpetusena**	*o*-vokaalile	*larüngoskoopia, mikroskoopia*

Märkus. Liited *-mine* ja *-mus* annavad sõnadele erineva varjundi. ***mine***-liitega sõnad (*elamine, tellimine*) väljendavad kestvat tegevust, ***mus***-liitega sõnad (*elamus, tellimus*) aga tegevuse tulemust, üksikjuhtumit või seisundit.

mine-liitega sõnu tuleb lahus hoida ka *ng*- ja *e*-liitelistest sõnadest, sest viimased märgivad tegevuse üksikjuhtumit või saadust (*arenemise* tulemuseks on *areng*, *hüppamisel* sooritatakse *hüpe*, *tootmisel* saadakse *toodangut*).

us- ja *is*-liite tähenduslik piir ei ole keeles eriti selge. Reeglipärase *is*-tuletise asemel võib kirjakeeles sageli kohata *us*-liitega sõnu (*harjutus, luuletus, kohustus, joonestus*). Liitsõnades on täiendsõna ikka *us*-liiteline (*põletuspuu, väetusaine, tuletusliide, nikerduskunst*).

Märkus. Tegevust, tegu ja saadust, eriti aga teadusharusid ning elu ja looduse avaldusvorme märkivaid rahvusvahelisi liiteidki on veel mitmeid, näit. ***-meetria*** (*geomeetria, trigonomeetria*), ***-gaamia*** (*monogaamia*), ***-maania*** (*bibliomaania, narkomaania*), ***-foonia*** (*eufoonia, polüfoonia*), ***-genees*** (*ontogenees, etnogenees*).

C. Omadust või seisundit märkivad liited.

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-us	**omadust, seisundit,** harva ka **eset**	omadus- ja kesksõnade tugevaastmelisele konsonanttüvele; *-us* liitub sageli teistele liidetele, mille puhul *-line+ +us* > ***lisus***; *lane+us* > ***lus***; *-ldane+us* > > ***ldus***; *m+us* > > ***mus***; *-tu+s* > > ***tus***; *-kas+us* > > ***kus***; *-lik+us* > > ***likkus***	*haig**us**, julg**us**, held**us**, hajuv**us**, mehis**us**, sarnas**us**, pikk**us**, ütl**us**, õigl**us**, hele/d/**us**, ilu-d/**us**, hea/d/**us**, truu/-d/**us**, õpetat**us**; harul-d**us**, jään**us***
-ne	**ainet, mõõtu, laadi, kohta, aega**	käändsõnade nimetavale, omastavale või *i*-mitmuse tüvele; määrsõnale	*nahk**ne**, kuld**ne**, siin**ne**, efekt**ne**, grandioos**ne**, kivi**ne**, mulla**ne**, rubla-**ne**, meetri**ne**, mehi**ne**, väli**ne**, talvi**ne***
-line	**millegi omamist, mingile alale kuulumist**	vokaalile; e r a n d i d: ***küüsi**line*, ***sõlmi**line*, ***sooni**line* jt., milles *-line* liitub *i*-mitmuse tüvele	*keele**line**, mõiste**line**, mõtte**line**, ideoloogi**line**, analoogi**line**, esmaklassi**line**, tehni**line***
-lik	**taolisust, kestvat omadust**; liitsufiksite *-us+lik*, *-kond+lik* puhul teatud alale kuulumist	nimi- ja tegusõna tugevaastmelisele konsonanttüvele; e r a n d i d: 1) ***tegelik***, ***tarvilik***, ***läbinägelik***, ***näitlik*** (tegusõna tüved); 2) ***lapselik***, ***emalik***, ***sõbralik***, ***vennalik*** (taolisust märkivad sõnad); 3) ***asjalik***, ***loomulik***, ***õnnelik***, ***võimalik***, ***korralik***, ***kahjulik***, ***kohalik***	*pik**lik**, pilt**lik**, muut**lik**, tund**lik**, oskus**lik**, võist-lus**lik**, kommunist**lik**, realist**lik**, elukond**lik**, piirkond**lik***

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-kas	**küllust, rohkust**	nimisõna omast. käändele; erandid: ***hapukas***, ***kollakas***, ***sinakas***, ***pruunikas*** jt. (omadussõnale liitudes väljendab omaduse vähesust)	*and**ekas**, nalj**akas**, mõtte**kas**, võim**ekas**, tuum**akas***
-jas	**sarnasust, taolisust**	nimisõna nimet. käändele; erandid: ***mustjas***; ***mõrkjas***, ***sinkjas***, ***valkjas*** jt. (omadussõnale liitudes väljendab omaduse vähesust)	*hiir**jas**, kas**jas**, kiud**jas**, klaas**jas**, mõõk**jas**, nool**jas***

Märkus. *ne*-liite abil tuletatakse peamiselt omadussõnu, kuid leidub üksikuid väga vanu *ne*-liitelisi nimisõnugi (*hobune, karjane, rebane* jt.).

Mõõtu, määra, hulka väljendavates sõnades soovitatakse teha vahet *ne*-liiteliste omadussõnade ja *line*-liiteliste nimisõnade tarvitamises.

ne-liiteline omadussõna	*line*-liiteline nimisõna
*Sain **kolmekopikase** raha.*	*Leidsin **kolmekopikalise.***
*Ulatasin **kümnerublase** raha.*	*Maksti **kümnerublalistega.***
***Kolmetonnisel** autol on küllalt võimas mootor.*	*Kaupa vedasid kaks **kolmetonnilist.***
*Ostsin **kümneliitrise** purgi.*	*Veini villiti **kümneliitrilisest.***

Märkus. Kui *line*-liide väljendab millegi omamist, siis on ta oma ülesandelt lähedane kaasaütlevale käändele (*mustriline* = mustriga, *triibuline* = triipudega, *täpiline* = täppidega, *hambuline* = hammastega).

Märkus. *nd*-liite abil saab moodustada ka üksikuid isikut väljendavaid sõnu (*eman**d**, isan**d**, soen**d***).

Märkus. Rahvusvahelistes ning võõrsõnades liitub ***-line*** *ioon-, ia-* ja *ika*-lõpulistele (*revolutsioonili**ne**, stiihili**ne**, füüsika-li**ne***), ***-lik*** aga *ist*-lõpulistele sõnadele (*realistli**k**, sotsialistli-k*).

Märkus. Tähenduslikult ja tuletuslikult nõuavad eristamist nimisõna **ilmaütleva** käände vormid, mis väljendavad millestki ilmaolemist, ja ***tu***-lõpulised omadussõnad, mis väljendavad mingi omaduse p ü s i v a t puudumist.

Ilmaütlev kääne	*tu*-liiteline omadussõna
lahutamata *varandus*	***lahutamatud*** *sõbrad*
saamata *tunnistused*	***saamatud*** *mehed*
täitmata *kohustused*	***täitmatud*** *kapitalistid*
viljata *põllumaa*	***viljatu*** *unistus*
mõtteta *lause*	***mõttetu*** *tegevus*

Märkus. *line-, lik-* ja *ne*-liite õigekeelsust aitab meelde jätta tabel.

Liitub	***-line***	***-lik***	***-ne***
käänd-sõnale	**vokaalile**: *jooneline, setteline, filosoofiline, matemaatiline*	**konsonandile**: *piltlik, piklik, sotsialistlik, ilmlik* **vokaalile**: *kirjalik, sõbralik, vennalik, ilmalik*	**konsonandile**: *vaskne, uudne, humaanne, sotsiaalne* **vokaalile**: *mullane, tolmune, tuline*
pöörd-sõnale	—	*tootlik, vastuvõtlik, tegelik*	—
määr-sõnale	—		*ammune, siinne, kunagine*

D. Kohta, ala või rühma märkivad liited.

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-la	**kohta, asupaika**	tugevaastmelisele konsonanttüvele; I-vältelistel vokaalile	*haigla, hoidla, lindla; kanala, suvila, ujula*
-stik	**kogu, rühma**	nimisõnade nõrgaastmelisele vokaaltüvele; erandid: ***juhtmestik, ainestik*** jt. (*liige-* ja *mõte*-tüüpi sõnadele liitumisel)	*ideestik, probleemistik, sõnastik, jääliustik, mäestik, põõsastik, laevastik*
-kond	**isikute** või **asjade kogu, piirkonda** või **ala**	tugevaastmelisele konsonanttüvele, ühesilbilistel ja I-vältelistel vokaalile (tegijanime puhul liitub vahekonsonant *s*)	*juht**kond**, võist**kond**, õhk**kond**, rõhk**kond**; tee**kond**, vesi**kond**; kuulaja/s/**kond**, lugeja/s/**kond**, liikme/s/**kond***
-istu (*-stu*)	**kogu** või **rühma, ala**	nimisõnade nõrgaastmelisele tüvele; erand: ***vesistu***	*järv**istu**, kalm**istu**, kaub**astu**, ühis**tu***
-ndik	**ala, kohta**	vokaalile	*lag**endik**, tas**andik**, võr**endik***
-ndus	**ala tegevuse järgi**	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*kaub**andus**, lae**vandus**, kirj**andus**, maj**andus**, mets**andus***
-ik	**kohta, ala,** ka **eset**	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*kaas**ik**, lep**ik**, saar**ik**, sarap**ik**, madal**ik**; toim**ik***
-mu	**kohta**	vokaalile	*elam**u**, valam**u**, varam**u***
-teek	**kohta, hoidlat**	vokaalile; erand: ***apteek***	*biblio**teek**, filmo**teek**, fono**teek***

Märkus. Liiteid ei tohi kasutada liitsõnade osadena. Ainuõige on öelda *Tallinnas võistlesid Tallinna ja Tartu* ***meeskonnad*** *ja* ***naiskonnad*** (mitte *mees-* ja *naiskonnad*!).

E. Vähendust või meelitust märkivad liited.

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-ke (*-kene*)	**vähendust, meelitust**	omastava käände tüvele; erandid: *marjuke*, *lapsuke*, *mehike* (liitunud mitm. tüvele või *u-*, *i*-liitele)	*emake*, *pojake*, *sõbrake*, *tütreke*, *vanake*; *päike*, *äike*
-u, *-i*	**meelitust**	konsonandile, mis harilikult on peenendatud	*kiisu*, *kutsu*, *notsu*, *tibu*; *kiisi*, *kalli*
-ldane	**vähendust**	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*lüheldane*, *pikaldane*, *vanaldane*, *väheldane*
-lane	**vähendust**	konsonandile	*haiglane*, *kerglane*
-kas	**vähendust**	vokaalile	*hallikas*, *punakas*, *rohekas*
-jas	**vähendust**	konsonandile	*mustjas*, *sinkjas*, *valkjas*

Märkus. Kõiki *ke*-liitelisi sõnu võib kasutada nimetavas ka *kene*-lõpulistena (*emakene*, *pojakene*); käänamisel ilmub *kene*-liide alates omastavast käändest (*emakese*, *emakest*, *emakesele* jne.).

ke- (*kene-*), *u-* ja *i*-liite abil moodustatakse nimisõnu, *ldane-*, *lane-*, *kas-* ja *jas*-liite abil vähendava või meelitava varjundiga omadussõnu.

§ 79. Tegusõnaliited.

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-ta- (*-da-*)	**põhjustavat** või	tegusõna või	kausatiivid: *alustama*, *jahutama*, *kukutama*, *raputama*, *summutama*
	teostatavat tegevust	käändsõna nõrgaastmelisele tüvele; *l*, *n*, *r*, *v* järel *-da-* (*ähvar/da/ma*, *tugev/da/ma*	faktitiivid: *jäätama*, *rautama*, *kasutama*, *teretama*

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-u- (*-i-*)	**enesekohast tegevust**	tugevaastmelisele konsonanttüvele; pika vokaali + *l*, *n*, *r* järel *-du-* (*kuul/du/ma*, *siir/du/ma*)	refleksiivid: *laskuma*, *nõjatuma*, *pettuma*, *rappuma*, *sulguma*, *kivistuma*, *kajastuma*; *maabuma*, *käibima*, *säilima*
-ne-	**üleminevat tegevust**	omadussõna keskvõrde tüvele või nimisõna nimet. käändele	translatiivid: *edenema*, *kodunema*, *kiirenema*, *lahjenema*, *põhinema*, *taganema*
-ele- (*-le-*)	**korduvat** või **vastastikust tegevust**	tugevaastmelisele konsonanttüvele; III-vältelise tüve puhul *-le* (*vaid-/le/ma*)	frekventatiivid: *kõnelema*, *purelema*, *sädelema*, *tegelema* retsiproogid: *kauplema*, *võitlema*, *maadlema*
-skle-	**korduvat**, ühtlasi **harjumuslikku tegevust**	nõrgaastmelisele tüvele	frekventatiivid: *mõtisklema*, *otsisklema*, *tantsisklema*
-ata-	**ühekordset, äkilist, ootamatut tegevust**	nõrgaastmelisele tüvele	momentaanid: *haugatama*, *karjatama*, *kiljatama*, *võpatama*
-tse-	**kestvat, püsivat,** ka **vähehaavalist tegevust**	nõrgaastmelisele tüvele	kontinuatiivid: *asetsema*, *elutsema*, *haletsema*, *nokitsema*, *pidutsema*
-ise-	**loodushääli**	I-vältelise tüve konsonandile	onomatopoeetilised sõnad: *kahisema*, *kohisema*, *vulisema*

Märkus. Liide *-ta-* võib esineda ka *-sta-* või *t*-kujul (*asustama*, *einestama*, *jutustama*, *mõjustama*, *vabastama*; *köitma*, *laitma*, *täitma*, *viitma*).

Märkus. Enesekohast tegevust märkiva *u*-liitega ei tohi liialdada. On õige öelda *kostma*, *paistma*; *käibima*, *sööbima*, *süttima*, *säilima*, *seisatama*, *punastama*, *elatanud* (naine), sest need on sisuliselt refleksiivid.

Märkus. Mõnikord tarvitatakse momentaanide puhul *ata*-liite asemel *ahta*-liidet, et vältida segiminekut kausatiivide *ta*-liitega. Näit. lausest *Seekord **karjatas** vist laps* ei selgu, kas *karjatas* tähendab 'karja hoidmist' või 'ühekordset karjumist'. Kui on mõeldud viimast, siis on täpsuse huvides siin õigem öelda *karjahtas*.

Märkus. Rahvusvahelistest liidetest on levinud *-eeri-* ja *-eeru-*. Neist *eeri*-liide väljendab harilikult kausatiivset tegevust (*demobiliseerima*, *evakueerima*, *opereerima*), *eeru*-liide aga refleksiivset tegevust (*demobiliseeruma*, *evakueeruma*).

Kui vastavast tüvest on olemas nimisõna, siis võib tegusõna puhul *eeri*-liide vahel ka ära jääda, näit. ***protestima*** = *protesteerima* (vrd. *protest*), ***sortima*** = *sorteerima* (vrd. *sort*); *eeri*-liiteta on sõnad *analüüsima* ja *sünteesima*. Ainuõiged on *defineerima* ja *planeerima* (*plaanima* tähendab 'peksma, vehklema').

§ 80. Määrsõnaliited.

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-sti *-lt*	viisi	omadussõnade alg- ja keskvõrde ning kesksõnade omast. käändele	*hästi*, *kenasti*, *meelsasti*, *nobedasti*, *parajasti* *ausalt*, *eelnevalt*, *häbematult*, *jõudsalt*, *usutavalt*, *tugevamalt*
-mini	viisi	vastavalt kesk- ja ülivõrde moodustamise reegleile (vt. § 28)	*hoogsamini*, *ilusamini*, *paremini*, *õigemini*
-ti	aega, suhet, viisi hulga järgi	*ne*-lõpulise omadussõna tüvele (*suvine* > ***suviti***)	*hommikuti*, *öösiti*, *kevaditi*, *suviti*, *sügiseti*, *talviti*; *pikuti*, *sügavuti*; *kümneti*
-vel, *-vil*	seisundit, olekut	*-vel* tugevaastmelise tüve konsonandile; *-vil* vokaalile	*liikvel*, *valvel*, *ärkvel*; *elevil*, *kohevil*, *ärevil*
-kil, *-kile* (*-gil*, *-gile*)	asendit	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*istukil*, *kükakile*, *käsipõsakil*; *kumma/r/gil*
-kesi	arvu, viisi	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*hulgakesi*, *kahekesi*, *mitmekesi*; *tasakesi*
-misi	viisi	tugevaastmelisele vokaaltüvele	*juhtumisi*, *pikkamisi*, *vilksamisi*, *võrdlemisi*
-si	viisi	nimisõna nimet. käändele või omadussõna tüvele	*vägisi*, *ilmsi*, *jalgsi*, *vargsi*
-tsi	viisi, abinõu	kujunenud tava kohaselt kas ains. või mitm. tüvele	*käsitsi*, *rinnutsi*, *sülitsi*, *vihatsi*

Liide	Väljendab	Liitub	Näiteid
-li	**asendit, seisukorda**	mitm. tüvele	*istuli, külili, põlvili, rinnuli, selili*
-ldi	**viisi**	vokaalile	*eraldi, meeleldi, pooleldi*
-kuti	**viisi kokkupuute järgi**	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*kaelakuti, kohakuti, otsakuti*
-stikku	**viisi asetsemise järgi**	nõrgaastmelisele vokaaltüvele	*järjestikku, kohastikku, vastastikku, ülestikku*

Märkus. Harva esinevaiks määrsõnaliiteiks on *-tse* (*maitse*, *meritse*), *-ldasa* (*ealdasa*, *kasvuldasa*) jt.

Märkus. Üksikuil juhtudel on liidete *-sti* ja *-lt* puhul tähenduslik erinevus märgatav (*kuuldavalt — kuuldavasti*, *kergelt — kergesti*, *kindlalt — kindlasti*, *parajalt — parajasti*); *mini-* ja *malt*-liite puhul aga erinevust pole (*hoolsamini — hoolsamalt*, *nägusamini — nägusamalt*), kuigi esimene on täpsem, sest ta väldib segiminekut alaltütleva käändega.

Märkus. Rööbiti on tarvitusel *kuskil ~ kusagil*, *kuskile ~ kusagile*, *kuskilt ~ kusagilt*.

§ 81. Liitsõna mõiste, tunnused ja liigid.

Liitsõna on kahest või enamast sõnast koosnev omaette tähendusega sõna.

Liitsõna tähendus on erinev teda moodustavate lihtsõnade tähendusest, mistõttu liitsõnad rikastavadki keelt ning annavad edasi mõisteid, mida lihtsõnadega pole võimalik väljendada.

rahva laul	***rahvalaul***
uus aeg	***uusaeg***
vana isa	***vanaisa***
väike mees	***väikemees***

Näiteist selgub, et *rahvalaul* on kindel laululiik, *uusaeg* ajaloos piiritletud mõiste, *vanaisa* isaisa või emaisa, *väikemees* aga laps.

Liitsõnade erinev sisu avaldub eriti selgesti lauseis (***Klassijuhataja tunnid*** *on niisama huvitavad kui kirjandusõpetajal.* ***Klassijuhatajatunnid*** *meeldivad mulle samavõrra kui kirjandustunnid. Meie* ***kolhoosi esimees*** *valiti Eesti NSV Ülemnõukogusse. Kõik* ***kolhoosiesimehed*** *kutsuti nõupidamisele.*).

Eelnevast selgub, et liitsõna tekib uue tähenduse puhul, mis avaldub selgesti lauses. Kaks kõrvuti olevat sõna võivad olla liitsõnadeks, kuid võivad moodustada ka lihtsalt sõnaühendi (*vanaema — vana ema, kolmnurka — kolm nurka, möödaminnes — mööda minnes* jt.).

Liitsõna koosneb ühest põhisõnast ja ühest või mitmest täiendsõnast. **Põhisõna** on liitsõna viimane osa ja kannab põhitähendust, **täiendsõnad** eelnevad põhisõnale ja määravad lähemalt põhisõna mõistet (*aasta**plaan**, ehitus**plats**, luuletus**kogu**, rahva**luule**, seina**vaip***). Põhisõnu *plaan, plats, kogu, luule, vaip* iseloomustavad täiendsõnad täpsemalt, kuid põhisõnaga väljendatud mõiste jääb püsima.

Liitsõnu iseloomustavad kindlad tunnused:

1) **liitsõnal on omaette kindel tähendus**, mis puudub liitunud sõnadel üksikult (***suurlinn** — suur linn, **vanasõna** — vana sõna*);

2) **liitsõna pearõhk asub esimesel täiendsõnal** (*héinaveovanker, kálatööstus, métsviinapuu, revolutsióonilaulik, vástuvõetud májagrupp*);

3) **liitsõna käänamisel muutub ainult põhisõna** (*viisnurk, viisnurga, viisnurka; heameel, heameele, heameelt* jne.).

Märkus. Paarissõnades (*õde-vend, onu-tädi, kimpsud-kompsud, luud-kondid, metsad-maad, jõed-järved*) käänduvad mõlemad osad, v. a. neli viimast käänet, kus eelnev sõna jääb omastavasse. Õige on *õe-venna, õde-venda, õesse-vennasse, õdede-vendade, õdesid-vendi, õdedest-vendadest, õdede-vendadeta, õdede-vendadega.*

Liitsõnadeks võib liita iga liiki sõnu (*kommunismiajastu, heatujuline, seitseaastak, tähelepanelikult, hurraahüüded*), **liitsõna liigi määrab aga põhisõna**. Vastavalt sellele on tegemist järgmiste liikidega.

Liitkäändsõnad	Liit- ja ühendpöördsõnad	Muutumatud liitsõnad
Liitnimisõnad: *elulugu, etteaste, kokkutulek, uusaasta*	**Liittegusõnad**: *abielluma, autasustama, esietendama, heakorrastama, ülehindama*	**Liitmäärsõnad**: *esmajoones, kahekordselt, mõnikord, ülihästi*
Liitomadussõnad: *kaljukindel, tulipunane, tumemust, uusaegne*	**Ühendtegusõnad**: *ettenägemata* (asjaolu), *kokkutulev* (õpilaskond), *äraläinud* (külaline), *läbiloetud* (raamat)	**Liitabisõnad**: *seevastu, kõigepealt, siinjuures* jt.
Liitarvsõnad: *kolmteist, üheksasada, viiekümnes*		**Liithüüdsõnad**: *kiisskiiss! tipp-tipp! tibutibu!*
Liitasesõnad: *igaüks, seesugune, iseenese*		

§ 82. Liitnimisõnad.

Liitnimisõnade põhisõnaks on nimisõna, täiendsõnaks aga

1) nimisõna (*ves**i**veski*, *öö**m**aja*);
2) omadussõna (*hea**o**lu*, *suur**t**ööstus*);
3) arvsõna (*kol**m**nurk*, *pool**t**oon*);
4) asesõna (*enese**t**unne*, *ise**a**si*);
5) tegusõna tüvi (*rändlind*, *tõstekang*);
6) määrsõna (*eemale**j**äämine*, *läbi**l**õige*).

1. Nimisõna liitumine nimisõnaga.

Kui täiendsõnaks on nimisõna, siis võib see olla 1) **nimetavas** (*raud**t**ee*, *ves**i**ravi*), 2) **omastavas** (*kuuse**m**ets*, *lasteaed*), 3) osastavas (*abi**a**ndja*, *tormi**j**ooks*), 4) sisseütlevas (*koolisõit*, *vette**h**üpe*), 5) seesütlevas (*kooliskäik*, *kodustöötaja*), 6) seestütlevas (*maastleitu*), 7) alaleütlevas (*maale**m**inek*), 8) alalütlevas (*jahilkäik*), 9) alaltütlevas (*jahilttulek*), 10) saavas (*tõeks**p**idamine*), 11) ilmaütlevas (*maata**m**ees*, *peata**o**lek*), 12) kaasaütlevas (*käega**l**öömine*, *sõrmega**n**äitamine*).

Seega võivad nimisõnad liituda peaaegu kõigis käändeis (v. a. olevas ja rajavas). Teistes käänetes peale nimetava ja omastava on täiendsõna harva ning üksnes siis, kui on tekkinud tähendus, mida üksnes liitsõna abil saab eristada (näit. on *vetelpääste*, *maatamees*, *peataolek* hoopis erineva tähendusega kui neid moodustavad sõnad). Sellised liitsõnad on keele üldistest seadustest erandeiks, mistõttu need tuleb meelde jätta, pealegi on neid üsna vähe.

Liitsõnade põhimassi moodustavad nimetavalise ja omastavalise täiendsõnaga liitsõnad, millel on samuti tähendust eristav ülesanne.

Nimetavalise täiendsõnaga	Omastavalise täiendsõnaga
*paber**k**orv* (paberist korv)	*paberi**k**orv* (korv paberi jaoks)
*mets**m**ees* (metslane)	*metsa**m**ees* (metsatööline)
*käsi**k**iri* (käsitsi või masinal kirjutatu)	*käe**k**iri* (igaühele omane kirjutamisviis)
*toi**t**aine* (/toiduaines sisalduv/ toitev aine)	*toidu**a**ine* (aine, millest valmistatakse toitu)

Täiendsõna märgib	Näiteid	Erandid
ainet või **materjali**	***klaas**nõu, **raud**tala, **hõbe**medal, **sulg**padi, **siid**riie, **nahk**kinnas, **kristall**vaas, **graniit**kuju, **tekstiil**jalats*	Toitude nimetustes on täiendsõna **omastavas** (***piima**supp, **tangu**puder, **apelsini**jook, **lehe**salat*)
kuju või **iseloomulikku välistunnust**	***oka**spuu, **põõsas**taim, **lill**hernes, **ahel**mäestik, **sammas**saal, **võlv**lagi, **kilp**konn, **lint**veok, **rong**käik, **kontroll**töö*	
koos põhisõnaga **keemilisi aineid** ja **ühendeid**	*kloornaatrium, lämmastikväetis, süsinikhapend, vesinikülihapend, sidrunhape, soolhape*	Keemiaalastes üldmõisteid märkivates sõnades võib täiendsõna olla ka **omastavas** või **konsonanttüveline** (***hapniku**ühendid, **raua**sulam, **väävlis**hape*)
koos põhisõnaga **eset** või **nähtust** otsese laenuna	*postmark, tempelmark, postkaart; kammerorkester, tallmeister*	Üldrühma märkivais sõnades liitub **omastavaliselt**: a) ***jõe**karp, **nõmmelõoke**, **päevalill**, **nurme**nukk, **järve**kõrkjas*; b) ***tänava**rõivastus, **talve**palitu, **päeva**särk, **hommiku**mantel*
üksikut taime, looma, eset, nähtust või tegevust selle **esinemiskoha** või **-aja** järgi	***aed**maasikas, **põld**hernes, **tali**rukis, **mägi**lammas, **põld**püü, **jõgi**västrik, **mägi**raudtee, **mägi**aas, **väli**kohus, **kevad**künd, **sügis**külv*	
kehaliiget (millega midagi käsitsetakse), **vahendit** või **abinõu** (millega tegevus või nähtus on esile kutsutud)	***käsi**pall, **käsi**töö, **käsi**kohver, **jalg**ratas, **kael**koogud, **vesi**ravi, **teiva**shüpe, **õhk**pidur, **riist**võimlemine*	a) ***käe**kott, **selja**kott, **käe**korv, **vee**pall*; b) põhisõnaga väljendatu on saadud mingi tööriistaga töötamisel: ***sae**puru, **höövli**laast, **puuri**puru*

Märkus. Lahus tuleb hoida need sõnad, kus täiendsõna väljendab küll ainet, kuid põhisõna hulka, näit. *rauatükk* (= tükk rauda), *saiaraas* (= raas saia), *heinakuhi* (= kuhi heinu), *kullakang* (= kang kulda).

Märkus. Nimetavaline liitumine märgib alati kindlamaid, piiritletud ja üksikjuhtumeid, omastavaline aga üldisemaid, piiritlemata ja ebamäärasemaid.

*raud**oksiid***	—	*rauarühm*	*meritint*	—	*merekalad*
metsmaasikas	—	*metsamarjad*	*vesiroos*	—	*veetaimed*
aednelk	—	*aialilled*	*vesirott*	—	*veeloomad*
*õhk**pidur***	—	*õhuliiklus*	*põld**hernes***	—	*põlluvili*

Märkus. Nimetavaliselt ja omastavaliselt tarvitatakse sõnu *elekterkeevitus* ~ *elektrikeevitus*, *uniravi* ~ *uneravi*, *gaasküte* ~ *gaasiküte*, *raadiumravi* ~ *raadiumiravi*, *masinkiri* ~ *masinakiri*, *traktorkünd* ~ *traktorikünd*, *vingmürgistus* ~ *vingumürgistus*, kus reeglipärane on nimetavaline liitumine, kuid kõnekeeles levinud tava tõttu on erandlikult tarvitusel ka omastavaline liitumine.

Omastavaline liitumine.

Täiendsõna märgib	Näiteid	Märkusi
liiki, laadi otstarbe, tööala, täpsema iseloomustuse, suguluse jne. järgi	*tunni**plaan**, **gaasi**pliit, **metsa**töö, **diplomi**projekt, **juubeli**etendus, **laulu**pidu, **kunsti**ring, **muusika**lektoorium, **balleti**tantsija, **tamme**puu, **õe**tütar*	Iga sõna puhul on sama põhisõnaga võimalik moodustada teisi liitsõnu: *metsa**töö**, heina**töö**, klassi**töö*** jne.
millele **on suunatud põhisõnaga märgitud tegevus** (täiendsõna on sihitislik)	*heina**vedu**, **kaera**külv, **taime**kasvatus, **juukse**lõikus, **pesu**pesemine, **söe**tootmine, **korstna**pühkija, **karja**talitaja*	Sihitisliku täiendsõna tunneb kergesti ära, kui muuta põhisõna verbiks ja kasutada täiendsõna sihitisena: *heinavedu — veab heina, rongijuht — juhib rongi.*
ainet, mille a) hulka, määra või mõõtu, b) esinemiskuju tähistab põhisõna	a) *juustu**tükk**, **rasva**raas, **hao**kubu, **leiva**kild* b) *juustu**kera**, **vineeri**tahvel, **lume**vaip, **kulla**kang*	Kõiki antud rühma sõnu saab teisendada: *juustutükk = tükk juustu, heinakoorem = koorem heina;* *vineeritahvel = tahvel vineeri, lumevaip = vaibana lumi*

Märkus. Et varasemas eesti keeles oli ülekaalus nimetavaline liitumine, siis on sellest ajast jäänud elukutset märkivaid vanu liitsõnu, mis ei allu hilisemaile reegleile ning on nüüd erandeiks: ***katelsepp***, ***kingsepp***, ***kübarsepp***, ***plekksepp***, ***pottsepp***, ***sadulsepp*** jt., samuti ***kangasteljed***, ***mesipuu*** e. ***mesipakk***, ***laudlina*** jt.

Märkus. Sõnade rühmad, kus täiendsõna märgib hulka (*tükk*, *liiter*, *raas*, *kuhi*) või esinemiskuju (*rõngas*, *kera*, *kang*), on teineteisele väga lähedased. Alati pole täpne vahetegemine isegi võimalik, näit. sõnade *kullakang*, *klaasitahvel*, *paberileht* puhul.

Märkus. Omastavalise liitumise põhireegleile ei allu liitsõnalised laenud, näit. ***postkaart*** (sks. *Postkarte*), ***postmark*** (sks. *Postmarke*); kohandatud laenud aga liituvad reeglipäraselt: ***postipoiss***, ***postitõld***, ***kontserdisaal***, ***kultuurimaja***, ***templivärv*** jt.

ne- ja *s*-sõnade liitumine.

ne- ja *s*-lõpulised sõnad liituvad osaliselt erinevate reeglite alusel kui ülejäänud nimisõnad. Arvestada tuleb nimelt konsonanttüvelist liitumist, mille puhul samakujuline (*s*-lõpuline) täiendsõna võib olla nii nimetavaliseks kui ka omastavaliseks liitumiseks. Liitumise põhijuhtumid leiduvad tabelis.

Omastavas: 1) 3 silpi III välde, 2) 4 silpi (välde pole oluline)		Omastavas: 1) 2 silpi III välde, 2) 3 silpi I või II välde	
Liituvad konsonanttüveliselt (= omastavaliselt)	liituvad omastavaliselt	liituvad konsonanttüveliselt (= nimetavaliselt)	liituvad omastavaliselt
kui täiendsõna on sihitu: ***võistluskoht***, ***sõprussuhted***, ***loodusteadus***, ***käitiskomitee***, ***maadlusmatš***, ***tootmisklass***, ***õpilaspäevik***, ***külalisraamat***, ***vastutustunne***, ***otsustusvõime***, ***kirjutusvahend***	**kui täiendsõna on sihitislik**: ***loodusearmastus***, ***loodusevaatlus***, ***soojusemõõtja***, ***kursusehooldaja***, ***seadusetundja***, ***kaugusemõõtja***, ***kõrgusekartus***, ***kirjanduselugeja***	**vastavalt põhireeglile**, s. t. kui täiendsõna väljendab ainet, materjali või iseloomulikku välistunnust: ***naisarst***, ***terasnõel***, ***eostaim***, ***orashein***, ***tennisdress***	**vastavalt põhireeglile**, s. t. kui täiendsõna määrab põhisõnaga väljendatud eseme, olendi või nähtuse liiki või laadi: ***veisenahk***, ***orasepõld***, ***karjaselaul***, ***tehasekomitee***, ***otsuseprojekt***

Märkus. Igapäevases keeletarvituses ei tehta konsonanttüvelises ja selgesti nähtavas omastavalises liitumises vahet, mistõttu paljud sihitislikud täiendsõnad liituvad konsonanttüveliselt: ***looduskaitse***, ***võitlushüüd***, ***austusavaldus***, ***seadusandlus***, ***kaugushüppaja***, ***kõrgushüpe***, ***tootmistegevus***, ***tervishoid***, ***tootmisõpetus***, ***muinsuskaitse*** jt.

Reeglipärase konsonanttüvelise liitumise asemel võib kohata ka vastupidiseid liitumisi: ***kindlusekraav***, ***teadusemees***, ***kursusetöö***, ***kursusekaaslane*** jt. või paralleelset esinemust, näit. *teadvushäire ~ teadvusehäire*, *teadusinimene ~ teaduseinimene*, *saatuskaaslane ~ saatusekaaslane*, *saatusjumalanna ~ saatusejumalanna*.

2. Omadus-, ase-, arvsõna ja tegusõna tüve liitumine nimisõnaga.

Omadus-, ase-, arvsõna ja tegusõna tüvi on täiendsõnana **nimetavas** käändes: a) ***noormees***, ***vanaisa***, ***väikeveli***, ***rasketööstus***, ***vedelkütus***, ***haljasmass***, ***kitsasfilm***, ***hapukapsas*** (omadussõnalise täiendsõnaga); b) ***isetegevus***, ***isevalitsus***, ***omahind***, ***omakohus***, ***omavoli***, ***sinasõber***, ***minavorm*** (asesõnalise täiendsõnaga); c) ***seitseaastak***, ***viisnurk***, ***nelitahukas***, ***pooltoon***, ***veerandliiter***, ***kolmjalg*** (arvsõnalise täiendsõnaga); d) ***lendkala***, ***rändlind***, ***juhtnöör***, ***triikraud***, ***lõikhein*** (tegusõnatüvelise täiendsõnaga).

Täiendsõna võib olla ka lühenenud või liidetud konsonanttüveliselt. Sel teel on kujunenud järgnevad erandlikud liitumistüübid:

a) jäetakse ära omadussõna iseloomustav lõpp (*-e*, *-ne*, *-mine*, *-ke*, *-as*, *-es* vm.): ***sinihape***, ***punalipp***, ***sisekujundus***, ***lühikokkuvõte***, ***kollatõbi***, ***kaugnägemine***, ***võõrkeel***, ***toorsaadus***, ***kõrgrõhkkond***, ***kiirmeetod*** jt.;

b) *ne*-lõpuline täiendsõna liidetakse konsonanttüveliselt: ***välismaa***, ***ühiskülastus***, ***hilissuvi***, ***põlismets***, ***mägismaa*** jt.;

c) *raudne*-tüüpi sõnades jäetakse ära *-ne*: ***normaalaeg***, ***regulaarvägi***, ***polaaröö***, ***konsonanttüvi***, ***positiivfilm***, ***instruktiivkiri***, ***lihttüvi*** jt.;

d) liidetakse tegusõna oleviku kesksõna: ***tegevliige***, ***ujuvkohvik***, ***vahelduvvool***, ***jäävhammas***, ***püsivkapital*** jt.

Märkus. Asesõna ***ise*** liitub paljudel juhtudel omastavaliselt: ***eneseharimine***, ***enesekaitse***, ***enesekriitika***, ***enesepilge***, ***enesetunne***, ***enesevalitsus*** jt.

Märkus. Kui tegusõna on astmevahelduslik, siis liitub ta tugevaastmeliselt: ***tuiskliiv***, ***hakkliha***, ***tõmblukk*** jt. (v. a. *õmblema*-tüüpi sõnad, näit. ***supellina***).

Märkus. Erandjuhtudel liituvad nimisõnaga ka määr- ja hüüdsõnad: ***püsti**asend*, ***viltu**seis*, ***põiki**hüpe*, ***risti**külv*, ***laiali**vedu*, ***ette**panek*, ***välja**kutse*, ***tähele**panu*; ***hurraa**-hüüd*, ***jaa**-sõna*, ***tohoh**-väljend* jt.

§ 83. Liitomadussõnad.

Liitomadussõnade täiendsõnaks on:
1) nimisõnad: ***vesi**hall*, ***tuhk**kohe*, ***pigi**must*, ***lume**rikas*, ***veevaene***, ***linna**lähedane* jt.;
2) omadussõnad: ***hele**punane*, ***tume**hall*, ***kollakas**pruun*, ***ideelis**-poliitiline* jt.;
3) arvsõnad: ***seitsme**aastane*, ***kümne**liitrine*, ***100**-aastane*, ***8**-klassiline* jt.;
4) asesõnad: ***enese**kindel*, ***ise**meelne*, ***oma**algatuslik*, ***nende**vaheline*, ***tema**taoline* jt.

1. Nimisõna liitumine omadussõnaga.

Nimisõna liitub omadussõnaga:
1) **nimetavaliselt**, kui täiendsõna väljendab võrdlust: ***veri**punane* (= punane kui veri), ***piltilus***, ***peegelsile***, ***taevassinine***, ***tina**raske*, ***kohv**pruun*, ***sidrun**kollane* (erandlikult siiski ***sirelililla***, ***rukkilille**sinine*);
2) **omastavaliselt** kõigil muudel juhtumitel: ***metsa**rikas*, ***vee**kindel*, ***rõõmu**rohke*, ***teovõimas***; ***metsade**vaene*, ***mitme**külgne*, ***viie**aastane*, ***teise**välteline*, ***kahe**korruseline* (v. a. sõnad, kus *ne-* või *line*-liitele eelneb nimetavalise täiendsõnaga või lühenenud tüvega liitsõna: ***kolmnurk**+ne*, ***võõrkeel**ne*, ***vokaal**tüveline*).

2. Omadussõna liitumine omadussõnaga.

Kaks omadussõna liituvad omavahel **nimetavaliselt** (*hele**sinine***, *hulljulge*, *magushapu*, *kollakaspruun*, *kibesoolane*). Omastavaliselt liitub täiendsõna üksnes *ne-* ja *line*-liitelise põhisõna puhul (***pika**kasvuline*, ***ümara**näoline*, ***tumeda**juukseline*, ***heleda**päine*).

3. Arv- ja asesõnade liitumine.

Arv- ja asesõnad liituvad üksnes *ne-* ja *line*-lõpulistele omadussõnadele, mistõttu täiendsõna on alati omastavas käändes: *ühepoolne*, *kahetoaline*, *mitmeaastane*, *mõnegrammine*, *nendetaoline*, *minusugune* jt.

Märkus. Et *ne-* ja *line*-liitelisele põhisõnale liituvad nimi-, omadus-, arv- ja asesõnad enamasti omastavaliselt, siis võib kohaldada reegli: nimi-, omadus-, arv- või asesõna liitub *ne-* ja *line*-liitelisele omadussõnale **omastavaliselt**.

Märkus. Kui omadussõnad on sisult enam-vähem samaväärsed, pannakse nende vahele sidekriips: *terav-kibe*, *magus-läila*; *dialektilis-materialistlik*, *ideelis-kasvatuslik*, *revolutsioonilis-demokraatlik* jt. (*line*-liitelised täiendsõnad liituvad lühenenud tüvega).

SÕNADE KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMINE.

§ 84. Kokku- ja lahkukirjutamise üldpõhimõtted.

Sõnade kokku- ja lahkukirjutamise aluseks on õpetus liitsõnadest. Kui kaks või enam sõna moodustavad liitsõna, kirjutatakse nad kokku, kui nad moodustavad üksnes sõnaühendi, kirjutatakse lahku. Liitsõna tunnusteks on teatavasti erinev tähendus kui liitunud sõnadel (*suur linn*, *suurlinn*), eelneval (täiend-) sõnal asetsev rõhk ja üksnes põhisõna muutumine käänamisel. Osa liitsõnu on tekkinud aga traditsiooni põhjal väljaspool põhitunnuseid.

Liitsõnad tunnuste põhjal	Liitsõnad traditsiooni põhjal
1. ***lillevaas***, ***seinavaas*** (vrd. *õe vaas*, *õpetaja vaas*).	1. ***kakssada***, ***kolmkümmend*** (vrd. *kaks tuhat*, *kolm miljonit*).
2. ***suurriik***, ***kuivaine*** (vrd. *suur riik*, *kuiv aine*).	2. ***edasisaatja***, ***vastuvõetav*** (vrd. *edasi saatma*, *vastu võtta*).
3. ***poolkuu/d***, ***veerandaasta/t*** (vrd. *pool/t kuu/d*, *veerand aasta/t*).	3. ***Emajõgi***, ***Võrtsjärv*** (vrd. *Õhne jõgi*, *Ülemiste järv*).

Tabelist selgub, et esimeses lahtris olevad sõnad kirjutatakse kokku seepärast, et liitsõna tähendus erineb liitunud sõnade tähendusest. Teise lahtri sõnade puhul on erinev kirjutusviis saanud tavaks, kuigi sellest tähenduslikult midagi ei sõltu. Lisaks nimetatud kahele põhitegurile on teatud osa veel liitumisel ja suhetel teiste sõnadega.

Kõik tegurid võib kokku võtta niisiis järgnevalt:

1) tähendus (*suurtükk*, *suur tükk*);
2) traditsioon (*kakssada*, *kaks tuhat*);
3) liitumine (*õpilaspäevik*, *õpilase päevik*).

§ 85. Nimisõna + nimisõna.

A. Kokkukirjutamine.

1. **Nimetavakäändelised, konsonant-** või **lühenenud tüvega** nimisõnad kirjutatakse järgneva nimisõnaga **alati kokku**, näit. ***hõbe**karikas*, ***vaska**raha*, ***raud**tee*, ***vesi**veski*, ***puit**hoone*, ***jõhv**riie*, ***õhk**jahutus*, ***võlv**lagi*, ***teivas**hüpe*, ***meister**sportlane*, ***kõlblus**norm*, ***raskus**kese*, ***tootmis**õpetus*, ***looduskaitse***, ***õpilas**päevik*, ***kasvatus**teadus*, ***õigekirjutus**viga*, ***küpsus**tunnistus*, ***mees**sugu*, ***nais**arst*, ***inim**sugu*.

Märkus. Sidekriipsuga eraldatakse nimisõnad, mis märgivad kaht samaliigilist mõistet (sidekriips asendab sõnu *ja ühtlasi* = *ning*): *lüpsja-karjatalitaja*, *plekksepp-katusekatja*, *sepp-keevitaja* jt. Selliseid sõnu on soovitatav vältida kui vähegi võimalik (näit. on *kool-internaat* asemel õigem *internaatkool*).

2. **Ainsuse omastavaline** nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui ta väljendab liiki, laadi või otstarvet ja vastab küsimusele *mis liiki? mis laadi? missugune?* Näit. ***laulu**pidu*, ***lõpu**pidu*; ***metsa**vaht*, ***silla**vaht*; ***peo**õhtu*, ***tantsu**õhtu*; ***kultuuri**hommik*, ***juuni**hommik*, ***reede**hommik*, ***pühapäeva**hommik*; ***hamba**arst*, ***kurgu**arst*, ***kõrva**arst*; ***laulu**tund*, ***füüsika**tund*, ***keemia**tund*, ***klassijuhataja**tund*; ***matemaatika**õpetaja*, ***laulu**õpetaja*, ***aine**õpetaja*, ***geograafia**õpetaja*; ***jaanuari**kuu*, ***talve**kuu*; ***juuni**pööre*, ***detsembri**ülestõus*, ***Oktoobri**revolutsioon*, ***ida**pikkus*, ***lõuna**laius*, ***põhja**valgus*, ***läänetuul***.

Märkus. Eesti keeles on nimisõnade selline liitumine kõige arvukam. Et otsustada, kas täiendav sõna väljendab liiki, laadi või otstarvet, tuleb moodustada antud ühendiga lähedasi samaliigilisi sõnu (***lõpu**töö* — *klassitöö*, *kirjatöö*, *koolitöö*, *matemaatikatöö*, *kodutöö*, *heinatöö*, ***karja**maa* — *heinamaa*, *põllumaa*, *künnimaa*).

Ainsuse omastavaline nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui moodustuv liitsõna väljendab millegi hulka. Näit. ***metsa**tükk* (= tükk metsa), ***kruusa**koorem*, ***raua**kild*, ***heina**kuhi*, ***kivi**virn*, ***liiva**hunnik*, ***piima**liiter*, ***saia**raas*, ***leiva**puru*, ***vee**ämber*, ***mehe**mürakas*, ***poisi**volask*, ***tüdruku**tirts*.

Ainsuse omastavaline nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui ta on põhisõna suhtes sihitislik. Näit. ***rukki**lõikus* (lõigatakse rukist), ***klassi**juhataja*, ***loodus**evaatlus*, ***tõe**armastus*, ***pesu**pesemine*, ***viljapeks***, ***heina**tegu*, ***kursuse**hooldaja*, ***raamatu**pidamine*, ***habeme**ajaja*, ***piima**vedu*, ***silla**valvur*, ***rebase**püük*, ***vilja**varumine*, ***kaubatundja***.

Kui eelnev sihitislik sõna märgib järgneva sõna suhtes juhuslikku, ühekordset või ebaharilikku eset,

nähtust või olendit, siis kirjutatakse ta **lahku**. Näit. *looduse nautimine, lapse juhatamine, salli pesemine, habeme värvimine, mullika püüdmine, kauba otsija.*

Ainsuse omastavaline nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui ta on sisult mitmuslik. Näit. ***raamaturiiul, linnuparv*** (= lindude parv), ***autobaas, kurgipeenar, puukoorem, pingirida, raamatulehed, kuusemets, männiladvad, kartulivagu.***

B. Lahkukirjutamine.

1. **Ainsuse omastavaline** nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, kui ta väljendab kuuluvust kellelegi või millelegi ja vastab küsimustele *kelle (oma)? mille (oma)?* Näit. ***õe raamat*** (kelle raamat? vrd. ***pildiraamat, juturaamat, päevaraamat***), ***teaduse saavutus, käitise sisustus, võistluse käik, raamatu autor, teose toimetaja, romaani idee, luuletuse motiiv, romaani moto.***

Märkus. Kokku- ja lahkukirjutamine oleneb eeskätt tähendusest (kas eelnev sõna väljendab liiki, laadi või kuuluvust), millega on seotud ka erinev rõhutamine, näit. *Ajakiri «Noorus» kuulutas välja **laulutekstide** võistluse. Kuulajaile meeldis **laulu tekst**. Algas **kolhoosiesimeeste** nõupidamine. **Kolhoosi esimeest** polnud veel kohal.*

Ainsuse omastavaline nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, kui omastavalise nimisõna juurde kuulub täiend. Näit. ***eesti keele õpik*** (vrd. *keeleõpik*), ***meie kooli juhataja*** (vrd. *koolijuhataja*), ***märja liiva hunnik*** (vrd. *liivahunnik*), ***Koruste küla elanik*** (vrd. *külaelanik*), ***selle raamatu leht*** (vrd. *raamatuleht*).

Antud reegli rakendamisel tuleb olla tähelepanelik sõnade seoste määramisel.

Lahku, sest täiendil on täiend	Kokku, sest täiend kuulub kogu liitsõna juurde
eesti keele õpik	***uus keeleõpik***
kümne päeva plaan	***täielik päevaplaan***
vaikse mere vesi	***vaikne merevesi***
uue auto kumm	***uus autokumm***
hea töö tulemus	***hea töötulemus***
järgmise võistluse juhend	***järgmine võistlusjuhend***

Seega kirjutatakse järjestikku täiendavad nimisõnad üksteisest lahku (***eesti keele õpik***), kui aga täiend laiendab põhisõna või kogu liitsõna, jääb viimane püsima (***uus keeleõpik***).

Liitsõnaline sihitislik täiend kirjutatakse järgnevast sõnast harilikult **lahku**. Näit. ***kontrolltöö*** *parandamine*, ***riisipudru*** *keetmine*, ***heinakuhja*** *tegemine*, ***elamispinna*** *vajadus*.

Võrrelge vasak- ja parempoolseid sõnu:

ristikheina *niitmine*	*heinaniitmine*
männimetsa *istutamine*	*metsaistutamine*
haljaskesa *künd*	*kesakünd*
vääriskala *püüdmine*	*kalapüüdmine*
alusturba *lõikus*	*turbalõikus*

Märkus. Eelneva reegli kohaselt kirjutatakse lahku esmajoones sellised sihitislikud täiendid, mille põhisõnaks on teonimi, selle lühenenud vorm (*künd*, *leid* jt.) või *us*-lõpulised nimisõnad. Ülejäänud juhtudel on tavaks põhireegli järgi (liiki, laadi väljendavad nimisõnad kirjutatakse kokku!) kokku kirjutada: *taliviljasaak*, *metslinnupüük* jt.

2. **Mitmuse omastavaline** nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku**. Näit. ***rahvaste*** *sõprus*, ***pioneeride*** *palee*, ***tankistide*** *päev*, ***õpetajate*** *tuba*, ***vigade*** *parandus*, ***toiduainete*** *kauplus*, ***elamute*** *valitsus*, ***teadete*** *büroo*, ***teaduste*** *akadeemia*, ***valmisriiete*** *kauplus*, ***autode*** *parandus*, ***invaliidide*** *kodu*.

Kokku kirjutatakse siiski:

a) mõned kindlakskujunenud mõisted: ***võõrastemaja*** (= hotell), ***vanadekodu***, ***vanematearmastus*** (= laste armastus vanemate vastu), ***reisijatelaev***;

b) traditsioonilised liitsõnad, milles on liitunud kahesilbiline täiendsõna lihttüvelise põhisõnaga: ***lasteaed***, ***lastearst***, ***lastesõim***, ***noortebrigaad***, ***noortejärk***, ***noortepark***, ***noorterekord***, ***noortesaade***, ***noortetšempion***, ***noorteõhtu***, ***naistemüts***, ***naistepäev***, ***naisterõivad***, ***kätehoog***, ***käterätik***, ***kätetöö***, ***käteplaksutus***, ***meestejalatsid***, ***meestejuuksur***, ***meestekingad***, ***meesterõivad***, ***meestesärk***, ***meeltesegadus***, ***nõudepesija***, ***vaestemaja***, ***häältenamus***, ***teedeasjandus***, ***teedeministeerium***, ***teedevõrk***, ***maadeuurija*** jt. (aga: *naiste* ***jalgratas***, *meeste* ***nahkkindad***, *noorte* ***matkasektsioon*** jt.).

Märkus. Sõnad ***käte*** ja ***nõude*** liituvad ka liittüvele (***kätepesemishari***, ***käterätikuriie***, ***nõudepesukauss***, ***nõudepesumasin***, ***nõudepesuruum***, ***nõudepesuvann***, ***nõudepesuvesi***).

Märkus. Kokku kirjutatakse mitmuse omastavaline täiendsõna ka siis, kui see võimaldab soovitud mõtet täpsemalt edasi anda, näit. *Uute* ***teadetebüroode*** *loomisest oli ajalehes artikkel*. (Ei saa ütelda *uute teadete büroode*, sest juttu pole uutest teadetest, vaid uutest büroodest.) ***Premeeritud toiduainetetööstused*** *korraldasid kohtumisi tarbijatega*.

§ 86. Omadus-, ase- või arvsõna + nimisõna.

1. Omadus-, ase- või arvsõnad kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku**:

a) ***ilus** ilm, **hea** aasta, **kaunis** tulevik, **lõbus** lapsepõlv, **magus** vaarikas, **pidev** hoolitsus, **sõbralik** vastuvõtt, **vinge** tuul, **õudne** elamus* (omadussõnad);

b) ***omal** ajal, **oma** seadused, **sel** aastal, **tol** korral, **tol** ajal, **sellisel** moel, **kumbki** käsi, **mingi** jutt* (asesõnad);

c) ***seitse** aastat, **viis** nurka, **üheksa** ööpäeva, **kolmandik** osa, **pool** liitrit, **neljandik** kilo* (arvsõnad).

Erandlikult kirjutatakse omadus-, ase- või arvsõnad **kokku**, kui nad moodustavad koos põhisõnaga kindla omaette mõiste: ***kuivtoit**, **mõru**mandel, **tegevtoimetaja**, **põlevkivi**, **oma**kasu, **ise**tegevus, **enese**kontroll, **seitse**aastak, **kümme**päevak, **kaheksandik**noot, **veerand**aasta, **pool**toon* jt.

2. Konsonant- ja lühenenud tüvega omadussõna või tegusõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **alati kokku**. Näit. ***põlis**laas, **hilis**õhtu, **ühis**elamu, **välis**maalane, **individuaal**treening, **paralleel**joon, **antiik**aeg, **mosaiik**kunst, **dekoratiiv**kunst, **kaug**juhtimine, **lühi**maajooks, **kiir**meetod, **puna**lipp, **üld**hinnang, **rändlipp**, **heit**gaas, **käändsõna**, **muuttüüp**, **tõmblukk*** jt.

3. Pärisnimedest tekkinud käändumatud omadussõnad kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**. Näit. ***eesti** kirjandus, **gruusia** tee, **hollandi** juust, **hispaania** tants, **islandi** keel, **jaapani** tass, **poola** film, **ungari** vein, **alpi** roos, **kölni** vesi, **mulgi** kapsad, **saare** õlu, **galvaani** element, **njuufaundlandi** koer, **riia** leib, **moskva** õlu, **harju** sai.*

Märkus. Kokku kirjutatakse üksikud eesnimest saadud muutumatud omadussõnad: ***aleksandri**kook, **napooleoni**tort, **jaani**päev, **kadri**päev, **maarja**päev, **jüri**öö, **mardi**sant, **jaani**uss, **mihkli**kuu* jt.

§ 87. Käändsõna + omadussõna.

Nimi-, omadus-, arv- ja asesõna kirjutatakse järgneva omadussõnaga **kokku**. Põhisõnaks võib olla lihttüvi, *ne-*, *line-* või *lik*-liiteline omadussõna.

Alati kirjutatakse eelnev käändsõna **kokku**		
lihttüvelise omadussõnaga	*ne-*, *line-* ja *lik*-lõpulise omadussõnaga	*ne-*, *line-* ja *lik*-lõpulise omadussõnaga sidekriipsu abil
siidpehme, *suhkurmagus*, *süsimust*, *lumivalge*, *peegelsile*, *sametpehme*, *sirelililla*, *jõgederohke*, *sademeterikas*; *rohekashall*, *magushapu*, *helepruun*, *tumesinine*, *kibesoolakas*	*seaduspärane*, *eakohane*, *võimetekohane*, *rahvusvaheline*, *silmakirjalik*, *seadusandlik*; *elavaloomuline*, *pikakarvaline*, *heasoovlik*, *pahatahtlik*; *viiepäevane*, *kahenädalane*, *kolmnurkne*, *mitmevaatuslik*; *sinutaoline*, *omaalgatuslik*, *isetegevuslik* (teda laiendava täiendi puhul lahku)	a) kui põhisõnale eelneb ühesõnaline pärisnimi, number, märk vms.: *Lenini-nimeline*, *Koidula-aegne*, *Emajõe-äärne*, *105-aastane*, *T-kujuline*, *ne-liiteline*; b) sisult enam-vähem samaväärsed: *ideelis-poliitiline*, *dialektilis-materialistlik*, *ühiskondlik-majanduslik*

Märkus. Käändsõna kirjutatakse *ne-* ja *line*-lõpulisest omadussõnast **lahku**, kui sellele eelneb teda laiendav täiend (*V. I. Lenini nimeline*, ***oma*** *venna sarnane*, ***kahekümne*** *viie aastane*, ***mageda*** *vee vaene*).

Märkus. Kui omadussõnalisele põhisõnale eelneb *ja* või *ning* abil ühendatud mitu käändsõna, siis kirjutatakse nad lahku (*Tallinna* ***ja*** *Vilniuse vaheline*, *kahe* ***ja*** *poole aastane*).

Märkus. Sõnad ***tohutu***, ***ääretu***, ***koletu***, ***ilmatu***, ***otsatu***, ***lõputu*** on muutumatud määrsõnad ning nad kirjutatakse järgnevast omadussõnast **lahku** (***tohutu*** *suur*, ***ilmatu*** *lai*, ***määratu*** *sügav*).

Märkus. *nud*-kesksõna vormid kirjutatakse *ne*-lõpulise omadussõnaga reeglipäraselt **kokku** (***läinud****suvine*, ***möödunud****aastane*).

§ 88. Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine.

Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamisel on vaja teada, kas üldnimele eelneb pärisnimi või omadussõna.

Kohanimedes kirjutatakse üldnimest **lahku**:

a) pärisnimi, kui seda saab kasutada järgneva üldnimeta (***Tallinna*** *laht*, ***Narva*** *linn*, ***Haapsalu*** *rajoon*, ***Peedu*** *asula*,

***Koruste** küla, **Valguta** kolhoos, **Gobi** kõrb, **Niagaara** juga, **Atlandi** ookean, **Biskaia** laht, **Gibraltari** väin*);

b) käänduv omadussõnaline täiend (***Valge** meri, **Punane** meri, **Vaikne** ookean, **Suur** väin, **Must** manner, **Kollane** jõgi*);

c) tänavate, maanteede, puiesteede, väljakute, turgude jts. nimed (***Mitšurini** tänav, **Tartu** maantee, **Tamme** puiestee, **Võidu** väljak, **Peetri** turg, **Lossi** plats, **Pikk** jalg, **Börsi** käik*).

Kokku kirjutatakse kohanimi

a) üldnimega ***maa***, näit. *Donimaa, Eestimaa, Hiiumaa, Nõukogudemaa, Prantsusmaa, Uus-Meremaa* (lahku kirjutatakse isikunimed: ***Baffini** maa, **Franz Josephi** maa* jt.);

b) käändumatuna püsiva sõnaga, mis on muutunud kohanime lahutamatuks osaks (***Mustjõgi**, **Võrtsjärv**, **Piirissaar**, **Nõmmküla**, **Emajõgi**, **Emumägi**, **Põhjameri**, **Vahemeri**, **Surnumeri**, **Suursaar**, **Kõrgelaid**, **Vanaküla**, **Uuemõisa**, **Sinialliku**, **Teravmäed***).

Märkus. Kaksikkohanimed ja mõned täpsustava täiendosaga kohanimed kirjutatakse sidekriipsuga: *Kohtla-Järve, Kilingi-Nõmme, Lääne-Eesti, Põhja-Venemaa, Ida-Euroopa, Lääne-Aafrika, Uus-Meremaa, Põhja-Jäämeri, Väike-Maarja* jt. Sidekriipsuta kirjutatakse *Valgevene* ja *Suurbritannia*.

§ 89. Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

Arvsõnu kirjutatakse **kokku** vastavalt kujunenud traditsioonidele. Järgnevas tabelis leiduvad reeglid põhi-, järg- ja murdarvsõnade kokku- ja lahkukirjutamise kohta.

Eelneva arvsõnaga kirjutatakse **kokku**	Eelnevast arvsõnast kirjutatakse **lahku**
1) **-sada**: *ükssada, paarsada, viissada, üheksasada*; 2) **-kümmend**: *kakskümmend, mitukümmend, viiekümnes, (üks) viiekümnendik*; 3) **-teist(kümmend)**: *ükskteist-(kümmend), kaheksateistkümnes, (kolm) kolmeteistkümnendikku*.	1) **ühelised**: *sada **üks**, tuhande **kolmas**, kolm **viiendikku***; 2) **tuhanded**: *viis **tuhat**, mõni **tuhat**, üheksa **tuhandes**, üks **tuhandik***; 3) **miljonid, miljardid** jne.: *paar **miljonit**, üheksa **miljonit**, kolme **miljonendas**, viis **miljondikku***.

Arvsõnaga ühendatakse sageli *ne-* või *line*-liiteline omadussõna. Selle kokku- ja lahkukirjutamine on kooskõlas eelnevate reeglitega.

1. Ühesõnaline arvsõna kirjutatakse *ne-* ja *line*-liitelise omadussõnaga **kokku**: ***viie**päevane*, ***kaheteistkümne**aastane*, ***kahesaja**grammine*, ***poole**aastane*, ***veerand**kilone*, ***kolmandik**liitrine*.

2. Mitmesõnaline arvsõna kirjutatakse *ne-* ja *line*-liitelisest omadussõnast **lahku**: ***saja ühe** päevane*, ***tuhande viie** kilone*, ***miljon üheksasaja** meheline*, ***kahe kolmandiku** suurune*, ***saja seitsmenda** taoline*.

3. Numbritega märgitud arvsõna kirjutatakse alati *ne-* ja *line*-liitelise omadussõnaga **kokku** sidekriipsu abil: ***6**-päevane*, ***35**-aastane*, ***1427**-meetrine*, ***1500**-aastane*.

Sõnad ***pool, veerand, kaheksandik*** jne. kirjutatakse järgnevast sõnast **lahku**, kui nad on arvsõna tähenduses ja käänduvad (***pool** meetrit*, ***veerand** kilo*, ***kaheksandik** osa*), ja **kokku**, kui nad ei käändu ning moodustavad järgneva sõnaga omaette terviku (***pool**saar*, ***pool**joostes*, ***veerand**finaal*, ***kaheksandik**noot*).

Märkus. Suuremad arvud kirjutatakse harilikult numbriga. Ilukirjanduslikes teoseis ja ametlikes dokumentides kirjutatakse arvud sõnadega. Rahakaartidel, volitustel jm. kirjutatakse arvud numbriga ning sulgudesse selle järele sõnadega, näit. rbl. 375,14 (kolmsada seitsekümmend viis rubla ja 14 kopikat).

Märkus. Kui arvsõnale eelneb kaassõna (*üle, alla, kuni* jt.), kirjutatakse järgnev *ne-* või *line*-liiteline omadussõna **lahku**: ***üle** kaheteistkümne kilone*, ***alla** kolmekümne viie aastane*, ***kuni** kahekümne nelja tonnine*.

Märkus. Sõnad ***mitu***, ***mõni***, ***paar*** kirjutatakse sõnadega *-kümmend, -sada* kokku, muudest arvsõnadest aga lahku (***mitu**kümmend*, ***mõni**sada*, ***paar**sada*; kuid ***mitu** tuhat*, ***mõni** miljon*, ***paar** miljardit*).

§ 90. Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

Liitsõnu moodustavad liit- ja ühendtegusõnad.

I. **Liittegusõnad** kirjutatakse kõikides vormides **kokku**. Sellised sõnad on *auhindama, abielluma, autasustama, esietendama, esilinastuma, heakorrastama, helilindistama, kooskõlastama, pealkirjastama, pealtväetama, sajakordistama, vaheltharima* jt.

II. **Ühendtegusõnad**, koosnedes abimäärsõnast (*alla, ette, järele, kaasa, sisse, läbi, maha, mööda, vastu, ära, juurde, välja, üles, ümber* jt.) ja lihttegusõnast, kirjutatakse mõnedes vormides kokku, mõnedes lahku.

1. Alati kirjutatakse abimäärsõna **lahku** *ma-* ja *da*-tegevusnimes ning tegusõna pöördelistes vormides: ***juurde jooksma, kõrvale jääda, tagant tõukamast, eemale jäädes, tagant lükates, jooksis välja, lasti mööda.***

2. Alati kirjutatakse abimäärsõna **kokku** teo- ja tegijanimes ning *v-* ja *tav*-kesksõnas: ***taganttõukamine, kõrvalejääja, juurdejooksev*** *poiss*, ***etteloetav*** *teos*.

Märkus. Teo- ja tegijanimi, samuti *v-* ja *tav*-kesksõna on käändelised vormid ning alluvad sõnade tuletamise reegleile. Teonimele on lähedased *k-*, *e-* ja *us*-lõpulised ning lühenenud tüvega sõnad, mis kirjutatakse samuti **kokku** (*tagasitulek, äraminek, ettevõte, taganttõuge, äravise, ümberehitus, juurdejooks, vastuvõtt, ülestõus* jt.). Sellesama reegli järgi kirjutatakse kokku ka *tu-* ja *lik*-lõpulised omadussõnad (*ettevaatamatu, vastuvõtmatu, tähelepanelik, ettevõtlik, kokkuhoidlik*).

3. *nud-* ja *tud*-kesksõna ning *mata*-vorm kirjutatakse täiendina **kokku**, pöördelise vormi osana **lahku**.

Kokku	Lahku
1. ***Kõrvaleastunud*** (missugused?) *vaatajad siirdusid lõpuks tribüünile.*	1. *Vaatajad olid lõpuks* ***kõrvale astunud*** (mida teinud?).
2. *Koosoleku poolt* ***vastuvõetud*** (missugune?) *otsus täidetakse.*	2. *Koosoleku poolt oli uus otsus* ***vastu võetud*** (mida tehtud?).
3. *Laual lebasid kogusse* ***tagasiviimata*** (missugused?) *raamatud.*	3. *Raamatud olid kogusse* ***tagasi viimata*** (mida tegemata?).

Kokkukirjutamise korral kuulub *nud-*, *tud-* või *mata*-vorm nimisõna juurde ja vastab küsimusele *missugune*? (***juurdetulnud*** *külalised*, ***ärasaadetud*** *kirjad*, ***väljavõtmata*** *raha*), lahkukirjutamise korral on *nud-*, *tud-* või *mata*-vorm pöördelise vormi osaks ja vastab selle küsimustele *mida teeb? mida tegi? on mida teinud? mida tehakse? oleks mida tehtud?* jne.

Märkus. Ajamääruslikes lauselühendeis kirjutatakse abimäärsõna tegusõnast **lahku**: *Trepist* ***alla tulnud*** (= *olles trepist* ***alla tulnud***), *peatus vanake hetkeks. Kõik on kohal,* ***välja arvatud*** (= ***välja on arvatud***) *Ülo.*

III. **Lihttegusõnad** kirjutatakse harilikult teistest sõnadest **lahku**. Kujunenud tavade kohaselt või sisuliseks eristamiseks kirjutatakse aga mõnikord käändsõnu ja iseseisvaid määrsõnu lihttegusõnaga ka **kokku**.

1. Kesksõnad kirjutatakse nende ees seisvatest käändsõnadest **lahku**, näit. ***luuletust kirjutav*** *poeet*, ***aias kasvav*** *tamm*, ***andekaks peetav*** *õpilane*, ***üle jõu käiv*** *töö*, ***valgeks lubjatud*** *sein*, ***õitsema hakkav*** *toomingas*, ***sõjas kannatada saanud*** *linn*, ***lauale jäetud*** *lilled*, ***tarvitusel olev*** *õpik*, ***veega täidetud*** *ämber*, ***laeni ulatuvad*** *riiulid*, ***pühaks peetav*** *mälestus*.

Märkus. Kesksõna kirjutatakse **lahku** tema ees seisvast tegijat märkivast käändsõnast (***isa tehtud*** *aed*, ***õe kootud*** *kampsun*). Sellised väljendid on stiililiselt laitmatud ning neid eelistatakse *poolt*-konstruktsioonidele (*isa poolt tehtud aed*) juhtumeil, kui sõna *poolt* ärajätmine ei põhjusta sisulist eksimust.

Märkus. Kesksõna kirjutatakse eelneva käändsõnaga **kokku** üksnes siis, kui nad üheskoos märgivad omaette mõistet või piltlikkust, näit. ***peadpööritav*** *edusamm*, ***jalustrabav*** *uudis*, ***käsilolev*** *töö*, ***kõrvulukustav*** *pauk*, ***südantlõhestav*** *nutt*, ***silmaspeetav*** *reegel*, ***teedrajav*** *leiutis*, ***lehteläinud*** *puud*, ***hangetuisanud*** *teed*, ***lohkuvajunud*** *põsed*.

Kokkukirjutamisjuhtumid on fikseeritud sõnaraamatus; kui vastav ühend seal puudub, tuleb kirjutada lahku. Kokkukirjutamisega ei tohi liialdada, eelneva sõna vastamine küsimusele *missugune?* ei põhjusta käändsõna kokkukirjutamist (tegelikult saab sel puhul küsimuse esitada kummagi sõna kohta eraldi: ***linna*** (kuhu?) ***läinud*** *mees*; kuid ***riiduläinud*** (missugused?) *inimesed*).

Lahku (otseses tähenduses)	Kokku (ülekantud tähenduses)
isa mattev *poeg*	***hingemattev*** *leitsak*
hiirt haarav *kass*	***meelihaarav*** *jutustus*
inimest pimestav *valgus*	***silmipimestav*** *valgus*
lille murdev *laps*	***kaelamurdev*** *harjutus*
ust lukustav *perenaine*	***kõrvulukustav*** *müra*
toas olev *kapp*	***kõnesolev*** *kirjand*
aknale seatud *lilled*	***jaluleseatud*** *õigused*
saadikuks määratud *diplomaat*	***kindlaksmääratud*** *aeg*
õue lastud *koer*	***lendulastud*** *kuulujutt*

2. Iseseisvad määrsõnad kirjutatakse kesksõnadest **lahku**:

a) ***omaette elavad*** *vennad*, ***pikkamisi valmiv*** *teos*, ***vaevalt märgatav*** *valgus*, ***vaevu kuuldav*** *heli*, ***hästi ettevalmistatud*** *tund*, ***halvasti õpitud*** *luuletus*, ***puhtalt kirjutatud*** *harjutus*, ***pooleli jäänud*** *tegevus*, ***käsitsi kootud*** *sall* (kesksõnale eelneb viisimäärsõna);

b) ***eile alanud*** *nõupidamine*, ***täna peetav*** *pidu*, ***homme toimuv*** *võistlus*, ***praegu kehtivad*** *seadused*, ***ammu kuuldud*** *lugu*, ***harva esinev*** *loodusnähtus*, ***viimati mainitud*** *küsimus*, ***äsja ilmunud*** *teos* (kesksõnale eelneb ajamäärsõna);

c) ***siia jäänud*** *rändlinnud*, ***siin viibivad*** *laulupeolised*, ***kõrvuti olevad*** *majad*, ***sealt tulnud*** *delegaat*, ***kaugel elavad*** *sugulased*, ***kaugelt saabuv*** *lennuk*, ***eespool mainitud*** *küsimus*, ***allpool esitatud*** *näited*, ***väljastpoolt saabunud*** *esinejad* (kesksõnale eelneb kohamäärsõna).

Erandlikult kirjutatakse iseseisev määrsõna kesksõnaga **kokku** siis, kui moodustub uue tähendusega sõna.

Lahku	Kokku
Hästi kasvatatud *lilled lähevad varakult õitsema.*	***Hästikasvatatud*** (= *viisakas*) *tütarlaps pakkus vanakesele istet.*
Hilja valmiv *töö ei saa kunagi korralik.*	***Hiljavalmivad*** (= *hilised*) *aedviljad ei anna alati head saaki.*

3. *ma-* ja *da-* tegevusnime vormid (*-ma*, *-mas*, *-mast*, *-mata*; *-da*, *-des*) kirjutatakse järgnevast kesksõnast **lahku**: ***töötama hakkav*** *tehas*, ***võistlemas käivad*** *sportlased*, ***jalutamas käinud*** *puhkajad*, ***kalastamast tulnud*** *poisid*, ***saamata jäänud*** *haridus*, ***sportida armastav*** *nooruk*, ***mängeldes tehtav*** *töö*, ***õppides saavutatud*** *edu*.

Erandlikult kirjutatakse kokku mõned kindlad ühendid, näit. ***käimapandud*** *mootor*, ***käimasolev*** *võistlus*, ***lüpsmatulev*** *lehm*, ***olemasolevad*** *faktid*.

Märkus. Rangelt tuleb eristada kaassõnu ja abimäärsõnu, millest esimesed kuuluvad käändsõna, teised ühendtegusõna juurde.

Lahku kirjutatakse **kaassõnad**	Kokku kirjutatakse **abimäärsõnad**
jõge ***mööda*** *sõitev laev*	*kiiresti* ***möödasõitev*** *laev*
auto ***ette*** *jäänud kutsikas*	*autole* ***ette****jäänud kutsikas*
maja ***kohale*** *tõusnud suits*	*ruttu* ***kohale****jõudnud salk*
minu ***peale*** *pandud ülesanne*	*kõik* ***peale****pandud ülesanded*
paberi ***sisse*** *mässitud võileib*	*uksest* ***sisse****puhuv tuul*

§ 91. Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

1. **Määrsõnad** kirjutatakse muudest sõnadest **lahku**: ***väga*** *hea*, ***üsna*** *meeldiv*, ***kaunis*** *tore*, ***seal*** *sees*, ***veel*** *kord*, ***nii*** *palju*, ***niisama*** *hästi*, ***liiga*** *vähe*, ***eile*** *õhtul*, ***tohutu*** *suur*, ***ilmatu*** *ilus*, ***määratu*** *lai*.

Märkus. Erandlikult võib määrsõna moodustada liitnimisõna täiendosa: ***kõrval***hoone, ***tänap***äev, ***püsti***asend, ***otse***tabamus, ***taga***sein, ***ees***tuba, ***vastu***löök, ***all***üürnik, ***peal***kiri jt.
Määrsõna võib erandjuhtudel liituda ka kesksõnaga: ***kauamängiv*** *plaat*, ***väheütlev*** *ettekanne*, ***paljulubavad*** *anded*, ***kõrgemalseisev*** *organ*, ***kaugeleulatuvad*** *reformid*, ***rahulolev*** *ilme* jt.

2. Kui kaks sõna on sulanud **ühiseks määrsõnaliseks mõisteks**, kus mõlemat sõna üksikult nende otseses tähenduses enam ei tajuta, kirjutatakse nad **kokku** (moodustavad liitmäärsõna): *aegamööda*, *alatasa*, *allamäge*, *eeskätt*, *eesotsas*, *harutihti*, *hiljaaegu*, *hädavaevalt*, *igatahes*, *ilmaaegu*, *justkui*, *kahevahel*, *karvapealt*, *kasvõi*, *kohapeal*, *kõigepealt*, *ligikaudu*, *lõpukorral*, *meeltmööda*, *naljapärast*, *niikuinii*, *niisamuti*, *nüüdsama*, *omapead*, *otsekohe*, *pikkamööda*, *punktipealt*, *puupüsti*, *päripäeva*, *pärituult*, *sedaviisi*, *siiamaani*, *siinkohal*, *sõjajalal*, *tagantjärele*, *tihtipeale*, *tuhatnelja*, *uisapäisa*, *umbropsu*, *vahepeal*, *vahetevahel*, *vastumeelt*, *vastuoksa*, *vastuvett*, *üheskoos*, *ükshaaval*, *üksvahe*, *ülekäte*, *ülesmäge*, *ületalve*, *ümberkaudu* jt.; siia kuuluvad ka tegusõnast lähtuvad *möödaminnes* (= muuseas, muu kõrval) ja *vahetpidamata* (= alatasa, pidevalt).

Lahkukirjutatult ei ole liitmäärsõna osadel harilikult mõtet (*sala mahti*; *uisa päisa*). Mõnikord on aga sõnadel lahkukirjutatult otsene tähendus, liitmäärsõnana aga hoopis uus tähendus.

Lahku	Kokku
Selle ***koha peal*** *asub torn.*	*Avarii põhjusi uuriti* ***kohapeal.***
Kõige pealt *võtsin füüsikaõpiku, allpool olid juturaamatud.*	***Kõigepealt*** *õppisin füüsikat, siis teisi aineid.*
Kammisin ***oma pead.***	*Lapsed mängisid* ***omapead.***
Lõin aeruga ***vastu vett.***	***Vastuvett*** *on raske ujuda.*
Kinost ***mööda minnes*** *heitsin pilgu vitriini.*	***Möödaminnes*** *nimetati ka meie komsomoligruppi.*
Kokku võttes *võib öelda, et õigesti on näidatud rikaste ja vaeste suhteid.*	*Kirjandi* ***kokkuvõttes*** *peab leiduma kõik oluline käsitletust.*

3. **Ees-** ja **tagasõnad** kirjutatakse **lahku** neist käändsõnadest, mille juurde nad kuuluvad: ***vastu*** *akent*, ***üle*** *järve*, ***piki*** *jõge*, ***ümber*** *põllu*, *akna* ***all***, *ukse* ***ees***, *sõja* ***vastu***, *rahu* ***eest***.

4. Sõnad ***pool***, ***poole***, ***poolt*** kirjutatakse eelnevast käändsõnast **lahku** (tegemist on tagasõnaga), eeloleva määrsõnaga aga **kokku**.

Lahku	Kokku
*lõuna **pool**, igal **pool**, kodu **poole**, teisel **pool**, omalt **poolt**, igalt **poolt**, ühele **poole***	*seal**pool**, sinna**poole**, seal**poolt**; kus**pool**, kuhu**poole**, kust**poolt**; taga**pool**, taha**poole**, tagant**poolt**; ülal**pool**, üles**poole**, ülalt**poolt**; väljas**pool**, välja**poole**, väljast**poolt**; pärast**poole***

5. Sõnad ***kaupa*** ja ***viisi*** (= kaupa) kirjutatakse ainsuslikku nimi- ja arvsõnaga **kokku**, mitmuslikust sõnast aga **lahku**.

Kokku	Lahku
*osa**kaupa**, paari**kaupa**, kahe**kaupa**, tunni**viisi**, tüki**viisi**, järgu**viisi**, salga**viisi***	*osade **kaupa**, paaride **kaupa**, tundide **viisi**, salkade **viisi**, järkude **viisi***

6. Sõnad ***moodi***, ***kombel***, ***viisi*** (= *kombel*, *viisil*) kirjutatakse eelnevast käändsõnast **lahku**; kui need sulavad eelneva sõnaga liitmäärsõnaks, kirjutatakse nad **kokku**.

Lahku	Kokku
*kirjaniku **moodi**, minu **moodi**, kolme **moodi**, lapse **kombel**, sõduri **viisi**, vana **viisi**, tema **viisi**, kahte **viisi***	*mehe**moodi*** (= tublisti), *teist**moodi*** (= teisiti), *seda**moodi**, ime**kombel**, õnne**kombel**, seda**viisi**, iga**viisi**, ühte**viisi*** (= võrdselt, ühesuguselt, ühtejärge)

7. Sõnad ***haaval***, ***pidi***, ***ohtu***, ***värvi*** kirjutatakse eelneva sõnaga **kokku**; kui eelneval sõnal on täiend, siis kirjutatakse *haaval*, *pidi*, *ohtu*, samuti *kaupa*, *viisi* **lahku**.

Kokku	Lahku
*üks**haaval**, natuke**haaval**, vähe**haaval**, tilk**haaval**, iga**pidi**, pahem**pidi**, kätt**pidi**, juukseid**pidi**, kahte**pidi**, poisi**ohtu**, lapse**ohtu**, taeva**värvi**, vabarna**värvi***	*seitsme päeva **kaupa**, nelja nädala **viisi**, kümne meetri **haaval**, paremat kätt **pidi**, pikki juukseid **pidi**, väikese poisi **ohtu**, heleda taeva **värvi**, kollase vabarna **värvi***

8. Keelest kadunud viisiütlevast käändest tekkinud määrsõnalised ühendid kirjutatakse **kokku** (3- ja enamasilbilise täiendiga sõnad siiski lahku).

Kokku	Lahku
pikisilmi, üksisilmi, kinnisilmi, kuivijalu, ummisjalu, paljakäsi, paljapäi, joobnudpäi, püstipäi, üksisõnu	*lahtisi **silmi**, ammuli **sui**, värisevi **käsi**, lehvivi **hõlmu**, langetatud **päi***

9. Sõnad ***väel**, **võitu**, **värki*** kirjutatakse eelneva sõnaga **kokku**: *nõiaväel, särgiväel, pesuväel, vestiväel, suurevõitu, väikesevõitu, isevärki.*

10. Eelnevast sõnast kirjutatakse **lahku** sõnad ***teel, jõul, varal, jooksul, korral, puhul***: *posti **teel**, kirja **teel**, raadio **teel**, mootori **jõul**, auru **jõul**, hobuste **jõul**, kepi **varal**, lihaste **varal**, päeva **jooksul**, aja **jooksul**, viimasel **korral**, tol **korral**, tarbe **korral**, soovi **korral**, võidu **puhul**, sel **puhul**, lõpu **puhul**.*

11. Sõnad ***alal, alale, alalt*** kirjutatakse tagasõna funktsioonis eelnevast nimisõnast **lahku**, *ala*-lõpulise liitnimisõnana **kokku**.

Lahku	Kokku
(tegutseb) *kaubanduse **alal***, (siirdus) *ajakirjanduse **alale***, (lahkus) *teatri **alalt***	(töötab oma) *erialal*, (soisele) *maa-alale*, (mitmelt) *teadusalalt*, *kultuuriala* (töötajad)

12. Sõnad ***niipalju*** ja ***kuipalju*** kirjutatakse tähenduses *niivõrd* ja *kuivõrd* **kokku**, kõigil muil juhtudel **lahku**.

Kokku	Lahku
*Kehakultuuri eesmärgiks olgu mitte **niipalju** heade tulemuste saavutamine, **kuipalju** just tervete ja tugevate inimeste kasvatamine.*	*Ära võta **nii palju** kaasa. Ma ei tea, **kui palju** uisud maksavad.*

13. Sõna ***eri*** tähenduses *ise, omaette, lahusolev, üksik, erinev*, kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, tähenduses *eriline, spetsiaalne* aga **kokku**.

Lahku	Kokku
*Isa ja ema töötavad **eri alal*** (= erinevatel aladel).	*Ülikoolis saab igaüks oma **erialal*** (= spetsiaalalal) *põhjalikke teadmisi.*
*Vennad said **eri hariduse*** (= erineva hariduse).	***Eriharіduselt*** (= spetsiaalhariduselt) *on ta filoloog.*
*Täidetud viljakottidel on **eri kaal*** (= erinev kaal).	*Raua **erikaal*** (= spetsiaalkaal) *on 7,86.*

14. Sõnad ***eba-***, ***era-***, ***esi-***, ***hiigla-*** (***hiigel-***), ***igi-***, ***kesk-***, ***pisi-***, ***sega-***, ***sise-***, ***üli-***, ***uhi-***, ***võhi-***, ***puru-***, ***ime-***, ***puht-***, ***liht-*** jt. eesliited või lühenenud tüved kirjutatakse järgneva sõnaga **kokku**: *ebameeldiv*, *erakordne*, *esinaine*, *hiigelehitus*, *hiiglasuur*, *igihaljas*, *keskkool*, *pisiasi*, *segakoor*, *sisetüli*, *ülivõimas*, *uhiuus*, *võhivõõras*, *puruvaene*, *imehea*, *puhttehniline*, *lihttüvi*.

§ 92. Kokkuvõte sidekriipsu tarvitamisest liitsõnades.

Sidekriipsu tarvitatakse:

1) pikemais liitsõnades parema loetavuse ja mõtte selguse huvides: *maa-rahvamajad*, *hobu-heinaniitja*, *traktori-külvimasin*, *ostu-jõusõõt*, *puur-auk*, *põõsas-aed*, *harjas-ussid*, *kõrval-ühendus* jt.;

2) juhtumil, kui täiendsõna lõpul ja põhisõna algul on rohkem kui kaks ühesugust tähte: *maa-ala*, *iga-aastane*, *kutse-eetika*, *isamaa-armastus*, *tormi-iil*, *jää-äärne*; *plekkkatus*, *latt-tara*, *lõpp-punkt*, *kilovatt-tund*, *metall-liistud* jt.;

3) liitsõna korduva osa (algus- või lõpposa) ärajätmise puhul: *pirni- ja ploomipuud*, *kala- ja veemajandus*, *metsa-*, *põllu- ja veetaimed*, *koolivennad ja -õed* jt.;

4) liitsõnades, mille esimeseks osaks on üksik täht, täheühend, silp, märk, number vms.: *r-häälik*, *x-jalad*, *D-vitamiin*, *DDT-pulber*, *TEP-plaadid*, *i-minevik*, *tud-kesksõna*, *5-aastane*, *pesa-tüüpkond*;

5) liitomadussõnades, mille esimeseks osaks on pärisnimi: *Isamaasõja-aegne*, *Mitšurini-nimeline*, *Peipsi-äärne*, *Otepää-lähedane* jt.;

6) kaheosalistes pärisnimedes: *Põhja-Venemaa*, *Ida-Aasia*, *Uus-Meremaa*, *Väike-Aasia*, *Ladina-Ameerika*, *Kilingi-Nõmme*, *Narva-Jõesuu*, *Uus-Lõuna-Wales*, *Räpsi-Rein*, *Kupja-Prits*, *Sauna-Madis*.

Märkus. Sidekriipsu tarvitatakse ka samaväärsete paarissõnade vahel (sidekriips asendab sõnu *ja*, *ning*, *või*): *marksismi-leninismi* (teooria), *inglise-eesti* (sõnaraamat), *türgi-tatari* (keeled), *ühiskondlik-poliitiline*, *ideelis-teoreetiline*, *õed-vennad*, *elu-olu*, *emb-kumb*, *enam-vähem*, *tahes-tahtmata*, *heast-paremast*, *tere-tere*, *edasi-tagasi*, *siin-seal*, *juuni-juuli*, *Hiina-Jaapani* (sõda); *lüpsja-karjatalitaja*, *pioneer-mitšuurinlane* jt.;

Märkus. Kui elukutset või tööala märkivate ühendite osad on mitmesõnalised, siis tarvitatakse sidekriipsu asemel mõttekriipsu: *eesrindlased — kommunistliku kursuse üliõpilased*, *malematš NSV Liit — Jugoslaavia* jt.

Sidekriipsu asemel tarvitatakse mõttekriipsu ka siis, kui on tegemist vahemaade ja marsruutidega: ***Tartu—Tallinna*** *kaugus*, ***Tartu—Paide—Rapla—Märjamaa—Virtsu*** *bussiliin*, ***Volga—Doni*** *kanal* jt.

Märkus. Sidekriipsuga kirjutatavatest ühenditest tuletatud omadussõnad kirjutatakse ilma sidekriipsuta: *Lõuna-Eesti*, aga ***lõunaeestlane***, *Põhja-Eesti*, aga ***põhjaeesti*** *murre* jt.

TÄHENDUSÕPETUS.

§ 93. Sõna, sõna tähendus ja selle kujunemine.

Sõna on keeles kõige ilmekamaks ühikuks, kuigi mitte kõige lihtsamaks. Juba häälikuõpetuses selgitatakse, et sõnad koosnevad häälikuist; vormiõpetuses käsitletakse sõnade muutmist (käänamist, pööramist, võrdlemist); lauseõpetuses esitatakse reeglid sõnade seostamise ja lausete moodustamise kohta; sõnavaraõpetuses käsitletakse uute sõnade moodustamist. Ka igapäevases kõnes tarvitatakse igal sammul mõistet *sõna*, mis on kõigile nii arusaadav, et selle defineerimine või seletamine tundub ülearusena. Tegelikult on *sõna* aga väga keeruline mõiste.

Sõna olemasoluks on vaja kolme komponenti:

1) häälikulist koostist,
2) mõistet e. tähendust,
3) otsustust häälikulise koostise ja tähenduse sidumise kohta.

Kui kaks esimest komponenti on kõigile arusaadavad, siis viimane nõuab selgitust. Keel tekkis ürgühiskonnas umbes 300 kuni 400 tuhat aastat tagasi. Ürginimeselgi oli tarvis midagi öelda teisele. Selleks kasutas ta sõnu. Kindlad häälitsused omandasid tähenduse. Selline häälitsuse ja tähenduse seostamine ongi otsustus, mis on iga sõna puhul olemas. Eelöeldu põhjal ei saa kätt nimetada jalaks ega jalga silmaks, sest sellega looksime uue otsustuse ning sõna muutuks kollektiivi liikmeile arusaamatuks.

Algul oli sõnadel üks tähendus, seega olid sõnad **ühetähenduslikud** e. monoseemilised. Peagi aga tekkis juurde uusi tähendusi, mille märkimiseks ei piisanud olemasolevatest sõnadest; et uued mõisted olid sageli lähedased mõnele keeles leiduva sõna mõistele, siis hakkas üks sõna väljendama mitut tähendust. Nii muutusid sõnad **mitmetähenduslikeks** e. polüseemilisteks.

Tänapäeval on ühetähenduslikud üksnes erialadele kuuluvad sõnad e. terminid, näit. *siinus*, *tangens*, *hüpotenuus*, *kaatet*, *biotermiline*, *glatsiaalne*, *aort*, *veen*, *glükoos*, *püramidoon*, *antibiootikum*.

Igapäevased sõnad on aga mitmetähenduslikud, näit. *keel* (*keel* on elusolendi organ, *keelt* kõneldakse, *keeleks* nimetatakse

luurajate poolt vangivõetud vaenlast), *silm*, *nägu*; *heitma*, *kukkuma*, *lootma*, *lõppema*, *minema*, *tabama*.

Sõnade tähenduslikku külge e. semantikat käsitlevat grammatika osa nimetatakse **tähendusõpetuseks** e. semasioloogiaks.

§ 94. Põhitähendus, ülekantud ja piltlik tähendus.

Harilikult on igal sõnal **algne** e. **põhitähendus**. *Keel* märgib organit suus, *jalg* inimese või looma tagajäset, *aken* avaust seinas, *päike* taevakeha jne. Aegade jooksul on tekkinud põhitähenduse kõrvale **ülekantud tähendusi**, mida saab põhitähenduse kaudu seletada. Keele abil inimene kõneleb, mistõttu selle saaduski on *keel* (*ukraina keel*, *läti keel* jt.), *jalg* on toeks inimesel, loomal, aga ka laual ja kapil (*lauajalg*, *kapijalg*), *aken* võib olla avauseks või tühjaks kohaks ka vihikus, päevaplaanis ja riiulis, *päikese* kombel soojendab inimest armastatud olevus (vrd. väljendit *Sa oled mu **päike**!*).

Ülekantud tähendused tekivad sarnasuse põhjal. Näiteks on *nina* näo etteulatuv osa, sellesama tunnuse põhjal on tekkinud ülekantud tähenduses liitsõnad *kinganina*, *paadinina*, *maanina*, aga ka *ninasarvik* ja *ninatark*. Sarnasuse põhjal on omandanud ülekantud tähendusi paljud igapäevased sõnad, nagu *silm*, *suu*, *selg*, *puu*, *lõug*, *keha*, *surema*, *tõusma* jpt.

Teiseks ülekantud tähenduste tekkimise põhjuseks on samasugune ülesanne e. funktsioon. Peale oma põhitähenduse märgib *kojamees* ka autoklaasi puhastit, sest ülesanne (s. o. puhastamine) on ühine. Keskajal kirjutati hanesulega, hiljem asendus see metallteravikuga, kuid kirjutamise ülesanne säilis. Seetõttu nimetatakse ka tänapäeva moodsa täitesulepea teravikku *suleks*. Rehepeksmine oli vanasti vilja peksmine otseses tähenduses, s. t. peksti rehes kootide, pintade või vartadega teri kuivatatud viljast välja; tänapäeval teevad selle töö viljapeksumasinad või kombainid, kuid tegevust ennast nimetatakse endiselt *viljapeksuks*.

Kui ülekantud tähendus on seotud mingi kujundiga, siis kõneldakse piltlikust tähendusest, mis võib tekkida nii sarnasuse kui ka samasuguse ülesande tõttu. Piltlikult öeldakse *viiul nutab* (aluseks on kõlaefekt), *tinased mõtted* (aluseks on tina raske erikaal), *auto hüpleb* (sarnane liikumisviis hüplemisega), *poiss lendab minema* (aluseks kiire liikumisviis) jne.

Sõnade tarvitamisel lauses tuleb alati hoolikalt kaaluda, kas seosed teiste sõnadega säilitavad põhitähenduse või nihutavad esiplaanile mõne ülekantud tähenduse. Näitena jälgida lauseid, milles sõna *operatsioon* on nii põhi- kui ka ülekantud tähenduses.

*Kõik **operatsioonid** õnnestusid hästi.*

Kolhoosidel tuleb ***operatsioonid*** *riigipanga osakondades lõpetada 15. detsembriks.*

Moskva ***operatsioon*** *purustas lõplikult fašistlike vägede võitmatuse oreooli.*

Operatsioon *õnnestus hästi, haige hingab rahulikult.*

*Tiit tegi sulepeale niisuguse «**operatsiooni**», et kirjutamisest ei saanud enam juttugi olla.*

Märkus. Kui piltlik tähendus on väga silmatorkav, siis pannakse vastav sõna jutumärkidesse, näit. *Eduard Vilde jutustab, kuidas Eedi sai oma esimesed «**triibulised**».*

§ 95. Homonüümid.

Kirjapildilt ja hääldamiselt sarnased sõnad on **homonüümid**. Tähenduselt ja päritolult on nad erinevad ning neid ei tohi ära segada tavaliste mitmetähenduslike sõnadega. Sõna *tee* märgib liiklemiskohta (selles tähenduses on ta algupärane sõna) ja jooki (paljude keelte vahendusel hiina keelest Euroopasse tulnud sõna; eestlased laenasid sõna saksa keelest kujul *thee*, mis hiljem mugandati *teeks*). Sõna *laama* tähendab lammast (vrd. hisp. *llama*) ja vaimulikku Tiibetis (vrd. tiibeti *blama*).

Homonüümid ühtivad häälikuliselt ja muutmisviisilt. Näit.

aas — 1) rohumaa, 2) silmus;

aru — 1) kuiv rohumaa, 2) mõistus;

puur — 1) puurimisriist, 2) linnupuur;

kukkuma — 1) langema, 2) käo moodi häälitsema;

parkima — 1) toornahka töötlema, 2) peksma, 3) ahnelt sööma, 4) liiklusvahendit kuhugi seisma jätma.

§ 96. Sünonüümid.

Sünonüümid e. teisendsõnad on häälikuliselt üksteisest erinevad, kuid tähenduslikult sarnased või lähedased sõnad.

Tähenduslikult enam-vähem sarnaseid sõnu nimetatakse stilistiliseks sünonüümideks (näit. *mänd — pedakas, ärkama — virguma, eksport — väljavedu*). Kui sõnadel puudub ka stiililine erivarjund, siis on tegemist absoluutsete sünonüümidega (näit. *kolmapäev — kesknädal*). Neid on aga keeles äärmiselt vähe. Harilikult on sünonüümidel ikka mingi varjund, mis väljendab piltlikkust, meelitust, vähendust, huumorit, irooniat, arhailisust vm. Kuigi sõnapaarid *hunt — susi*, *punane — verev*,

soe — lämmi, mootorratas — mototsikkel, sõdur — soldat, tänav — uulits, raudteejaam — vaksal on sünonüümideks, väljendab neist esimene sõna mõistet objektiivselt, teine aga kajastab murdelist päritolu, ajast mahajäämist või vanamoelisust. Eelnevast selgub, et stiililiste sünonüümide valik on mõtete täpsel ning ilmekal väljendamisel äärmiselt oluline.

Tähenduslikult lähedasi sõnu nimetatakse semantiliseks sünonüümideks (näit. *külm — jahe, vihastuma — nördima, sõber — tuttav*).

Sünonüümideks on sageli kolm või rohkem sõna, mis moodustavad sünonüümide rea. Iga sõna selles nimetatakse sünonüümide rea liikmeks. Paljude sünonüümide hulgas on peaaegu alati üks selline, mida kasutatakse kõige sagedamini. Seda sünonüümide rea liiget nimetatakse dominandiks (näit. ***ilus*** — *kaunis, nägus, kena, tore, meeldiv*).

Sünonüüme võib liigitada nimisõnalisteks (***inimene*** — *isik, elanik, kodanik*; ***maja*** — *elamu, hoone, ehitis, tare, hurtsik, saun, hütt, onn, vigvam, suvila, palee, häärber*; ***rikkus*** — *vara, kapital, raha, mammon*; ***valu*** — *vaev, mure, piin, kurbus, tusk*; ***voodi*** — *säng, ase, koiku*), omadussõnalisteks (***arg*** — *kartlik, häbelik, malbe*; ***karm*** — *vali, range, kalk, halastamatu, armutu, karedasüdameline*; ***soe*** — *leige, palav, kuum, tuline, keev, kõrvetav*; ***õudne*** — *hirmus, kole, jube, kohutav, võigas*), tegusõnalisteks (***kõnelema*** — *jutlema, vestlema, rääkima, pajatama, seletama*; ***mõistma*** — *aru saama, taipama, käsitama, tajuma*; ***tõttama*** — *ruttama, kiirustama, tormama*), asesõnalisteks (***niisugune*** — *selline, säärane, säherdune, sihuke*), määrsõnalisteks (***kohe*** — *ruttu, kiiresti, silmapilkselt, paugupealt*), sidesõnalisteks (***ja*** — *ning*; ***aga*** — *ent, kuid*).

§ 97. Mõnede sõnade tähendusest ja tarvitamisest.

Sõnade tähendustes toimub pidevalt muutusi seoses tootmise ja ühiskondliku elu muutustega. Täpsuse huvides on tarvis hästi teada tarvitatavate sõnade tähendust. Sageli on sünonüümidel varjundeid, mida pealiskaudne keeletarvitaja ei märka, või ei tunta üldtarvitatavate sõnade õiget tähendust või kasutamist. Järgnevas loetelus leidub üks osa selliseid sõnu.

aitama — abiks olema. (*Poiss **aitas** vanakese üle tee.*)

abistama — abiga varustama. (*Kuubat **abistavad** sõbralikud sotsialismimaad.*)

alistama — enda alla heitma. (*Napoleon **alistas** peaaegu kogu Euroopa.*)

alluma — ametialaselt kellegi alla kuuluma; mõju või toime alla kuuluma. (*Koolid **alluvad** haridusosakondadele.*)

anastama — vägivaldselt omastama, vallutama. (*Enne Teist maailmasõda püüdis Jaapan* ***anastada*** *naaberriikide alasid.*)

and (omast. *anni*) — andmine, kingitus. (*Kolhoosis on kõik lehmad hea piimaanniga.*)

andam — maks, panus, tribuut. (*Muistsed eestlased pidid viima* ***andameid*** *anastajaile.*)

anne (omast. *ande*) — 1) vaimuanne, talent (*V. I. Leninil oli hea kõneanne.*); 2) mingi väljaande osa, vihik. (*Teos ilmus* ***annete*** *kaupa.*)

anne (omast. *andme*) — antud teade, teadaolev fakt. (*Teadlastel on palju* ***andmeid*** *kosmose kohta.*)

annus — antav määr; portsjon, doos. (*Arst kirjutab täpselt ette rohuannuse, mille haige peab võtma.*)

andumus — enda andmine. (*Iga tööd tuleb teha armastuse ja* ***andumusega.***)

asendama — asemele panema, aset täitma. (*Õpetajat* ***asendas*** *seekord direktor.*)

asetama — paigutama, panema. (***Asetasin*** *vihikud lauale.*)

asetsema — asuma, olema (eseme kohta). (*Lilled* ***asetsevad*** *laual.*)

asuma — olema (olendite, asutuste ja suuremate esemete kohta). (*New York* ***asub*** *Ameerikas.*)

avastama — midagi olemasolevat üles leidma. (*Kolumbus* ***avastas*** *Ameerika.*)

edendama — edasi arendama. (*Nõukogude kunsti* ***edendamisel*** *lasub peamine raskus kunstnikel endil.*)

eesmärk — etteseatud tähis, sihtpunkt. (*Meie sõidu* ***eesmärgiks*** *oli Moskva.*)

enamik — suurem osa. (***Enamik*** *õpilasi viibis saalis.*)

enamus — arvuline üleolek. (*Rahu eest võitlejad on ÜRO-s saavutanud* ***enamuse.***)

enese e. ***enda*** (= tegusõna laiend; teatud juhtudel ka nimisõna laiendina). (*Õnn on inimese* ***enda*** *teha. Minu* ***enda*** *suusad olid katki. Kõnele brigadiri* ***endaga.***)

esitama — ette kandma, ette panema; esile tooma; ette näitama. (*Referent* ***esitas*** *oma loengu teesid.*)

esitlema — tutvustama. (*Mind* ***esitleti*** *teistele.*)

etendama — mingit osa mängima, ette kandma. (*Kaaslased* ***etendasid*** *selles tähtsat osa. Draamateatris* ***etendati*** *suure menuga O. Lutsu «Kevadet».*)

hõivama — enda alla võtma, kinni panema. (*Nõukogude armee* ***hõivas*** *sõja lõpul Berliini. Vabandage, see koht on* ***hõivatud.***)

juha — väike juhtiv toru või kanal organismis. (***Juha*** *kaudu pääseb seemnerakk edasi.*)

juhatama — juhatust, seletust andma, kätte näitama; dirigeerima. (*Meid* ***juhatati*** *lauda. Koori* ***juhatab*** *G. Ernesaks.*)

juhe (omast. *juhtme*) — juhtiv traat või toru. (***Juhtmed*** *peavad olema värvilisest metallist.*)

juhend — juhtnöör, instruktsioon. (***Juhendid*** *tööks anti õpilastele kirjalikult.*)

juhendama — juhtnööre andma, õpetama. (*Õpetaja* ***juhendas*** *õpilast klassivälises töös.*)

juhinduma — juhitud olema, millegi järgi käima. (*Nõukogude seadusandlus* ***juhindub*** *humaansusest.*)

juhis — reegel. (*Andke tööks õiged* ***juhised.***)

juht (omast. *juhu*) — üksik sündmus, asjaolu, ettetulnud seik. (*Teele minnakse igal* ***juhul.*** *Võib esineda* ***juhte,*** *kus arst ei suuda haigust kohe diagnoosida.*)

juhtum — juht, juhtunud asjaolu. (*Õnnetus****juhtumeid*** *oli tänavu vähem. Talle meenus huvitav* ***juhtum.***)

juhtumus — sündmus. (*Elu on täis huvitavaid* ***juhtumusi.***)

juhus — soodne juhtum; juhuslikult toimunu. (*Mul oli* ***juhus*** *Kiievisse sõita. Oli täiesti* ***juhus,*** *et kohtusime.*)

järel — taga (ruumiliselt või ajaliselt). (*Õpilased astusid õpetaja* ***järel*** *muuseumi. Kevade* ***järel*** *saabub soe suvi.*)

järele — hiljemaks, taha. (*Raske oli teistele* ***järele*** *jõuda. Kell oli jäänud* ***järele.***)

järgi — alusel, põhjal, kohaselt. (*Seaduse* ***järgi*** *on igaühel õigus tööle, haridusele ja puhkusele.*)

järgima — järglaseks olema; midagi silmas pidama. (*Kogemuste omandamisel tuleb* ***järgida*** *vanemaid seltsimehi.*)

järgnema — järgmisena tulema, järele tulema või minema. (*Defileel* ***järgnesid*** *kergejõustiklastele jalgratturid.*)

kiirendama — kiiremaks tegema. (*Ettevalmistusi tuleb* ***kiirendada.***)

kiirustama — ruttama. (*Ärge* ***kiirustage!***)

kohandama — kohaseks tegema. (*Hoone on* ***kohandatud*** *kaupluseruumiks.*)

kohaldama — rakendama. (*Arvestades kaebealuse puhtsüdamlikku ülestunnistust,* ***kohaldas*** *kohus talle kõige kergema karistusmäära.*)

kohus — vajadus (üldine mõiste), kohtuasutus. (*Iga nõukogude noore* ***kohus*** *on kaitsta oma kodumaad.*)

kohustus — kohuse üksikjuhtum, kohustatud olek. (*Kui võetakse endale* ***kohustusi,*** *siis tuleb neid täita.*)

kuivatama — kuivaks tegema. (*Pesu* ***kuivatati*** *õues.*)

kuivendama — maad liigsest veest vabastama. (*Meil on* ***kuivendatud*** *tuhandeid hektareid soid.*)

kujutama — midagi tajutavaks tegema sõnade, helide, värvide vm. abil. (*Romaanis* ***kujutatakse*** *revolutsioonilisi sündmusi Eestis.*)

kujutlema — ette kujutama. (*Peeter Esimest* ***kujutletakse*** *julge ja tahtekindla valitsejana.*)

käsitama — aru saama, mõistma; rakendama. (*Heino **käsitas** oma kohustusi vääralt. Esineja **käsitas** põhiprobleemi siiski õigesti.*)

käsitlema — tegemist tegema, arutama, analüüsima, töötlema. (***Käsitlesime** M. Solohhovi jutustust «Inimese saatus».*)

käsitsema — tarvitama, kasutama (masinat, tööriista). (*Oskasin **käsitseda** hõõvelmasinat.*)

liigendama — liikmeteks, üksikosadeks jagama. (*Töö on **liigendatud** peatükkideks ja paragrahvideks.*)

liigend — liitekoht (noal, uksel). (*Ostsin **liigendiga** noa.*)

liiges — luuotste ühenduskoht. (*Jalg oli põlve**liigesest** välja väänatud.*)

loendama — ära lugema, arvu kindlaks tegema. (***Loendati** mängust osavõtjad.*)

loetlema — nimepidi üles lugema. (*Õpetaja soovis, et **loetleksin** eesti kriitilise realismi esindajaid.*)

näide — millegi illustreerimiseks toodud fakt. (*Vastamisel tooge **näiteid**!*)

näidis — eeskujunäide. (*Enne harjutuse kirjutamist tutvusin **näidisega**.*)

oma — (kuulub nimisõna juurde). (*J. Pärn kirjutas jutustuse «**Oma** tuba, **oma** luba».*)

omadus — vaimne või kehaline erilaad. (*Heade **omaduste** kaudu kasvatatakse teisi inimesi.*)

omama — oma olema (heas eesti keeles harva tarvitatav tegusõna). (*Ta **omas** häid andeid muusikas.*)

omand — omatav ese või vara. (*Era**omand** mõjustab inimest.*)

omandama — omaks võtma, endale saama; ära õppima. (*Töötades **omandatakse** kogemusi. Kr. J. Peterson **omandas** kergesti võõrkeeli.*)

omandus — omandiks olemine; omand. (*Maa on riigi **omandus**.*)

omastama — omaks tegema, omavoliliselt endale võtma. (*Neid, kes **omastavad** riigi või rahva vara, karistatakse karmilt.*)

omistama — omaks lugema või pidama. (*NSV Liidus **omistatakse** noorsoo kasvatamisele suurt tähtsust.*)

põhinema — millelgi rajanema. (*Hea õppeedukus **põhineb** järjekindlal tööl.*)

põhjendama — ära seletama, selgitama. (*Igaüks peaks suutma oma käitumist **põhjendada**.*)

siht — püsiv tee millegi poole liikumiseks. (***Sihist** kõrvalekaldumatult liigume oma eesmärgile — kommunismile.*)

suund — liikumise või tegevuse kindel siht, kõrvalekaldumatu siht. (*Orienteerujad liikusid kirde **suunas**.*)

tagajärg — teole paratamatult järgnenu. (*Kihutamise **tagajärjeks** oli raske õnnetus.*)

tulemus — sihikindla tegevuse tagajärg, resultaat. (*Pidev harjutamine andis* ***tulemusi.***)

tunnetama — millegi olemust ära tundma, midagi mõistma. (*Me* ***tunnetame****, et maailm on materiaalne.*)

tunnistama — kohtus kellegi kohta teatama; väitma. (*Igaüks peab suutma oma vigu* ***tunnistada.***)

tunnustama — õigeks, väärtuslikuks, kehtivaks pidama. (*NSV Liit* ***tunnustab*** *Aafrika riikide suveräänsust.*)

viimane — viimsena esinev. (*6. juunil on koolis* ***viimased*** *tunnid.*)

viimne — kõige viimane. (*Oli palju saatjaid tema* ***viimsel*** *teekonnal Metsakalmistule.*)

õhutama — üles kihutama, lõkkele lööma, ergutama. (*Ärge* ***õhutage*** *sõjatuld!*)

õhustama — tuulutama, õhuga varustama. (***Õhustage*** *tuba!*)

ühik — mõõduüksus. (*Meeter, tund, liiter ja kilogramm on mõõduühikud.*)

üksus — terviklik osa millestki; üksikese. (*Sõjaväeüksused abistasid tuletõrjet metsatulekahjul.*)

Peale loetletud sõnade leidub teisigi, mille tarvitamine või tähendus põhjustab raskusi, nende kohta leidub juhiseid õigekeelsuse sõnaraamatuis. Keeles on ka selliseid sõnapaare, mille eristamist ametlikult ei nõuta, kuid mis teevad siiski keele täpsemaks.

ja — ning

ja jätkab loetelu, ***ning*** (= *ja ühtlasi*) lõpetab selle. Näit. *RAM andis Tartus täna kümnenda* ***ja*** *lahkumiskontserdi* (kokku kaks kontserti). *RAM annab homme kümnenda* ***ning*** *viimase kontserdi* (kümnes on ühtlasi ka viimane kontsert). Sellisest eristamisest võib loobuda siis, kui sidesõna *ja* kordub lauses liiga tihti, mistõttu tuleb stiililistel kaalutlustel *ja* asemel kasutada sõna *ning*.

kuna — sest — et

kuna tarvitatakse ajalausete algul tähenduses *sel ajal kui*, ***sest*** alustab aga põhjuslauseid, ***et*** otstarbe-, sihitis- jt. lauseid. Näit. *Läksin raamatukokku,* ***kuna*** *pinginaaber Ülle ootas mind väljas. Pidin koolist puuduma,* ***sest*** *võistlused algasid juba hommikul.* ***Et*** *oli ilus ilm, otsustasime sõita Haapsallu.*

peale — pärast

peale on tarvitatav abimäärsõnana ühendtegusõnades (***peale*** *jääma,* ***peale*** *panema* jt.) ja kaassõnana kohatähistamiseks (*laua* ***peale****, akna* ***peale*** jt.); ***pärast*** märgib aga aega (***pärast*** *tunde,* ***pärast*** *Suurt Isamaasõda*).

riie — rõivas

riie märgib kangana esinevat materjali, ***rõivas*** aga kandmiseks õmmeldud eset; seega ***rõivas*** = valmisriie (*Tahtsin ülikonna jaoks osta* ***riiet.*** *Eesti rahvarõivad on kaunid.*).

seisma — seisnema

seisma märgib püsti olemist kõige üldisemas tähenduses,

seisnema aga ülekantud tähendust (*Hümni laulmise ajal* ***seisavad*** *kõik püsti. Asi ei* ***seisnenud*** *ainult osavõtus.*).

õigesti — õieti

õigesti on sünonüümiks sõnadele *otse, veatult, eksimatult*; ***õieti*** tähendab sedasama mis *õigupoolest* (*Enamik õpilasi lahendas ülesande* ***õigesti****. Vaidlus algas* ***õieti*** *eimillestki.*).

§ 98. Antonüümid.

Antonüümid e. vastandsõnad on vastandliku tähendusega sõnad. Antonüümideks on harilikult kaks sõna. Kui vastandlikkus on vaieldamatu, siis on tegemist absoluutsete antonüümidega: *elama — surema*; *hea — halb*; *isa — ema*; *külm — soe*; *lõpp — algus*; *must — valge*; *parem — halvem*; *pimedus — valgus*; *rõõm — mure*; *sulgema — avama*; *suur — väike*; *taevas — maa*; *tuli — vesi*; *vihkamine — armastus*; *võit — kaotus*; *üles — alla.*

Ühel sõnal võib olla ka mitu antonüümi (näit. *isa — ema, isa — poeg*; *ilus — kole, ilus — inetu*). Mitme antonüümi puhul on enamasti üks absoluutne, teine aga suhteline.

Sõnade ***must — valge*** — *punane* puhul on *must* ja *valge* absoluutsed antonüümid; poliitilises tähenduses on sõnale *valge* aga antonüümiks *punane* (*Kodusõja ajal tuli* ***punastel*** *pidada ägedaid lahinguid* ***valgetega***.). Prantsusmaal märkis must värv vaimulikku, punane aga sõdurit, mistõttu Stendhali romaani peal-kirjas «Punane ja must» kajastub samuti antonüümsus.

Antonüümideks on sageli võõr- ja rahvusvahelised sõnad: *dialektika — metafüüsika, eksport — import, idealism — materialism, kollektivism — individualism, positiivne — negatiivne, revolutsioon — reaktsioon* jt.

Antonüüme moodustavad ka eitavate ees- ja järelliidetega sõnad: 1) ***a****normaalne — normaalne,* ***a****moraalne — moraalne,* ***anti****paatne — sümpaatne,* ***de****mobiliseerima — mobiliseerima, immatrikuleerima —* ***eks****matrikuleerima*; ***eba****usk — usk,* ***eba****meeldiv — meeldiv* jt.; 2) *aus —* ***autu****, ilus —* ***ilutu****, rõõmus —* ***rõõmutu****, tulus —* ***tulutu*** jt.

Antonüümid aitavad selgitada sõnade tähendusi. Nii kõnes kui kirjanduses on nad kontrastide loomise vahendiks inimeste, tegevuse, looduse jm. kujutamisel.

§ 99. Fraseoloogia ja idiomaatika.

Fraseoloogia on õpetus keele kõnekäändudest ja idioomidest.

Isikupärase fraseoloogia kujundavad sageli kirjanikud, kes

ammutavad väljendeid kõnekeelest, murretest või loovad neid ise. Maailmakirjanduses on oma isikupärase fraseoloogiaga tuntud H. de Balzac, Ch. Dickens, Th. Mann, A. Kivi, vene kirjanduses L. Tolstoi, A. Tšehhov, eesti kirjanduses A. Kitzberg, E. Peterson-Särgava, E. Vilde jt.

Fraseoloogias on tuntud fraseoloogilised üksused ning idioomid.

Fraseoloogiliseks üksuseks on mitmesõnaline väljend, mis märgib üht mõistet. Fraseoloogilist üksust saab harilikult asendada ühesõnalise väljendiga kas sellessamas keeles või võõrkeeltes. Asendamisel aga kaob või tekib mingi varjund, millel on stiililine väärtus. Näit. ***jalga laskma*** (= *põgenema, pagema*), ***esile tooma*** (= *esitama*), ***otsa jääma*** (= *kõhnuma*), ***nurka tõmbuma*** (= *eemalduma*), ***kangeks jääma*** (= *kanguma*), ***kätt andma*** (= *kätlema*).

Märkus. Eesti keeles leidub fraseoloogiliste üksustega liialdamist, nagu ***ära*** *surema*, ***ära*** *lahkuma*, ***välja*** *selgitama*, mille puhul on täiesti piisav öelda *surema, lahkuma, selgitama* (*A. H. Tammsaare* ***suri*** *1. märtsil 1940. Ta* ***lahkus*** *ülikoolist tervislikel põhjustel. Inspektor* ***selgitas*** *avarii põhjused.*).

Idioomiks nimetatakse sellist fraseoloogilist üksust, milles mõni sõna on ülekantud või piltlikus tähenduses, mistõttu väljend muutub tõlgitamatuks. Idioomid võivad olla rahvakeelsed (*pilli lööma, juttu puhuma, silma torkama, karuteene*), kohalikest sündmustest tekkinud (*valget laeva ootama, mahtrat tegema*), rahvusvahelistest ajaloolistest sündmustest tekkinud (*kanossas käima, hitlerit mängima, kvislingiks olema*), usudogmade ja -talituste kaudu levinud (*läbi nõelasilma pugema, kolgata teed käima, paradiisi pääsema*) jne. Paljude idioomide puhul on üsna lihtne mõne sõna piltlikkust kontrollida. Näiteks on väljend *Rongist tabati jänes* idiomaatiline seetõttu, et sõna *jänes* esineb piletita reisija tähenduses. Ei saa öelda *Rongist tabati karu*, sest sõnal karu puudub antud ühendis ülekantud tähendus.

Keeles leiduv fraseoloogia ja idiomaatika ilmestab keelt, võimaldab mitmekesisust ning annab juurde nii tähenduslikke kui ka stiililisi varjundeid. See kõik on eriti tähtis huvitavas vestluses, avalikel esinemistel ja kirjandusteoseis.

SÕNASTUSÕPETUS.

Sõnastusõpetus on lause- ja sõnavaraelementide teadlik kasutamine keeles. Kõikide keeleelementide tundmisele lisaks on tarvis teada, kuidas igal juhtumil oma mõtteid sõnastada ja väljendada. Ajapikku on kujunenud teatud nõuded ja tavad, mille tundmine aitab igal kindlal juhtumil õigesti väljenduda.

§ 100. Lauseelementide kasutamine.

Lausete moodustamisel on kõige tähtsamaks see, et suudetaks edasi anda õiget mõtet. Selle saavutamiseks on alati tarvis mõelda moodustatud lausele nii kõnes kui ka kirjas. Kiirkõnes ja kirjutatu kontrollimata jätmisel juhtub sageli häirivaid eksimusi.

1. **Täiendlause paigutamine.** Täiendlause peab asetsema põhisõna järel. Näit.

Laual asetsev ***raamat****, mida me üheskoos vaatlesime, oli huvitav.* (Lause *Raamat, mis asetses laual, mida me üheskoos vaatlesime, oli huvitav* on halvasti sõnastatud, sest täiendlause *mida me üheskoos vaatlesime* on sattunud sõna *laual* kõrvale ning lause mõte on sellega hoopis muutunud.)

Metsa ääres asus vanaisa ***maja****, mille lähedalt viis mööda suusarada.* (Vrd. *Vanaisa maja asus* ***metsa ääres****, mille lähedalt viis mööda suusarada.*)

Auto sõitis mööda ***maanteed****, mis oli auklik.* (Vrd. *Mööda maanteed sõitis* ***auto****, mis oli auklik.*)

Sõnastuslikult loetakse ekslikuks ka seda, kui täiendlause on paigutatud alistava lause nimisõnalise täiendi järele. Selliste lausete vältimiseks tuleb mõte tavaliselt täiesti uuesti sõnastada. Toome näitena mõned vigased laused. *Õpilase, kes koolist puudus, vihikud jäid õpetaja kätte. H. de Balzaci, kes on kuulus realist, teos «Isa Goriot» käsitleb Pariisi elu. Suuskade, mis libisesid hästi, sidemed olid uued.*

Ümbersõnastatult aga: *Koolist puudunud õpilase vihikud jäid õpetaja kätte. Kuulsa prantsuse realisti H. de Balzaci teos «Isa Goriot» käsitleb Pariisi elu. Suusad, millel olid uued sidemed, libisesid hästi.*

Sõnastamisel tuleb hoiduda mitme täiendlause tarvitamisest üksteise järel, eriti veel siis, kui nad algavad nendesamade siduvate asesõnadega. Varieerida võimaldavad täiendilised lauselühendid. Näiteks mitme täiendlausega pikema lause *Sõitsime Leningradi, **mis** on Nõukogude Liidu ilusaim linn, **mis** asub Neeva ääres, **mis** voolab läbi linna* saab sõnastada hoopis mitmekesisemalt ning ilma kordusteta: *Sõitsime Nõukogude Liidu ilusaimasse linna Leningradi, mis asub sealt läbi voolava Neeva kaldal.*

2. **Lauselühendite kasutamine.** Lauselühendeid on sobiv kasutada mitmekesistamiseks, korduvate samaliigiliste kõrvallausete asendamiseks ja kokkusurutult väljendamiseks. Lauselühendeid tuleb aga moodustada ja kasutada nii, et nad ei kahjustaks mõtte täpsust.

Täiendilistes lauselühendites tuleb säilitada vastavalt sisule kas olevik või minevik. Näit.

*Teatrihoone, mis varsti valmib, on planeeritud hästi. **Varsti valmiv** teatrihoone on planeeritud hästi. Teatrihoone, mis hiljuti valmis, on planeeritud hästi. **Hiljuti valminud** teatrihoone on planeeritud hästi.*

Määruslike lauselühendite moodustamisel tuleb jälgida, kas tegevus on pea- ja kõrvallauses sama- või eriaegne. Samaaegse tegevuse puhul sobib ***des*-lühend**, eriaegse puhul aga ***nud*-lühend**. Näit.

*Kui saabub kevad, soojenevad ilmad. Kevade **saabudes** soojenevad ilmad.*

*Kui jõudsin koju, leidsin eest Aino kirja. **Jõudnud** koju, leidsin eest Aino kirja.*

Määruslikes lauselühendites tuleb jälgida ka seda, et lühendamata lausete alusteks olevad sõnad säiliksid ka lauselühendiga lauses. Näit.

*Kui asfalt lõppes, algas kruusatee. **Asfalt** lõppenud, algas kruusatee.*

*Kui vihma sajab, on Tiit kodus. **Vihma** sadades on Tiit kodus.*

Kui lauselühenditega laused tunduvad kunstlikena või konstrueeritutena, siis tuleb neist loobuda. Näit.

Kui me linna jõudsime, hakkasid vabrikukorstnad paistma. (Meie linna jõudnud, hakkasid vabrikukorstnad paistma.)

Kui Juho aknast välja vaatas, jäi kass auto alla. (Juho aknast välja vaadates jäi kass auto alla.)

Märkus. Tähelepanematusest võivad tekkida hoopis vigased lühendid, milles ei arvestata ei tegevusaega ega eri aluseid (*Linna jõudes hakkasid vabrikukorstnad paistma. Aknast välja vaadates jäi kass auto alla.*).

Lauselühenditega ei tohi liialdada, sest see toob kaasa liiga raske sõnastuse ning tunduva erinevuse igapäevasest keeletarvitusest, kus keerulisemaid lauselühendeid esineb suhteliselt vähe.

3. **Otsese ja kaudse kõne tarvitamine.** Otsest kõnet tarvitatakse kõnelejate sõnade täpseks edasiandmiseks, tsiteerimiseks ja dialoogis. Harilikult toob otsene kõne kaasa emotsionaalsuse, ilmekuse ja piltlikkuse. Kaudne kõne on erapooletu, kõnelejapoolse suhtumiseta ja mõnikord ebamäärane. Ilukirjanduslikes teoseis on lubatud otseses kõnes kasutada kõnekeelseid vorme, kõrvalekaldumisi grammatikareeglеist ning murde- ja argoosõnu, kui see on väljendatava sisu teenistuses. Kaudses kõnes pole aga sellised hälbimused lubatud. Otsese kõne asendamisel kaudsega kasutatagu õigesti asesõnu, et lause sisu ei moonduks. Asendamisel aga kontrollitagu alati, kas õige sisu säilis. Kahtluse korral loobutagu asendamisest.

Ütlesin Üllele: «Oota mind õhtul.» Ütlesin Üllele, et ***ta*** *mind õhtul ootaks.*

Neile kirjutati: «Teid on ülikooli vastu võetud.» Neile kirjutati, et ***nad*** *on ülikooli vastu võetud.*

Kaudset kõnet tuleb tarvitada üksnes vajaduse korral. Pidev kaudses kõnes jutustamine või kirjutamine muudab väljenduse üksluiseks ning põhjustab kuulajas või lugejas kahtlusi esitatava tõepärasuses.

4. **Sõnade järjekord.** Sõnade järjekorra reeglitest kinnipidamine hoiab ära sisulisi eksimusi ning võimaldab taotleda kindlaid stiililisi eesmärke. Lauselaiendite asukohast oleneb tihti lauserõhk.

Hommikul sadas lund.
Isegi *hommikul sadas lund.*
Hommikul ***isegi*** *sadas lund.*
Hommikul sadas ***isegi*** *lund.*

Inversiooni ärajätmisega ja määruse väära paigutamisega võib tekkida venepärane sõnastus.

Venepärased laused	Eestipärased laused
Hommikul Jaan kooli läheb.	***Hommikul läheb Jaan kooli.***
Täna ilus ilm tuleb.	***Täna tuleb ilus ilm.***
Mina väga armastan muusikat.	***Ma armastan väga muusikat.***

Pöördsõnavormide jätmisega lause lõppu tekib saksapärane või saksik sõnastus.

Saksapärased laused	Eestipärased laused
Kuulsime, et Kurt meie koolist lahkunud oli.	*Kuulsime, et Kurt* ***oli*** *meie koolist lahkunud.*
Teadsime väga hästi, mis sellest tulema peab.	*Teadsime väga hästi, mis sellest* ***peab*** *tulema.*
On tõsi, et Thomas Mann ammu surnud on.	*On tõsi, et Thomas Mann* ***on*** *ammu surnud.*

Sõnade järjekord on kirjandusteostes ja kõnes sageli tegelaste ja kaasinimeste iseloomustamise üheks vahendiks. On võimalik iseloomustada inimese täpsust, lohakust, võõrast orientatsiooni jne.

5. **Täielikud ja poolikud laused.** Üldiseks nõudeks on iga lause l õ p e t a t u s. Kõnes võivad aga mõtted jääda poolikuiks ning need kajastuvad ka lõpetamata lauseis. Selline mõtlemis- ja kõnemaneer on suureks puuduseks inimese mõttemaailmas. Mõnikord on tegemist aga ainult sõnastamislohakusega, millest on võimalik kergesti vabaneda, kui olla enese suhtes nõudlik.

Ma tean küll, et sa nüüd (jäädki Viljandisse).
Ta kuulis, et seal midagi (olevat juhtunud).
Mis sa arvad, kas ma tõesti (olen eksinud)?

Erijuhtumeiks on e l l i p t i l i s e d laused, milles sõnu jäetakse välja kindlate eesmärkidega, sest kontekst võimaldab nagunii arusaamist. Elliptiline väljenduslaad on levinud eriti draamateoseis, aga ka romaanide, jutustuste ja novellide dialoogides. Hästi kujundatud kontekst koos elliptiliste lausetega võimaldab mõtteid tihendatult väljendada.

«Noh, hea küll,» heidab noomitav käega. «Kirjuta!»
«Kui palju?» võtab Toots pliiatsi uuesti kätte.
«Kirjuta... kirjuta... püha rist!»
«Miks püha rist?»
«Ei, oota — mina mõtlen nii. Peris külm higi tuleb otsa ette. Seitsekümmend viis kopikat — paber; õli... õli... lambiõli... tint... Ahaa — käes! Kirjuta üheksa rubla.»
«Kõigest? Mispärast mitte kümme?»
«Juhan Liivil on üks jutt,» vastab Lesta meelde tuletades, «kus ta ütleb, et ta ühe oma jutu eest üheksa rubla tasu sai. Mina ei loe end sugugi suuremaks kirjanikuks kui Juhan Liiv.»
(O. Lutsu «Suvi».)

Elliptilises väljenduslaadis moodustavad sageli lauseid üksnes jaatus- ja eitussõnad, küsivad asesõnad jne. Poolikute lausete sisu avatakse järgnevate lausetega. Kontekstist väljakistuna pole sellistel lausetel sageli enam mingit arusaadavat sisu.

6. **Lühikesed ja pikad laused.** Lausete moodustamisel tuleb mõelda sellele, kellega vesteldakse või kellele on määratud kirjutatu. Lastega kõneldes tuleb kasutada enamasti lühikesi lihtlauseid või koondlauseid. Ka igapäevases kõnes kasutatakse laiendatud lihtlauseid ja lühemaid liitlauseid. Kirjandeis, milles leidub pikemaid arutlusi, on sobivad juba pikemad keerulisemad segaliitlaused ning mõjuvates loogilistes kokkuvõtetes isegi perioodid. Lausestamisel tuleb mõelda ka sellele, et kuulajal või lugejal oleks vaheldust, mistõttu tulebki lihtsamate mõtete väljendamiseks kasutada lühikesi lauseid, keerulisemate jaoks aga

pikki lauseid. Lause pikkusest hoolimata peab see olema täiesti arusaadav ning koostatud kõigi keelereeglite põhjal. Halvimaks on juhtumid, kus pikad laused on ebaselged, koostatud vaistu põhjal ega väljenda seetõttu soovitud mõtteid õigesti.

7. **Korduvad sõnatüved.** Lausestamisel tuleb vältida üksteise läheduses asetsevaid korduvaid sõnatüvesid. Näit.

Ja siis muutus öö pimedaks. Siis hakkas ka sadama.
Kui öö muutus pimedaks, hakkas ka sadama.

Üksteise järel asetsevates lihtlausetes kordub tihti öeldiseks olev tegusõna, millest on võimalik vabaneda koondlause moodustamisega. Näit.

Ma olin suvel üleliidulises laagris. Seal olid ka meie kooli õpilased Anu ja Tiit. Hiljem olid laagris veel ka Jaak ja Laine.
Suvel olid peale minu üleliidulises laagris meie kooli õpilased Anu ja Tiit, hiljem ka Jaak ja Laine.

Sõnade kordumisest saab vabaneda asesõnade, mitmesuguste määrsõnade ja elliptiliste lausete tarvitamisega, kuid sealjuures tuleb hoiduda mõtte kaotsiminekust. Näit.

Siberisse on ehitatud mitmeid linnu. Siberi linnades töötab kuulsaid teadlasi ja Siberi linnu on käinud ehitamas ka komsomol.
Siberisse on ehitatud mitmeid linnu, kus töötab kuulsaid teadlasi. Neid linnu on käinud ehitamas ka komsomol.

Sõnade kordumine on lubatud üksnes siis, kui sel on sisuline ülesanne, näiteks kokkuvõtetes mõne mõtte eriliseks rõhutamiseks.

Olgem siis kõik valmis, ***olgem siis kõik valmis*** *matkaks kui üks mees.*

§ 101. Sõnavaraelementide kasutamine.

Nii suulisel kui ka kirjalikul väljendumisel on oluline sõnade valik. Kui kasutatakse sõnu vähe ja valikuta, muutub esitatav käsitlus üksluiseks ning igavaks; rikkaliku ja mitmekesise valiku korral aga tekitab see huvi ning elavaid mõtteid-tundeid. Alati peab sõnavaraelementide kasutamine olema kooskõlas väljendatava sisuga.

1. **Sõnavaraline rikkus.** Igale keeletarvitajale on arusaadavad põhisõnavarasse kuuluvad sõnad (*olema, elama, töötama, mina, kümme, inimene, ilus, ja, hallo!* jt.), mille kasutamisel tuleb hoiduda ühtede ja samade sõnade kordamisest. Seda võimaldab sünonüümide rakendamine.

Ma olen nüüd Tallinnas. Tallinn on tõepoolest kaunis linn. Palju on Tallinnas ka igasuguseid koole, milles on võimalik õppida.

Ma elan nüüd Tallinnas, mis on tõepoolest kaunis linn. Meie pealinnas leidub palju igasuguseid koole, kus võib õppida.

Eelnevast näitest selgub, et sõna *olema* asendajateks võivad olla *elama, leiduma* jt. Sõna *töötama* saab näiteks asendada verbidega *tööd tegema, tööd rügama, toimetama, tegutsema* jne.

Lisaks väljenduslaadi mitmekesistamisele võimaldavad sünonüümid väljendada tähenduslikke ja stiililisi nüansse.

*Sajab **palju** lund. Lund sajab **tihedasti**. Lund sajab **metsikult**. Lund sajab **vahtepidamatult**.*

Sõnade valikul on tarvis arvestada kaaskõnelejaid, kuulajaid ja lugejaid. Lapsed teavad vaid igapäevaseid lihtsaid sõnu. Aastatega aga mitmekesistub ning rikastub õpilase sõnavara. Tarvitatava sõnavara hulk oleneb kõneleja hariduslikust tasemest, inimese iseloomust, elukutsest, suhtlemistihedusest teiste inimestega jne. Inimene, kes on keskharidusega ning lugenud palju, suudab loogiliselt mõelda ja laitmatult väljenduda; eluröömsa ning seltsiva iseloomuga kodaniku sõnavara on rikkam kui kinnisel ning seltsimatul inimesel. Elukutse, mis nõuab pidevat suhtlemist eri liiki inimestega, mitmekesistab kõneleja sõnavara, kitsas sulgunud kollektiiv aga põhjustab tardumuse.

Sõnavaraline rikkus oleneb ka tahtest väljenduda hästi ja huvitavalt. Jälgige allpool kaht näidet.

1. Oleme matkal. Sellele matkale on tulnud palju õpilasi. Paljud meie klassi õpilased on tulnud matkale sellest hoolimata, et on pühapäev ja võiks sõita maale. Meie klassi õpilased Jaak ja Olev on matkaks tulnud maalt pühapäevaks tagasi.

2. Oleme matkal, kuhu on tulnud palju noori. Nende hulgas leidub arvukalt meiegi klassi õpilasi, kes võtavad ühisest käigust osa, kuigi on pühapäev ning võiks sõita maale. Jaak ja Olev tulid koguni linna tagasi, et minna matkama.

Esimeses näites on korduvaid sõnatüvesid, mistõttu kogu katkendist jääb üksluine mulje. Seda süvendavad mitmed samasuguse ehitusega laused. Teises näites on sõnavara mitmekesine ning laused omavahel hästi seotud, mistõttu esitatav mõte on selge ning kõneleja mõttekäik loogiline.

Mõlemat näidet saab võrrelda arvuliselt.

Näide	Sõnade arv	Tüvede arv	5 korda sõna	4 korda sõna	3 korda sõna	2 korda sõna	1 kord sõna	Eri tüvede % sõnade arvust
1.	36	19	1	1	1	7	9	u. 53
2.	36	32	—	—	1	2	28	u. 83

Sõnavaralise mitmekesisuse võib saavutada kirjutatu mitmekordse redigeerimisega ning seega ühtlasi enesekriitilise suhtumisega tehtusse. Korduv parandamine ja ümberkirjutamine muudab alati sõnastuse täpsemaks, ilmekamaks ja mitmekesisemaks.

2. **Võõrsõnade kasutamine.** Keeles on uuemate mõistete tähistamiseks võõrsõnu, mida kasutatakse siis, kui algupärane sõna puudub või pole kuigi tuntud. Sõnad *viktoriin*, *detsimeeter*, *dünamo*, *kosmonaut*, *romaan* jt. tähistavad mõisteid, mille väljendamiseks polegi algupärast sõna. Eesti keeles on küll sõnad *mõtteteadus*, *lahutusteadus*, *jõumõõtel*, kuid neile eelistatakse võõrsõnu *filosoofia*, *keemia*, *dünamomeeter*. Harilikult moodustavad aga võõr- ja algupärane sõna sünonüüme, mis erinevad üksnes stilistiliselt. Näiteks on sünonüümides *aeroplaan — lennuk*, *sohver — autojuht*, *bukett — lillekimp*, *vaksal — jaam*, *krestomaatia — lugemik* võõrsõna vanamoelise ja humoristliku varjundiga ning sobib sõbralikult pilkavasse konteksti, algupärane sõna aga erapooletu. Tihti on stiilivarjundid veelgi väiksemad, näit. sõnapaarides *eksport — väljavedu*, *foneetika — häälikuõpetus*, *morfoloogia — vormiõpetus*, *klusiil — sulghäälik*, *vokaal — täishäälik*, *diskussioon — mõttevahetus*, *sotsiaalne — ühiskondlik*, *lingvistika — keeleteadus*. Võõrsõnade rakendamisel tuleb säilitada aga mõõdutunnet, sest tihti pole nende tähendused tuntud või eksitakse lugemisel ja hääldamisel. Võõrsõnadega liialdamine on eriti siis taunitav, kui kasutaja eksib hääldamisel, näit. *kampott*, *alguhool*, *orginaalne*, *kalidor*, *psiihika*, *stüühia* (pro *kompott*, *alkohol*, *originaalne*, *koridor*, *psüühika*, *stiihia*).

Halb on seegi, kui võõrsõnu kasutatakse vääras tähenduses. Tihti aetakse segamini sõnapaare *arhaism — anarhism*, *komplektne — kompleksne*, *kontakt — konflikt*, *dress — tress* jt. nende osalise häälikulise sarnasuse tõttu.

Niisiis tuleb võõrsõnu kasutada eesti algupärase sõna puudumisel, sünonüümina stiililistel kaalutlustel ja teatud juhtudel täpsuse huvides. Võõrsõnadest tuleb hoiduda, kui neid ei osata õigesti hääldada või ei teata täiesti õiget tähendust.

3. **Murde- ja argoosõnade kasutamine.** Murretest võetakse pidevalt kirjakeelde uusi sõnu, mis muutuvad igapäevaseiks, näit. *vastne*, *kõiv*, *pedakas*, *lõhmus*, *tuusik*, *asine*. Nende kõrval on aga selliseid murdesõnu, mida kirjakeeles peaaegu ei tunta, näit. *laide* 'mulk aias', *mõikama* 'piisama', *rõkandama* 'kõvasti hüüdma', *sonnune* 'udune', *kond* 'koole'. Niisuguste sõnade kasutamisel tuleb olla jällegi mõõdukas, et mitte muuta lauset mõne tundmatu sõnaga arusaamatuks. Kõnes võib murdesõnu esineda rohkem, kuigi piiri tuleb pidada siingi. Murdesõnu rakendatakse ilukirjanduses tegelaste iseloomustamisel ja individualiseerimisel, olustiku kirjeldamisel jm.

Niisiis peavad murdesõnad täitma kindlaid ülesandeid. Neid võib kasutada siis, kui nad on kontekstis mõistetavad ning

ilmestavad keelt, olles tabavaiks sünonüümideks kulunud sõnadele.

Argoosõnu kasutatakse kirjakeeles vähe ning harva, sest nad on tihti halva häälikulise koostisega (*kint*, *futt*, *iss*, *emps*, *limps*, *õps*, *paps*, *füska* jt.). Argoosõnad risustavad keelt ja häirivad arusaamist. Väga üksikud argoosõnad on jõudnud ka kirjakeelde, näit. *poppi tegema*, *spikerdama*, *pabistama*, mida kasutatakse jällegi vastavateemalistes tekstides. Suuremal arvul leidub argoosõnu tegelaste kõnes ilukirjanduslikes teoseis.

4. **Vananenud ja vähetuntud sõnade tarvitamine.** Keeles on selliseid sõnu, mis on vananenud ning mille tähendust teatakse seetõttu ebamääraselt. Neid nimetatakse arhaismideks ning nad esinevad peamiselt ajalooalastes ja ilukirjanduslikes teoseis. Sellised on *sirvilaud* 'eestlaste puukalender vanal ajal', *teopulk* 'kepp kohustuste ja nende täitmise märkimiseks', *aagreht* 'kohus feodaalajal', *lännik* 'puuanum', *napake* 'väike puunõu', *ahted* 'kuivatatav vili', *parred* 'palgid rehes, millele pandi vili kuivama', *kilter* 'alam mõisasundija', *hüüs* 'varandus, aare' jt. Arhaismid võimaldavad edasi anda ajaloolist koloriiti, kuid tihti vajavad nad seletamist. Ilukirjanduslikes teoseis leidub arhaisme mõnikord arvukalt; tihti on paljudki sõnad meie päeviks muutunud arhaismideks, kuna teose kirjutamise ajal olid nad igapäevased.

Varsti on uued ***ahtelademed*** *maas,* ***pindad*** *võetakse jälle varnast, paarid heidavad kokku, ja edasi läheb öine töötants üle sahiseva vilja, läbi paksu halli tolmu, ning pillimänguks on jälle* ***vartade*** *igavene ja kõigile nii tuttav kilk-kõlk! kilk-kõlk! kilk-kõlk!*

Eelnevas katkendis E. Vilde romaanist «Mahtra sõda» on arhaismideks *ahtelademed*, *pindad*, *vartade*, mille tähendusi tuleb sõnaraamatust otsida. Arhaisme kasutavad vanemad inimesed oma kõnes, kui jutustatakse minevikust (*asunik*, *kardavoi*, *puud*, *päsmer*, *verst* jt.).

Lisaks arhaismidele on veel sõnu, mis on vähetarvitatavad ning tähenduslikult enamasti võõrad, näit. *aldis* 'vastuvõtlik', *kenitleja* 'peenutseja, eputaja', *lembima* 'armastama', (*kooli*)*eelik* 'eelkoolieline', *kõsa* 'vimm, tigedus'.

Vananenud ja vähetuntud sõnade tarvitamisel on vaja mõelda, kas nad on arusaadavad ning õiges tähenduses või tuleb neid selgitada.

5. **Kulunud väljenditest hoidumine.** Nii kõnelemisel kui ka kirjutamisel on peale samade sõnatüvede kordamise tarvis vältida ka kulunud väljendeid. Need on niisugused, mis esinevad kindlais ühendeis ning pole mõtlemisprotsessi loogiliseks jätkuks, vaid üksnes tühja koha täiteks. Lähemalt analüüsides selgub, et nad on tihti ilma täisväärtusliku sisuta: *ühiskonda paljastama*, *kapitalistlikku korda piitsutama*, *teoses kajastama*,

jutustuses kujutama, koosolekut läbi viima, võimalust välja sulgema, kandidaate üles seadma, töövõite saavutama, põhjalikult läbi arutama, ühelt lehmalt välja lüpsma, elav kuju, suur panus, oma tööpostil olema jt. On peaaegu mõttetu kõnelda ühiskonnakorra *piitsutamisest*, koosoleku *läbiviimisest*, sest otseses tähenduses need väljendid ei esine, piltlikkus on aga niivõrd maitsetu või ähmane, et sellest on sobivam loobuda.

Kulunud sõnade ja väljenditega seostuvad täite- e. parasiitsõnad. Neid lisatakse kõikjale mõttetühikute täiteks. Sellised sõnad on *näiteks, see tähendab, tead, tähendab, eks ole, eks, nii-öelda, nõndanimetatud, nüüd, nüüd siis, vist, vististi, küllap vist, noh, vaat, vot* jt. Samasse kuuluvad harjumuspäraseks muutunud sõnad *kurat, pagan, issand, jumal, jessas* jt., millel pole tavaliselt mingit tähendust ega vajadust.

Kulunud sõnade ja täitesõnade vältimine on vajalik selleks, et oma mõtteid väljendada isikupäraselt ilma trafaretsuseta.

6. **Rahvapäraste väljendite kasutamine.** Olenevalt väljendatava sisust võib vähemal või suuremal määral kasutada mitmesuguseid piltlikke rahvapäraseid ütlusi. Need on omased esmajoones igapäevasele kõnelemisele, kuid ilukirjanduseski leidub neid tegelaste kõnes, autorikõnes ja mõnikord mujalgi. Üksnes iga väljendi piltliku sisu tundmine põhjustab emotsionaalsust ning täidab oma ülesande. Väga levinud on kõnes ja ka kirjanduses väljendid *võta näpust, silmi tegema, pikka nina näitama, varvast viskama, pilli lööma, esimest viiulit mängima, õnneks võtma* jpt. Iga väljendi tarvitamisel tuleb hoolikalt kaaluda, kas see vastab kaaskõneleja, kuulaja või lugeja maitsele, kuivõrd see sobib kasutatavasse konteksti, kas väljend on küllaltki arusaadav ning veenev. Näiteks ei sobi õpilasel öelda direktorile oma puudumise kohta, et ta *tegi poppi*, kuigi väljend õpilastevahelises vestluses on omal kohal. Mõne kirjandusliku tegelase surma kohta ei või kirjandis öelda, et *viskas vedru välja*, kuigi mõni tegelane sellessamas teoses oli nii väljendanud. Rahvapäraste ütluste valik ja hulk peab olema täielikus kooskõlas väljendatava sisuga.

Tihti kasutatakse selsamal eesmärgil ka vanasõnu ja kõnekäände, näit. *Valel on lühikesed jalad. Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki. Kes ees, see mees. Parem varblane peos kui tuvi katusel. Sügisesel ööl on üheksa poega. Tee tööd, siis tuleb ka armastus.*

Osa kõnekäänulisi ütlusi on pärit kirjanduslikest teoseist, mille puhul tavaliselt öeldakse, missugune autor on väljendit kasutanud. Maksim Gorkilt pärineb ütlus *Inimene — see kõlab uhkelt.* Juhan Liivilt lähtub *Kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta.* Mõnikord levivad tabavad ütlused rahvusvaheliselt ning neid nimetatakse lendsõnadeks. Egoistlikku inimest iseloo-

mustatakse mõnikord väljendiga *Riik — see olen mina.* (Louis XIV väljend.)

Rida väljendeid on rahvusvaheliselt levinud ühes kindlas keeles. Eriti palju on selliseid ladina päritoluga. Näiteid: *exegi monumentum* 'ma samba püstitasin', *homo homini lupus est* 'inimene on inimesele hunt', *mens sana in corpore sano* 'terves kehas terve vaim', *per aspera ad astra* 'üle raskuste tähtede poole', *sic transit gloria mundi* 'nii kaduv on maailma au'. Palju lendsõnu on ka prantsuse, inglise, saksa jt. keeltes.

Ka vanasõnade, kõnekäändude ja rahvusvaheliselt levinud ütluste tarvitamisel tuleb arvestada neid, kellele väljendid on suunatud. Kui kaaskõneleja ei oska ladina keelt, pole viisakas ladinakeelseid väljendeid kõnesse põimida, kui vestluskaaslane pole L. Tolstoi romaani «Sõda ja rahu» lugenud, ei maksa kasutada teoseis leiduvaid ütlusi, sest neist ei saa ta nagunii aru. Igasuguste piltlike ütlustega ja võõrkeelsete fraasidega liialdamine võib omakorda tekitada arvamuse, nagu oleks kõneleja eneseimetleja või oma teadmistega uhkeldaja.

7. **Tsitaatide kasutamine.** Lisaks tabavatele ütlustele, mis võivad pärineda ilukirjanduslikest teoseist, kasutatakse ka pikemaid lõike, stroofe luuletustest või monolooge draamadest oma mõtete hulgas. Kirjutamisel pannakse need osad jutumärkidesse (trükis võivad esineda eri šriftis). Alati tuleb kontrollida nende absoluutset täpsust, kõnelemisel aga kasutada üksnes seda, mis on peas. Paljude eluküsimuste kohta on kirjanikud avaldanud oma mõtteid läbikaalutult ja heas sõnastuses, mistõttu selle kasutamine osutubki vajalikuks. Kõige selle tõttu on tarvis teadlikult meelde jätta need osad teoseist, mida võib edaspidi vaja tulla. Kirjanike sõnastuse ümberjutustamine on alati nõrgem ning ei saavuta soovitud eesmärki.

Tsitaate kasutatakse ka kuulsate ühiskonnategelaste (K. Marx, F. Engels, V. I. Lenin, J. J. Rousseau, B. Russel jt.) ja teadlaste (I. Newton, A. Einstein, F. Joliot-Curie jt.) teoseist.

§ 102. Sõnastuselementide kasutamine stilistilistel eesmärkidel.

Nii süntaktiliste kui ka sõnavaraliste elementide rakendamine oleneb taotletavast stiilist. Kuigi eesti keele grammatikas pole eri stiile fikseeritud nagu mõnedes teistes keeltes (rootsi keeles on näiteks kolm ametlikku stiili), on siiski kujunenud teatud tavad sõnastuselementide kasutamisel. Ametlikes dokumentides kõneldakse näiteks *sünnist*, *abiellumisest* ja *surmast*, ilukirjanduses aga *maailmavalguse nägemisest*, *naisevõtmisest* ja *manalasse varisemisest.* Tegemist on stiililise erinevusega, kuigi sisuliselt pole sõnade tähendustes vahet. Iga keeletarvitaja peab nii-

siis teadlikult valima sõnastuselemente vastavalt taotletavale stiilile. Eesti keeles on kujunenud mitmed stiilivariandid.

1. **Ametlike dokumentide stiil.** Enam-vähem trafaretne on ametlike dokumentide stiil. Selles on kindlad süntaktilised ühikud, sageli ametlikult tunnustatud sõnastus, mida kasutatakse alati kindlatel juhtumitel. Sõnavara on ametlikes dokumentides väike ning ilma piltlike ja ülekantud tähendusteta. Igasugune subjektiivsus ja emotsionaalsus puudub ametlike dokumentide stiilis. Sõnastus peab aga täielikult vastama grammatikareeglile.

Ametlikku stiili rakendatakse partei ja valitsuse määrustes ja otsustes, NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi ja ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlustes, iga liiki koodeksites, perekonnaseisuaktide büroode tunnistustes, ametiasutuste tõendites, koosolekute protokollides, ajalehtede kuulutustes, notariaalkontorite ja inventariseerimisbüroo tõendites, kohtuotsustes ja -määrustes, ministeeriumide ja täitevkomitee osakondade asjaajamises jm. Ametlikku stiili kasutatakse ka kodanike avaldustes, volitustes, tõendites, kuulutustes jm. Näiteid ametliku stiili kohta.

Tallinna Polütehnilise Instituudi rektorile.

Jaak Andrese p. Kadakas,
eluk. Avinurme, Tallinna tn. 7.

Avaldus.

Palun mind vastu võtta üliõpilaskandidaadiks ja lubada vastuvõtueksameile Tallinna Polütehnilise Instituudi Ehitusteaduskonda.

Lõpetasin 1967. a. Tapa I Keskkooli, seejärel töötasin müürsepana Tallinna Üldehitustrustis.

Avaldusele lisan:

1) küpsustunnistuse Tapa I Keskkooli lõpetamise kohta;
2) tõendi töötamise kohta Tallinna Üldehitustrustis;
3) tõestatud ärakirja passist.

Tallinn, 15. juuli 1968.

J. Kadakas
/allkiri/

Volitus.

Aino Leo t. Kerge,
eluk. Tartu, Elva 4—9.

Volitan Ellen Hugo t. Leesikut (pass XV-ФЯ 734826) välja võtma minu maikuu töötasu ja vastavale palgalehele alla kirjutama.

Tartu, 16. mai 1968.

A. Kerge
/allkiri/

Allkiri.

Hillar Lembitu p. Vahi,
eluk. Algmäe, Rakvere tee 4.

Tõendan käesolevaga, et olen Algmäe 8-klassilisest Koolist saanud laenuks akordioni, radioola «Estonia-2» ja magnetofoni «Reporter-3». Kohustun kõik loetletud esemed tagastama 30. juuniks 19..

Algmäe, 20. juuni 1968.

H. Vahi
/allkiri/

Elulookirjeldus.

Mina, Vello Andrese p. Kasela, olen sündinud 27. sept. 1950. a. Tallinnas teenistuja perekonnas. Minu isa Andres Kasela töötab tehases «Punane Ret» osakonnajuhatajana, ema Aino Kasela tehases «Marat» normeerijana.

1957. a. astusin Tallinna I Keskkooli, mille XI-c klassis õpin praegu. Kooliaja jooksul olen olnud pioneerimaleva nõukogu esimees ja klassi spordiorganisaator. 1966. a. astusin Kommunistlikku Noorsooühingusse ning kuulun praegu kooli komsomolikomiteesse.

Tunnen huvi kirjanduse ja spordi vastu ning kuulun kirjandusringi ja mängin kooli korvpallimeeskonnas.

Tallinn, 10. juuni 1968.

V. Kasela
/allkiri/

Avaldus, allkiri, volitus või elulookirjeldus peab olema kirjutatud loetava käekirjaga DIN-formaadis lehtedele. Üles tuleb jätta vaba ruumi, mõlemad ääred peavad olema vabad, et dokumenti saaks kausta ömmelda. Märkus dokumendi vormistamise aja ja koha kohta, samuti allkiri peavad olema kohe järgneval real teksti all. Rahalised summad märgitakse numbriga (näit. *rbl. 175.*—), millele sulgudes lisatakse summa sõnades (näit. *rbl. ükssada seitsekümmend viis*). Kopikad märgitakse rahakaartidel jm. üksnes numbritega. Dokumentide vormistamisel ei kirjutata kunagi allkirja tühjale lehele ega läbilugemata teksti alla. Üheltki dokumendilt ei tohi puududa kuupäev, ilma milleta on dokument kehtetu.

Kõigis ametlikes dokumentides peavad olema andmed täpsed ning neis ei tohi olla mingisuguseid parandusi.

2. **Teaduslike tööde stiil**. Uurimustes taotletakse täpsust ja selgust, mistõttu kasutatav stiil peab olema samasugune. Laused on teaduslikes teostes konstrueeritud loogiliselt, kõrvallaused paigutatud õigesse kohta põhisõna lähedale. Sõnad esinevad täp-

selt fikseeritud tähendustes, kasutatakse arvukalt erialatermineid, mis on tihti rahvusvahelist päritolu. Igal teadusalal on lisaks üldisele teaduslike tööde stiilile veel rida erinevusi. Nii kasutatakse matemaatikas, füüsikas ja keemias palju valemeid, meditsiinis rahvusvahelist terminoloogiat, ajaloos ülitäpseid kirjeldusi jne. Kõik sõnad esinevad objektiivses tähenduses, ilma piltlike, ülekantud või subjektiivsete varjunditeta. Teaduslikes töödes ei kasutata rahvapäraseid väljendeid, vanasõnu ega kõnekäände. Üldse on kõik keelelised vahendid rakendatud väljendatava sisu täpseks edasiandmiseks. Käsitletavat stiili leidub juba keskkooliõpikuis.

Allpool leidub kaks näidet eri teadusalalt (bioloogiast ja keeleteadusest).

A. Loomade ja inimese organismis eristatakse neli rühma kudesid: kattekude, sidekude, lihaskude ja närvikude.

Kattekude e. epiteelkude, epiteel, koosneb rakkudest, mis ühtlase kihina katavad keha välispinda ja siseelundite sisemisi seinu. Epiteelkoe rakud on tihedalt üksteise kõrval; nende vahel pole rakkudevahelist ainet.

Epiteelkoe hulka kuuluvad näiteks naha väliskiht ja koed, mis katavad kehaõõnte siseseinu, sooltoru, trahheed, kopsualveoole ja neerukanaleid.

B. Eesti keeles on kõneviis niisugune grammatiline kategooria, milles väljendub kõneleja suhtumine tegevusse ja suhe tegevusega: ta kas peab tegevust reaalseks, kindlasti toimuvaks või toimunud nähtuseks (kindel kõneviis), kas avaldab kindlat tahet, et see tegevus toimuks (käskiv kõneviis) või suhtub tegevusse kui ebakindlalt toimuvasse nähtusse, millega tal endal otsest kontakti ei ole (kaudne kõneviis). Seejuures märgime, et verbi leksikaalne tähendus eri kõneviiside puhul ei muutu.

3. **Ilukirjanduse stiil**. Kõige mitmekesisem on ilukirjanduse stiil. See hõlmab kõiki sõnastuselemente ning erineb proosas, luules ja draamas, eri kirjandusliikides ja eri autoreil. Ka ajalooliselt on ilukirjanduse stiil muutuv, olenedes valitsevaist kirjanduslikest suundadest ja meetoditest ning üldse ajastu tõekspidamistest. Ka igal autoril on oma isikupärane stiil, mis on tihti teadlaste uurimisobjektiks (E. Vilde, A. H. Tammsaare, A. Hindi jt. stiil). Ilukirjanduse stiilis on kasutatavad kõik süntaktilised vahendid alates avamata või poolikult avatud kontekstist dialoogides ja lõpetades kõige keerulisemate lausekonstruktsioonidega loodus- või miljöökirjeldustes. Ilukirjanduses on kasutusel sõnavara kõigi kihtide tüved alates põhisõnavarast ja lõpetades arhaismide, murde- ja argoosõnadega. Sõnad võivad esineda otseses, ülekantud, piltlikus või subjektiivses tähenduses, omased on igasugused rahvapärased ütlused, vanasõnad ja kõnekäänud. Tegelaskõnes leidub ka murdelisi sõnu ja väljendeid,

võõrkeelseid ütlusi, vulgarisme jm. Kirjandusliku loomingu protsessis on oma stiili kujundamine iga kirjaniku üks raskemaid ülesandeid.

Järgnevalt toome mõned näited ilukirjandusliku stiili erinevustest.

A. Mudila ise asus salajas mäerinnakese all kuusemetsa ääres, nii et temast eemale üle metsaladva ainult jumalakoja tornitipp muna, risti ja musta räpase kukega paistis. Salajas oli kirik, salajas Mudila ise: majad — üsna pisukesed, ilma suurema toreduseta ja ulatusid katustega vaevalt kõrgemale kui kuuskede alumised oksad. (E. Särgava.)

B. «Oo, ei! See ei lähe. Ka karjakasvatamises peab kindel sisteem valitsema. Üleüldse, nagu ma näen ja ennemaltki olen tähele pannud, seisab kodumaa põlluasjanduse ja karjakasvatuse peaviga sisteemi puuduses. Siin, kodumaal, ollakse väga visa vastu võtma uuendusi ja sisteemi.»

«Mis asi see on, see... nagu sa ütlesid... sitsteen või...?»

«Sisteem, sisteem. Mina ütlen: sisteem. Sisteem on kord.» (O. Luts.)

C. Joodik puukaupmees, keda autor nimetab «rasvamaoks», sureb jõe kaldal veresoone lõhkemise järel peaajus. Töölised aga kipuvad veel laibalegi puunottidega kallale! Kuulad ja sul hakkab halb. Siis tuleb kuuvalgel luulekatsetuses lagedale mingi mõrvari vari. Jälle vedeleb laip kuskil tee ääres. Arst lõigub noore naise südant rinnus, muinasjutuprints lõikab endal mõõgaga südame rinnast ja annab selle tammepuust südamega printsessile, kuskil on põdrasarvedega lehm ja seal kükitab tüütav kärbes. (J. Sütiste.)

4. **Ajakirjanduse stiil.** Ajakirjanduse stiil sisaldab elemente ilukirjanduse ja kõnekeele stiilist. Et ajakirjanduses valmivad materjalid väga kiiresti, siis ei suudeta neid vormistada nagu ilukirjanduslikke teoseid. Ka olemasolevad tavad, kindlad rubriigid, toimetuse maitse jne. kujundavad stiili. Osa materjali on ajakirjanduses ametlikus stiilis (kuulutused, teadaanded, seadlused jne.).

Toome mõningaid näiteid ajakirjanduse stiilist.

A. Nõukogude kohtu põhieesmärk ei ole mitte ainult seadusest üleastuja karistamine, vaid tema ümberkasvatamine nõukogude seaduste ja ühiselu reeglite austamise vaimus. Eriti suurt kasvatuslikku mõju avaldavad rahvakohtute väljasõiduistungid ettevõtetes, asutustes, kolhoosides ja sovhoosides, kus kohtuasja arutatakse ühiskondlike süüdistajate ja ühiskondlike kaitsjate osavõtul, ning kus kohtuistungist võtavad osa ka seaduserikkuja töökaaslased. («Rahva Hääl».)

B. Nõukogude naised pühendavad oma töö rahu heaks. Eriti tähtis on võitlus rahu eest praegu, mil Ameerika imperialistid

laiendavad agressiooni Vietnamis, pommitavad metsikult Põhja-Vietnami linnu ja külasid. Ka meie, raudteehaigla töötajad, ühendame oma hääle kogu maailma õiglaste inimeste nõudega: lõpetada sõjategevus Vietnamis. Püüame oma tagasihoidliku tööga toetada rahuüritust. («Kommunist».)

5. **Kõnekeele stiil.** Kõige vabam ning viimistlematum on kõnekeele stiil. Seda ei saa redigeerida, ta avaldub meie poolt moodustatud lausetes ning kaob koos häälelainete hajumisega. Kõnekeeles võib esineda poolikuid lauseid, ebaõigesti konstrueeritud kõneosi, mida on tarvis samal momendil parandada, et kaaskõneleja mõistaks kaaslast. Ka sõnavara valik on vähem kaalutud, sest kiirkõnes pole aega alati leida kõige sobivamat sünonüümi. Kõnekeele stiili kuuluvad murde- ja argoosõnad, piltlikud rahvapärased väljendid, vanasõnad, kõnekäänud, lendsõnad jne. Kõnekeele stiil on erinev isikuti ning oleneb kõneleja esteetilistest, eetilistest ja filosoofilistest tõekspidamistest. Olenevalt maitsest väldib mõni keeletarvitaja osa sõnu, teine samal ajal kasutab neid kõhkluseta. Kõnekeele stiili antakse kirjanduses edasi tegelaste dialoogides.

«Sinu, kuradiga, ma ei sõida, sina tapad mu tee peal ää!»
«Mis mina sust nirust tapan, sured isegi, kui õige aeg,» vastab Andres.
«Aga raha on veel järele, mis sellega?» küsib kõrtsmik.
«Jääb sinu kätte hoiule,» vastab Andres. *«Kui Pearuga jälle kõrtsi tuleme, siis joome ise ja anname ka teistele.»* (A. H. Tammsaare.)

Kuigi kõnekeele stiili ei ole võimalik tõsta ilukirjanduse stiili tasemele, peab iga keeletarvitaja taotlema täpsust, mitmekesisust ja huvitavust, milleks on tarvis oma kõnet pidevalt kontrollida.

Peale loetletud stiilivarjundite on veel teisigi, näiteks sentimentaalne, romantiline, naturalistlik, vastavalt kirjanduses levinud suundadele.

Kõigist kõige tähtsam on aga iga inimese individuaalne stiil, mis kujuneb paljude aastate jooksul kõigi nende teadmiste ja oskuste baasil, mida keeletarvitaja on omandanud oma vanemailt, kaaslastelt, koolist jm. Selles stiilis avalduvad ühtlasi inimese filosoofilised ja kõlbelised tõekspidamised, suhtumine enesesse ja teistesse. Igal inimesel on võimalik pidevalt oma individuaalset stiili parandada ja lihvida, see on pidev enesearendamistöö, mis kestab kuni elu lõpuni. Hea individuaalne stiil on osake ilust igas inimeses.

SISUKORD

Eessõna 3

HÄÄLIKUÕPETUS

§ 1. Häälik, täht, tähestik 5
§ 2. Häälikute moodustamine ja liigid 6
§ 3. Võõrtähed 7
§ 4. Vene pärisnimede kirjutamine eesti keeles 8
§ 5. Häälikuühendid ja nende õigekirjutus 11
§ 6. Rõhk 12
§ 7. Silbitamine ja poolitamine 12
§ 8. Hääliku välted ja nende märkimine 13
§ 9. Sõna sisehäälikud 17
§ 10. Sõnavälde 18
§ 11. Astmevaheldus 19

VORMIÕPETUS

§ 12. Sõnaliigid 22
Käändsõnad.
Nimisõnad
§ 13. Arv 25
§ 14. Käänded 26
§ 15. Põhi- ja peakäänded 27
§ 16. Sõnade käändkondadeks liigitamise alused 30
§ 17. Astmevahelduseta käändsõnad 31
§ 18. I käändkond 32
§ 19. II käändkond 34
§ 20. III käändkond 35
§ 21. IV käändkond 36
§ 22. V käändkond 39
§ 23. Astmevaheldusliku käändsõnad 41
§ 24. VI käändkond 42
§ 25. VII käändkond 48
§ 26. Pärisnimede käänamine 51
Omadussõnad
§ 27. Omadussõnade käänamine 53
§ 28. Omadussõnade võrdlemine 53
§ 29. Suur ja väike algustäht 56
Arvsõnad
§ 30. Arvsõnade liigitamine 61
§ 31. Arvsõnade käänamine 61
§ 32. Arvsõnade õigekirjutus 62
Asesõnad
§ 33. Asesõnade liigitamine 63
§ 34. Asesõnade käänamine 64
§ 35. Asesõnade tarvitamine 67

Pöördsõnad
Tegusõnad
§ 36. Pöördsõnade vormistik 68
§ 37. Põhi- ja peavormid 74
§ 38. Sõnade pöördkondadeks liigitamise alused 75
§ 39. I pöördkond 75
§ 40. II pöördkond 77
§ 41. III pöördkond 79
§ 42. IV pöördkond 84
Muutumatud sõnad
Määrsõnad
§ 43. Määrsõnade liigitamine 85
§ 44. Määrsõnade õigekeelsus ja tarvitamine 86
Kaassõnad
§ 45. Kaassõnade liigitamine ja õigekeelsus 87
Sidesõnad
§ 46. Sidesõnade liigitamine ja õigekeelsus 88
Hüüdsõnad
§ 47. Hüüdsõnade liigitamine ja õigekeelsus 89

LAUSEÕPETUS

§ 48. Grammatilised seosed 90
§ 49. Põhisõna ja laiend 92
§ 50. Lauseliige ja sõnaühend 93
Lauseliikmed
§ 51. Alus 95
§ 52. Öeldis 96
§ 53. Öeldistäide 98
§ 54. Täiend 100
§ 55. Lisand 102
§ 56. Sihitis 105
§ 57. Määrus 108
§ 58. Lauselaiend 113
§ 59. Üte 113
§ 60. Laiendamata ja laiendatud lihtlause 114
§ 61. Koondlause 114
§ 62. Kiillause 117
§ 63. Hüüdsõnad lauses 119
§ 64. Rindlause 119
§ 65. Põimlause 121
§ 66. Segaliitlause 128
§ 67. Lausestik 129
§ 68. Lauselühendi mõiste ja liigid 130
§ 69. Lauselühendite kirjavahemärgid 133
§ 70. Otsese ja kaudse kõne mõiste 135
§ 71. Kirjavahemärgid otseses ja kaudses kõnes 136
§ 72. Sõnade õige järjekorra üldised alused 137
§ 73. Sõnade tavaline järjekord lauses 138
§ 74. Kirjavahemärkide tarvitamine 142

TULETUSÕPETUS

§ 75. Põhi- ja üldsõnavara 149
§ 76. Keele sõnavara rikastamine 151
§ 77. Sõna osad 153
§ 78. Käändsõnaliited 154
§ 79. Tegusõnaliited 162

§ 80. Määrsõnaliited 164
§ 81. Liitsõna mõiste, tunnused ja liigid 165
§ 82. Liitnimisõnad 167
§ 83. Liitomadussõnad 172

Sõnade kokku- ja lahkukirjutamine

§ 84. Kokku- ja lahkukirjutamise üldpõhimõtted 173
§ 85. Nimisõna + nimisõna 174
§ 86. Omadus-, ase- või arvsõna + nimisõna 177
§ 87. Käändsõna + omadussõna 177
§ 88. Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine 178
§ 89. Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine 179
§ 90. Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine 180
§ 91. Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine 184
§ 92. Kokkuvõte sidekriipsu tarvitamisest liitsõnades 187

TÄHENDUSÕPETUS

§ 93. Sõna, sõna tähendus ja selle kujunemine 189
§ 94. Põhitähendus, ülekantud ja piltlik tähendus 190
§ 95. Homonüümid 191
§ 96. Sünonüümid 191
§ 97. Mõnede sõnade tähendusest ja tarvitamisest 192
§ 98. Antonüümid 197
§ 99. Fraseoloogia ja idiomaatika 197

SÕNASTUSÕPETUS

§ 100. Lauseelementide kasutamine 199
§ 101. Sõnavaraelementide kasutamine 203
§ 102. Sõnastuselementide kasutamine stilistilistel eesmärkidel 208

Эдуард Вяари. УЧЕБНИК ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ. На эстонском языке. Художественное оформление Т. Ару. Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja E. Leibak. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja I. Vahtre. Korrektor E. Bitter.

Laduda antud 8. IV 1968. Trükkida antud 30. V 1968. Paber 60×90/16. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Trükipoognaid 13,5. Arvestuspoognaid 14. Trükiarv 15 000. Tellimise nr. 2427. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind 26 kop.

26 kop.

A
29223
T2 691

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00179680 6